

DE NOORD-WEST VELUWE

Een welvaarts-onderzoek

DOOR

HET ECONOMISCH TECHNOLOGISCH INSTITUUT VOOR GELDERLAND

EN

DE AFDELING STREEKONDERZOEK VAN HET
LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT

MET MEDEWERKING VAN

DE PROVINCIALE WATERSTAAT VOOR GELDERLAND

HET RIJKSLANDBOUWCONSULENTSCHAP te Arnhem

HET RIJKSCULTUURCONSULENTSCHAP te Arnhem

HET RIJKSCONSULENTSCHAP VOOR GROND- EN PACHTZAKEN te Arnhem

LI
184A

DECEMBER 1953

126567

INHOUDSOPGAVE

	Bladz.
WOORD VOORAF	5
HOOFDSTUK I SCHETS VAN DE ECONOMISCHE GESCHIEDENIS	
DER N.W.-VELUWE	7
A. Niet-agrarische bestaansbronnen	7
B. De landbouw	12
HOOFDSTUK II ALGEMENE DEMOGRAFIE	19
HOOFDSTUK III BEROEPSSTRUCTUUR EN FORENSENVERKEER ...	27
HOOFDSTUK IV BESCHOUWINGEN OVER DE WATERSTAAT door	
de Provinciale Waterstaat van Gelderland	31
§ 1. Beschrijving van de huidige waterstaatkundige toe-	
stand	31
§ 2. De gevolgen van de droogmaking van Oostelijk	
Flevoland (de Oosterpolder) t.a.v. het beschouwde	
kustgebied	36
§ 3. Technisch en organisatorisch wenselijk geachte	
maatregelen	39
HOOFDSTUK V DE LANDBOUW	41
§ 1. Grootte der bedrijven en betekenis van het neven-	
beroep	41
§ 2. Ontsluiting en ontwatering, door het Rijkscultuur-	
consulentschap te Arnhem	44
§ 3. De verkavelingstoestand	47
§ 4. Pacht en eigendom, in samenwerking met het Rijks-	
consulentschap voor Grond- en Pachtzaken te Arnhem	51
§ 5. Credietbehoefte en credietvoorziening	54
§ 6. Productieplan en bedrijfsvoering op de landbouw-	
bedrijven, in samenwerking met het Rijkslandbouw-	
consulentschap te Arnhem	57
§ 7. Tuinbouw, kruidenteelt en eendenhouderij	64
§ 8. De agrarische bevolking	69
§ 9. Landbouwonderwijs, landbouwvoorlichting en organi-	
satieleven	79
§ 10. Arbeidsbehoefte, arbeidsaanbod en arbeidseffect ...	83
§ 11. Samenvatting en conclusies	86
HOOFDSTUK VI DE INDUSTRIE	96
HOOFDSTUK VII DE VISSERIJ	101
HOOFDSTUK VIII HET VREEMDELINGENVERKEER	104
HOOFDSTUK IX AMBACHT EN KLEINHANDEL	108
HOOFDSTUK X DE WERKLOOSHEID	114
HOOFDSTUK XI BEVOLKINGS- EN ARBEIDSAANBODS-PROGNOSE ...	121
HOOFDSTUK XII SAMENVATTING EN CONCLUSIES	122
BIJLAGEN	127

WOORD VOORAF

Het verzoek tot het instellen van een welvaartsonderzoek op de Noordwest-Veluwe werd destijds bij het Landbouw-Economisch Instituut aanhangig gemaakt door de Stichting voor de Landbouw. Om verschillende redenen moet dit gebied tot de economisch minder ontwikkelde gebieden van Nederland worden gerekend. Wij behoeven hier wat betreft de landbouw slechts te wijzen op de onvoldoende waterbeheersing en ontsluiting, de ongunstige ruimtelijke structuur van het grondgebruik, de geringe grootte der bedrijven en enkele remmende sociale factoren om deze minder gezonde toestand te adstrueren en een onderzoek naar deze bedrijfstak te rechtvaardigen. Voor dit onderzoek was temeer aanleiding, omdat reeds een begin was gemaakt met de inpolderingswerkzaamheden aan de Oosterpolder, zodat binnen enkele jaren aan gene zijde van de Zuiderzeedijk een landbouwgebied zal verschijnen, dat uit landbouwkundig oogpunt aan de hoogste eisen zal voldoen. Om de tegenstellingen, die ongetwijfeld in de toekomst tussen de landbouw aan deze en gene zijde van het randmeer zullen ontstaan, te verkleinen, zal allereerst een onderzoek noodzakelijk zijn, dat de richtlijnen aangeeft, waarlangs de landbouw op de Noordwest-Veluwe kan worden gesaneerd. Het Dagelijks Bestuur van het L.E.I. heeft dan ook in zijn vergadering van October 1949 besloten op de Noordwest-Veluwe een streekonderzoek in te stellen.

Naar aanleiding van dit in te stellen onderzoek heeft een onderhoud plaats gevonden tussen de Stichting voor de Landbouw en enkele vertegenwoordigers van het Provinciaal Bestuur van Gelderland. Bij dit onderhoud kwam de wenselijkheid naar voren voor de Noordwest-Veluwe een Commissie in te stellen met als taak de coördinatie van alle werkzaamheden, welke door de bij het onderzoek betrokken instellingen en organen zullen worden verricht. Bij besluit van 6 Juni 1951 werd door Gedeputeerde Staten van Gelderland een „Commissie Streekonderzoek Noordwest-Veluwe” ingesteld.

In deze Commissie hadden de volgende personen zitting:

W. F. P. Boshouwers, lid Gedeputeerde Staten van Gelderland, Voorzitter, Nijmegen.
Ir J. Achterstraat, Rijkslandbouwconsulent voor Noord-Westelijk Gelderland, Arnhem.
A. A. Alderlieste, Christelijk Nationaal Vakverbond, Oosterbeek.
Ir G. J. ter Brugge, Rijkscultuurconsulent voor Gelderland, Arnhem.
Ir B. van Dijk, Rijksconsulent voor Grond- en Pachtzaken voor Gelderland, Arnhem.
Dr H. J. van Eck, lid Gedeputeerde Staten van Gelderland, Arnhem.
Dr B. de Goede, Referendaris ter Griffie der Provinciale Staten van Gelderland, Arnhem.
Jhr M. J. I. de Jonge van Ellemeet, Hoofd van het Planbureau van Gelderland, Arnhem.
Ch. W. A. de Jongh, Dijkgraaf van de polders Oldebroek en Oosterwolde, 't Harde.
D. Kuiper Kzn, Hoofd Christelijke Lagere Landbouwschool, Nunspeet.
H. M. Martens, Burgemeester van de gemeente Ermelo, Nunspeet.
Ir A. P. Minderhoud, Hoofd van de Sociaal-Economische Afdeling van de Dienst van de Noordoostpolderwerken, Zwolle.

Ir W. Mols, Directeur-Hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat, Arnhem.
Dr J. A. Nillesen, Directeur van het Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland, Arnhem.

A. Visscher, Landbouwer, Ens (N.O.P.).

U. de Vries, Burgemeester van de gemeente Doornspijk, 't Harde.

Dr Ir A. Maris, Hoofd van de Afdeling Streekonderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut, Secretaris, 's-Gravenhage.

In haar eerste vergadering heeft deze Commissie zich beraden over de inhoud van het in te stellen onderzoek en over het gebied, waartoe dit onderzoek zich dient te

beperken. Wat het eerste punt betreft werd men het er over eens, dat naast de agrarische bedrijfstak ook de niet-agrarische bedrijfstakken in het onderzoek dienden te worden betrokken. De welvaart in een streek wordt immers in belangrijke mate mede bepaald door de positie van de stuwende niet-agrarische bedrijfstakken. Het onderzoek naar deze laatste bedrijfstakken en de verzorgende beroepen werd opgedragen aan het Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland (hoofdstukken II, III en VI t/m X). Het hoofdstuk over de Landbouw (V) werd samengesteld door het Landbouw-Economisch Instituut met medewerking van de Rijkslandbouwconsulent, de Rijkscultuurconsulent en de Rijksconsulent voor Grond- en Pachtzaken. De enquête, welke op alle landbouwbedrijven met meer dan 1 ha cultuurgrond is ingesteld, is verricht in samenwerking met de Provinciale Voedselcommissaris voor Gelderland en de betrokken plaatselijke bureauhouders. De Provinciale Waterstaat van Gelderland stelde het hoofdstuk over de Waterstaat (van het gebied van onderzoek) samen (IV). De hoofdstukken I en XI zijn verzorgd door het E.T.I. en het L.E.I. gezamenlijk.

Wat de begrenzing van het gebied aangaat kwam de Commissie tot overeenstemming om die gemeenten op de Noordwest-Veluwe in het onderzoek te betrekken, welke in eerste instantie tot het randgebied van de toekomstige Oosterpolder kunnen worden gerekend. Volgens de Commissie zijn dit de volgende gemeenten: Putten, Ermelo, Harderwijk, Doornspijk, Elburg en Oldebroek. De gemeente Hattem is uiteindelijk niet tot het randgebied gerekend, omdat de landbouw in deze gemeente slechts zeer geringe belangen bleek te hebben bij de gronden langs de voormalige Zuiderzee.

Het rapport, dat uiteindelijk door de hierboven genoemde instituten en instanties werd opgesteld, is getoetst aan het oordeel van de Commissie Streekonderzoek Noordwest-Veluwe. De verantwoordelijkheid voor de inhoud van het rapport berust evenwel bij de samenstellers. Eén der leden van de Commissie had overwegende bezwaren tegen enkele conclusies van het hoofdstuk over de Waterstaat; zijn inzichten t.a.v. dit onderwerp zijn neergelegd in Bijlage IV-1.

De Commissie meende, dat niet moest worden volstaan met het louter publiceren van dit betrekkelijk omvangrijk rapport. Zij was van oordeel, dat het dienstig zou zijn de belangrijkste resultaten van het onderzoek — voor zover deze aanleiding geven tot het doen van voorstellen tot verbetering of wijziging van de bestaande toestand — in een kort memorandum samen te vatten. De verantwoordelijkheid voor dit memorandum berust bij de Commissie.

Tenslotte dient een woord van dank te worden gericht tot allen op de Noordwest-Veluwe, die op enigerlei wijze tot het weislagen van dit onderzoek hebben bijgedragen. Zonder deze medewerking zou het onderzoek ongetwijfeld aanzienlijk meer aan de oppervlakte hebben moeten blijven.

HOOFDSTUK I

SCHETS VAN DE ECONOMISCHE GESCHIEDENIS DER N.W.-VELUWE

A. NIET-AGRARISCHE BESTAANSBRONNEN

Inleiding

Wanneer wij de geschiedenis van de in dit rapport onderzochte Veluwe gemeenten beschouwen, blijkt al spoedig, dat er een sterk onderscheid bestaat tussen de historie van de oude Gelderse steden Harderwijk en Elburg enerzijds en die van de gemeenten Oldebroek, Doornspijk, Ermelo en Putten anderzijds.

De eerste twee hebben vooral in de 14e eeuw betekenis gehad als handels-, vissers- en vestingsteden; hiertegenover zijn de andere vier gemeenten tot in het jongste verleden typisch agrarische streken geweest, waar de industrie, zo ze er was, zich beperkte tot wat huisnijverheid, wat papiermolens en, waar grondstof aanwezig was, een steenfabriek. De handel van dit plattelandsgebied bleef lange tijd beperkt tot de verkoop der geringe agrarische overschotten en het aanvoeren van de gebruiksgoederen, waarin de productie van het landbouwbedrijf niet voorzag.

Het is om deze reden doelmatig de geschiedenis van de beide steden en die van het plattelandsgebied afzonderlijk te beschouwen; hieruit zal ons een duidelijk totaalbeeld van de te onderzoeken streek voor ogen komen te staan.

In het kader van dit onderzoek willen wij ons niet zetten tot het beschrijven van de gehele historie der streek, doch bepalen wij ons tot de feiten, die op de huidige structuur van het sociaal-economisch leven een directe of indirecte invloed hebben uitgeoefend.

Voor het plattelandsgebied geldt, dat hier tot ca. 1850 de economische toestand nagenoeg statisch is geweest; eerst hierna grepen de veranderingen plaats, welke de streek haar huidig aanzien hebben gegeven. De geschiedenis der plattelandsgemeenten beschouwen wij dus vanaf 1850.

Het economisch leven der steden kreeg zijn aanzien in een veel vroeger tijdperk; hier zullen wij dan ook in de historie belangrijk verder terug moeten gaan.

In dit hoofdstuk gaan wij met ons verhaal ongeveer tot het jaar van afsluiting der Zuiderzee (1931); de sindsdien verstreken periode zal worden beschouwd bij de behandeling der bestaansmiddelen.

Harderwijk.

Over de alleroudste geschiedenis van Harderwijk is slechts weinig bekend. Omtrent het ontstaan der stad en de betekenis van haar naam bestaan dan ook slechts veronderstellingen.

Harderwijk zou „herderswijk” betekenen, omdat de plaats op hoge grond lag, waarnaar de herders in tijd van watersnood konden vluchten; anderen menen, dat de naam „harde grond” betekent.

Wat van dit alles zij, vast staat dat de plaats in 1231 stadsrechten en privileges verwierf; hiermee kreeg de stedelijke bevolking bijzondere rechten t.o.v. het omringende platteland.

De handel was in deze 13e eeuw van niet geringe betekenis. Slichtenhorst deelt hieromtrent in zijn „Geldersche Geschiedenissen” mede: „In die dagen dreven die van Harderwijk sterke handel, varende door het Vlie, de Noordermond van de Rijn met hunne schepen naar de Elbe en Hamburg”. Ook werd handel gedreven op Friesland, Keulen en de Rijnstreek. In 1316 verkregen de Harderwijkers privileges op Schonen, wat een indicatie is voor de betekenis van hun Oostzeehandel. In Holland en Zeeland was reeds in 1291 tolvrijheid verleend aan de burgers van deze stad. Uit dit alles

blijkt, dat zij in de 13e eeuw haar vleugels fors uitsloeg. Ook in de volgende eeuwen bleef ze haar plaats in de Europese handel behouden; in de 15e eeuw trad ze toe tot de Duitse Hanze, die haar bloeitijd overigens toen reeds achter zich had.

In de 16e eeuw zien wij voor Harderwijk het getij keren. In 1503 werd de stad geheel door brand verwoest, waarbij zeer vele inwoners omkwamen; deze ramp bracht uiteraard ook grote materiële schade mee. Vermoedelijk is de stad deze tegenslag niet te boven kunnen komen. Juist in deze periode viel ook de achteruitgang der Hanze en de daarbij aangesloten steden. Hun privileges werden ingetrokken of verminderden in betekenis en langzamerhand begonnen de steden in het Westen van Nederland de taak van de Hanzesteden over te nemen. Voortaan zouden Holland en Zeeland op de geschiedenis van de lage landen een overwegende invloed uitoefenen.

Met de bloei van Harderwijk is het in het begin der 17e eeuw gedaan; in de hierop volgende eeuwen miste het economisch leven de vaart, die het vroeger kenmerkte. De stad sliep min of meer in en is eigenlijk omstreeks 1920 pas weer geheel ontwaakt.

In de tussenliggende periode leefde zij van wat visserij, wat landbouw en veeteelt, van de economische verzorging van het omringende gebied en tenslotte van haar functie als cultureel centrum.

Wat het laatste betreft: ieder weet, dat Harderwijk eertijds een Academie binnen hare muren had, waar o.a. de grote botanicus Linnaeus heeft gewerkt. Het verluidd, dat het aan deze Academie met de wetenschappelijke maatstaven soms niet zo nauw werd genomen; op grond van dit aspect der culturele functie ontstond het volgende aardige rijmpje:

„Harderwijk is een stad van negotie:

Men verkoopt er bokking, blauwbessen en bullen van promotie”.

Deze regels passen goed in dit rapport, omdat ze ook nog een kijkje gunnen op de economische activiteit; afgezien van de hier gesignaleerde negotie kan men veilig aannemen, dat deze activiteit gedurende enige eeuwen op weinig opvallende wijze voortgesukkeld heeft.

De wortels van de 20e eeuwse bloei liggen in de 19e eeuw, die wij om deze reden iets uitvoeriger moeten beschouwen.

Op cultureel gebied zette ze slecht in, want de aloude Academie werd in 1818 wegens gebrek aan belangstelling opgeheven. Gelukkig was in 1814 het Depôt Bataljon der Koloniale Troepen in de stad gevestigd; de hiermee gepaard gaande activiteiten voor ontwikkeling en ontspanning der krijgslieden brachten op de duur veel vertier en verdienste. (1871: 26 koffiehuisen, 36 kroeghouders, 18 tappers, 15 slijters in gedistilleerd, 2 bordelen.)

Een en ander vormde weliswaar een schrille tegenstelling tot de vroegere culturele sfeer, doch vele bewoners voeren er wel bij. Voor het overige bleef het met de welvaart in de eerste helft der 19e eeuw maar matig gesteld; de visserij was nauwelijks lonend, evenmin als de in huisindustrie uitgeoefende calicotweverij. Wij zien hier dan ook het verschijnsel, dat vele mannen 's zomers als grasmaaier naar Holland gingen, teneinde met het daar verdiende geld hun in de winter gemaakte schulden te kunnen delgen.

De tweede helft der eeuw vertoonde enkele kleine verbeteringen. Zo nam de visserij in omvang toe (1850: 60 schepen, 1900: 120 schepen), hetwelk overigens niet wegneemt, dat de baten van deze bedrijfstak gering bleven en het vissersbestaan armelijk was. De vissersbevolking zat voortdurend in de schuld; geldgebrek belette, dat de schepen behoorlijk onderhouden werden, zodat het eigenlijk levensgevaarlijk was zich hierin op zee te wagen. Pas de eerste wereldoorlog bracht ten gevolge van de voedselschaarste een bloeiend vissersbedrijf.

De vishandel en rokerij namen toe met de uitbreiding van vloot en vangsten; deze bedrijfstak was veel minder noodlijdend dan die der eigenlijke visserij en verschaft laatstegenoemde in vele gevallen zelfs crediet op onderpand van de vangsten.

In deze bedrijven vond uiteraard ook weer een aantal mensen zijn levensonderhoud; vooral het garnalenpellen leverde aan jong en oud een welkome bijverdiensite.

De aloude streekverzorgende functie bleef bestaan en groeide zelfs in betekenis als gevolg van de verbeterde verkeersmogelijkheden, waarop wij nog nader terug zullen komen. Van groothandel was in deze tijd nog weinig sprake; weliswaar verhandelde men heipalen en heideplaggen, doch deze negotie nam met het voortschrijden der jaren meer af dan toe.

Ook de nijverheid was in deze tijd nog van niet meer dan plaatselijke betekenis; weliswaar vinden wij een katoentwijnanderij vermeld, doch deze heeft geringe levensvatbaarheid gehad en ging ter ziele. In 1912 werd een vismeelfabriek gesticht; dit was het begin der industrialisatie. Al met al kan worden gezegd, dat tot het einde van de eerste wereldoorlog het karakter der gemeente sterk wordt bepaald door de activiteit in visserij en landbouw, waarbij wij volledigheidshalve moeten vermelden, dat de gemeente een vrij groot agrarisch gebied omvat, zodat in de stad de nadruk iets minder valt op agrarische bedrijfstak. Toch was, en is, hiervan ook in de stad wel degelijk sprake.

Toen na uiterst rijp en langdurig beraad in 1918 het besluit tot afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee viel, werd het duidelijk, dat Harderwijk hiervan sterk de gevolgen zou ondervinden, dat de bestaansbron der visserij op de duur zou opdrogen en dat naar andere occupaties voor het van de visserij afhankelijke deel der bevolking moest worden gezocht.

Het gemeentebestuur en de energieksten van de bevolking hebben dit tijdig ingezien; men zocht aanpassing langs een viertal wegen:

a. versterking van de streekverzorgende functie op economisch en cultureel gebied. Als exponent van het laatste werd een Christelijk Lyceum opgericht en kwamen in het volgend decennium tot stand een Vakschool voor Meisjes en een Ambachtsschool.

Meer op economisch terrein lag het organiseren van winkelweken en tentoonstellingen, waarmee men trachtte het oog der omgeving meer te richten op de plaatselijke middenstandsbedrijven.

b. Versterking van het industriële element. Als gevolg hiervan vestigde zich thans een aantal nieuwe bedrijven in de stad; deze zijn wel niet alle gebleven, doch hun bestaan indiceert toch, dat een geheel andere wind begon te waaien. Genoemd moeten worden: een kalkzandsteenfabriek (1920), een meubel- en een confectiefabriek (1928), een sigarenfabriek, een meubel- en matrassenfabriek, alsmede een asbestcementfabriek in 1930.

Ook begreep men, dat, wilde men op dit terrein succes boeken, de haven toegankelijk moest zijn voor schepen met behoorlijke diepgang. De verbetering der haven werd thans na eeuwenlang gesukkel krachtig aangepakt; in 1925 werd een vaargeul door het Harde, de zandplaat voor de haven, gebaggerd. Definitief werd deze verbetering evenwel pas na de afsluiting der Zuiderzee.

c. Bevordering vreemdelingenverkeer; dit kreeg een aanmerkelijke stimulans door de oprichting van de Holland-Veluwe Lijn en de Veluwe-Pakket, die in het jaar 1928 reeds circa 43.000 passagiers van Amsterdam naar de Veluwe vervoerden; vanzelfsprekend reisden de meesten verder, doch tengevolge van een en ander ontstond toch te Harderwijk veel levendigheid, die haar gunstige invloed op de handeldrijvende middenstand zeker niet gemist heeft.

De opkomst van het autobusvervoer in de jaren na 1920 was uiteraard voor het toeristenverkeer van veel betekenis. Juist in deze tijd kwam de Veluwe in trek als vakantiegebied voor grote groepen der bevolking; een bezoek per autobus aan het oude vissersstadje stond hierbij dikwijls op het programma.

d. Geleidelijke omscholing der vissersbevolking; in 1921 werd de bestaande visserijschool omgezet in een binnenvaartschool. Ook de ambachtsschool kon uiteraard aan dit doel dienstbaar worden gemaakt.

Zoals gezegd beëindigen wij ons geschiedkundig verhaal met het jaar 1930. Wij hopen duidelijk te hebben gemaakt, dat Harderwijk, na eeuwenlange lethargie, om-

streeks 1920 volledig was ontwaakt en de gevolgen van afsluiting en droogmaking niet geheel onvoorbereid tegemoet behoefde te treden, toen deze zich tussen 1930 en 1940 lieten gelden.

Elburg

Ook de oudste oorsprongen van Elburg verliezen zich in de grijsheid van het verleden. De naam schijnt aanvankelijk niet gebruikt te zijn en het later als zodanig genoemde stadsgebied maakte in het begin deel uit van Doornspijk.

Deze laatste plaats is zeer oud en wordt reeds genoemd in het jaar 796. Vermoedelijk is Elburg ontstaan op een hoger gelegen stuk grond, de El, waar men min of meer veilig was voor de vloed, die in de 11e en 12e eeuw steeds hoger opdrogen. Men bouwde hier een burcht, waaromheen geleidelijk een permanente nederzetting ontstond.

Reeds in 1233 werd deze plaats tot stad verheven en verkreeg ze het recht tot het houden van een jaarmarkt. Onder de bestaansmiddelen van de bewoners nam naast landbouw en veeteelt de handel een belangrijke plaats in. In 1291, tegelijk met Harderwijk, kregen de inwoners tol-vrijheid in het gebied van de Graaf van Holland; het staat vast, dat zij in 1332 handelden op Schonen en daar in 1368 een factorij vestigden.

De grootste bloei van de stad viel, aldus de geschiedschrijver Van Meurs, in de tweede helft der 14e eeuw; in deze jaren zijn in de handel aanmerkelijke winsten behaald, die, toen in het laatste kwart der eeuw vloedden het land meer en meer afbrokkelden en de noodzaak schiepen de stad hiertegen te beschermen, maakten, dat hiertoe de financiële mogelijkheden aanwezig waren. Men behoefde dus niet te wachten tot het te laat was; in 1393 werden de werken krachtig ter hand genomen. De stad werd landinwaarts verplaatst en verkreeg hierbij de rechthoekige vorm, welke nog thans ongeschonden te beschouwen is en de aandacht trekt van vele bezoekers. Merkwaardigerwijs is de in 1393 geprojecteerde oppervlakte der stad voor het herbergen der bewoners voldoende gebleken tot in de tweede wereldoorlog; eerst toen zijn namelijk buiten de wallen woonhuizen verzeen.

In de tussenliggende 500 jaar is blijkbaar geen behoefte aan uitbreiding gevoeld en de nadien tot stand gekomen uitleg bleef lange tijd nog slechts van bescheiden omvang. Eerst na 1945 kwam een opvallende verdere uitbreiding tot stand.

De conclusie lijkt gerechtvaardigd, dat na de bloei van de tweede helft der 14e eeuw het economisch leven van de stad is verstild en wel zodanig, dat haar inwonertal niet meer aanmerkelijk groeide.

In de jaren tussen 1400 en 1848 is, naar wij moeten aannemen, het leven der burgers op rustige wijze voortgeleden, zonder dat zij zich verder nog aan verre avonturen waagden. De gedrukte bronnen wijzen omtrent een en ander nagenoeg volkomen, doch het beeld van een bevolking, die landbouw, visserij, ambacht en kleinhandel, alles op overgeleverde wijze, beoefent, is zonder twijfel niet ver van de waarheid.

De rust heeft in dit stadje langer geduurd dan in Harderwijk, waar de Academie en later het garnizoen toch altijd nog een zekere levendigheid deden heersen; ook de 19e eeuw verliep zonder grote gebeurtenissen op het terrein, dat ons hier bezig houdt.

De gemeenteverslagen (1851—1931), in andere gevallen veelal een uiterst waardevolle informatiebron, zeggen nagenoeg niets omtrent het economisch streven der Elburgers; dit indiceert, naar onze mening, dat geen schokkende gebeurtenissen zijn voorgevallen: over een toestand immers, die sinds jaar en dag dezelfde is, weet men niets te vertellen.

In landbouw en visserij wisselden, zoals dat pleegt te gaan, goede en slechte jaren elkaar af; in zo'n slecht jaar was het aantal behoeftigen weer eens wat groter, doch op de duur kwam ook dit terecht, mede dank zij de belangrijke liefdadige instellingen, welke de stad bezit (Feithenhof, Weduwenhofje, Fonds Maria Herms Corage). De industriële apparatuur was uitermate bescheiden en eigenlijk alleen van ambachtelijk karakter; in 1886 werd de gasfabriek gebouwd, in 1876 deed in een stoomgrutterij het eerste stoomwerktuig, dat ook weer lang het enige zou blijven, zijn intrede.

Bij de behandeling der bevolkingscijfers zal nog blijken, dat het inwonertal van Elburg uiterst langzaam is gegroeid en voortgaat te groeien; de oorzaak hiervan ligt

in de zeer grote migratie, welke op haar beurt weer het gevolg was van te kort schieten der bestaansbronnen.

Dit gehele relaas is niet opwekkend en vertoont geen hoogtepunten. Toch is het gegeven beeld niet geheel volledig, want Elburg bezat, zij het in mindere mate dan Harderwijk, een zekere centrale functie ten opzichte van het omringende platteland. Dit toonde zich duidelijk in de omvang van het winkelapparaat, dat relatief altijd van grote betekenis is geweest. Ook op onderwijsgebied was de plaats goed voorzien. Zo kon zij sinds 1796 zelfs bogen op het bezit van een Latijnse school voor jongheeren: Het Instituut Van Kinsbergen. Wegens gebrek aan belangstelling van de zijde der jongheeren werd deze instelling in 1907 omgezet in een school voor M.U.L.O.; hiermede verdween weer een stukje oude luister, doch de stad bleef aantrekkingskracht uitoefenen op de leergierigheid van de omgeving.

De streekverzorgende functie van het stadje vloeit regelrecht voort uit haar wijze van ontstaan; zij is de laatste jaren wel in betekenis teruggelopen, doch drukt tot heden haar stempel op het economisch leven en is in hoofdzaak verantwoordelijk voor de huidige eenzijdige structuur van de plaats.

Het landelijk gebied

Het gebied buiten de beide besproken steden is lange tijd dun bevolkt geweest, wat oudtijds wel was toe te schrijven aan de schraalheid van de bodem. Slichtenhorst deelt hieromtrent in zijn „Gelderse Geschiedenissen” het volgende mede:

„Dat landschap is hoog en bultigh, zandig, schraal, behalve in de natte soemer met zand en strenge winden gequelt en bijna gelijkende op een Arabische heijde, bekleed met ettelijke aangename en dicht bewassene bossen, vol opgaand eijken, beuken en andere bomen, als daar zijn Putter- en Speulder, en andere bossen, die weghens haar menigvuldich houtgewas de schouwen niet alleen in Gelderland, maar ook in Holland van de winterse koude bevrijden en als dicke hayrvlechten zijn om het hele lichaam van de Velouwe te bedecken en te versieren”.

Het is dan ook geen wonder, dat de grootste bevolkingsagglomeraties aan de randen en aan het water zijn ontstaan.

Aangezien de landbouw het voornaamste middel van bestaan was en de agrarische geschiedenis in een ander hoofdstuk ter sprake komt, is hiermede de historische tafel goeddeels leeg gegeten en blijven ons voor het moment slechts enkele kruimels.

Omstreeks 1850 dan was de algemene toestand in dit plattelandsgebied weinig rooskleurig. De boeren hadden een sober bestaan en de toestand van de dagloners was miserabel. Deze laatsten woonden in plaggenhutten en leefden op de rand van het bestaansminimum, zoals dit trouwens destijds in nagenoeg alle zandstreken van ons land met deze categorie het geval was. 's Zomers trokken zij in grote scharen naar andere provincies (Noord-Holland, Drente, Groningen), teneinde daar met grasmaaien of eekschillen een zure verdienste te behalen en hiermee de 's winters bij bakker en winkelier gemaakte schulden te kunnen delgen.

Eerst geleidelijk is in deze toestanden verbetering gekomen; de eerste stoot hiertoe is gegeven door de ontginningen, die in de streek werkgelegenheid schiepen en haar bestaansbasis geleidelijk verbreedden.

Met het zeer geleidelijk tot zekere welvaart komen der agrarische bevolking groeide ook de betekenis van het verzorgingsapparaat, doch dit bleef toch lang van bescheiden omvang. Vele goederen werden geleverd door rondreizende kooplieden en voor het overige trok men veelal naar de stadjes.

De grote veranderingen zijn in dit gebied gekomen nadat de recreatieve betekenis van zijn natuurschoon ontdekt was en toen de geleidelijk toenemende nationale welvaart steeds grotere groepen der bevolking in staat stelde een vakantie buitenshuis door te brengen. Ook het inzicht, dat voor de verpleging van bepaalde zieken een rustige, stofvrije en bosrijke omgeving zeer grote voordelen bood, heeft voor enkele gemeenten in dit plattelandsgebied belangrijke gevolgen gehad.¹⁾

¹⁾ Thans worden in Ermelo circa 2400 patiënten verpleegd; hierboven komt nog het verplegend personeel.

Als gevolg van een en ander verrezen sinds omstreeks 1880 alom hotels en pensions, en kwamen op andere plaatsen (vooral in de gemeente Ermelo) ziekenhuizen en gestichten (eerste in 1886) tot stand.

De geldstroom in het gebied werd nu geleidelijk groter, wat uiteraard zijn invloed op de welvaart niet heeft gemist; de baten stroomden in eerste instantie naar de middenstand, die ze evenwel ten dele doorgaf, zodat de gehele bevolking zich aan de nieuwe bestaansbronnen kon optrekken. De boerenbevolking hield zich overigens lange tijd zoveel mogelijk afzijdig en onderging van de gasten dan ook slechts weinig invloed; zo heeft een deel van haar tot heden vastgehouden aan de oude klederdracht en bleef zij ook in andere opzichten ontoegankelijk voor de invloeden van de nieuwe tijd. De mentaliteit dezer mensen is zodanig, dat zij van het oude en vertrouwde ongaarne afstand doen en vele nieuwe dingen slechts aarzelend aanvaarden; met een aantal ijdele zaken hield men hiermede soms ook onschadelijke en goede dingen buiten de deur. Voor degenen, die zich veel moeite gaven voor de verheffing dezer bevolkingsgroep, heeft de behoudendheid de zaken wel eens erg moeilijk gemaakt.

Toen wij zojuist schreven, dat in het laatste kwart der 19e eeuw het natuurschoon van deze streek „ontdekt” werd en meer en meer personen hiervan des zomers kwamen genieten, hadden wij kunnen vermelden, dat de verkeersverbindingen met de rest van ons land daartoe gelukkig in staat stelden.

Reeds in 1830 was de Zuiderzeestraatweg tot stand gekomen; in 1869 volgde de spoorweg Amersfoort—Zwolle, nog later kwam een aantal tramlijnen voor het lokaal vervoer.

Ondanks deze gunstige omstandigheid is van industriële vestiging in de hier beschreven periode slechts weinig gekomen.

In het jaar 1921 bijv. vinden wij in Oldebroek een steenfabriek en een zuivelfabriekje, in Ermelo een fabriek van Japanse lakken en twee zuivelfabrieken, in Putten een fabriekje van wasproducten en in Doornspijk niets. De verdere nijverheid bleef tot het einde dezer periode van ambachtelijk karakter en de industriële oogst is dus wel zeer mager.

S a m e n v a t t i n g

Het totaalbeeld van de economische geschiedenis onzer zes gemeenten in de periode tot \pm 1930 moet na het voorafgaande zijn, dat de economische activiteit hier de laatste eeuw een weinig opvallend karakter heeft gedragen, zulks in schrille tegenstelling tot vele andere gebieden van ons land, waar de jaren tussen 1878 en 1930 een opbloei te zien hebben gegeven, welke die van de Gouden Eeuw evenaarde, zo niet overtrof. Hier daarentegen was de voortgang, voorzover aanwezig, traag en nationaal gezien nagenoeg zonder betekenis. Wanneer wij ons voor deze gelegenheid eens een beeldspraak mogen veroorloven zouden wij zeggen, dat van de stadjes Harderwijk het eerst weer tot leven is gekomen (\pm 1920), terwijl Elburg hiervan thans tekenen geeft; het moet nog worden afgewacht in hoeverre dit ontwaken blijvend resultaat zal hebben. Het plattelandsgedebied tenslotte vertoont een zeker dualisme; in sommige opzichten (vreemdelingenverkeer, ziekenverpleging, hier en daar industrie) is het volledig op de hoogte van de tijd, doch in andere opzichten is het achtergebleven. Dit zal nog duidelijk blijken bij de behandeling van de agrarische bestaansbronnen.

B. DE LANDBOUW

Een goed beeld van de positie van de landbouw op de N.W.-Veluwe omstreeks het midden van de vorige eeuw verschaft ons de studie van G. Haasloop Werner, gepubliceerd in 1853¹⁾. In hedendaagse termen gesproken zou men deze studie als een welvaartsonderzoek kunnen bestempelen.

1) G. Haasloop Werner: Statistieke beschouwing van de toestand der geringe plattelandsbevolking op de Veluwe langs de Zuiderzee. Sloet's Tijdschrift van 1853. Voorts is in dit hoofdstuk een aantal gegevens ontleend aan een niet-gepubliceerde studie van Ir B. van Dijk.

In het algemeen oordeelt de auteur de toestand van de landbouw op de N.W.-Veluwe weinig rooskleurig. „Van de veldkant moet de boer zich van hooi aan de zee gaan voorzien, wat gewis een groot ongerief voor hem is, temeer daar goede wegen ontbreken en de gemeentebesturen niet van zins zijn in de behoefte hieraan te voorzien. De weilanden verkeren in een slechte staat, vooral die tussen Elburg en Oldebroek, en aan de verbetering wordt niets gedaan. Van het bouwland wordt veel te weinig natuurlijk voeder gewonnen (bijna alleen knollengroen en spurrie), waardoor de boeren gedwongen zijn, verspreide stukken hooiland tegen hoge prijs in te huren”.

Eén van de weinige lichtpunten ziet de schrijver in de kalvermesterij, welke hier tot ontwikkeling is gekomen door de natuurlijke blanke kleur van het vlees en door gebrek aan afzetmarkten voor boter en kaas. Ook de bosexploitatie schijnt aanzienlijke baten op te leveren, de afvoer van hout vindt plaats via Putten (Norden), Harderwijk en Elburg. De hoenderteelt is van weinig belang door de afstand tot de markt en door het blijkbaar veelvuldig voorkomen van vossen ¹⁾.

Een groot kwaad ziet schrijver in de versnippering van de grond. „Bij het overlijden van de huisvader wordt het erve in percelen verdeeld; de zoons worden dan kleine boertjes met een paard....; dit kwaad is zo groot, dat men dacht over een halve eeuw geen enkel groot boeren erf meer te hebben”.

Bepaald verontrustend noemt schrijver het grote aantal onderstand-genietenden; meestal huttenbewoners van de „zoomkant”. In Oldebroek is hun aantal ongeveer 1 op 10 van de totale bevolking; in andere gemeenten schommelt hun aantal van 1 op 14 tot 16. De huttenbewoners verbouwen meestal wat aardappelen en houden een paar geiten. Een koe getuigt van een zekere welstand. Algemeen gaan de dagloners in de zomer naar de Hollanden om gras en graan te maaien, terwijl zij ook in grote getale naar Drente en Overijsel trekken om hout te „schellen”. In deze streek zelf is een tekort aan werkgelegenheid voor deze personen; fabrieken zijn er niet. Sommigen van hen vinden geregeld werk in Zwolle en andere plaatsen langs de IJssel.

Schrijver doet tenslotte met betrekking tot bovengenoemde punten een aantal voorstellen tot verbetering van de toestand: Uitbreiding van het weggennet om de gronden langs de Zuiderzee beter bereikbaar voor de boeren te maken; verdere ontginning aan de Zoomkant en aan de Zuiderzee; het aanhouden van een grotere veestapel, ook om de werkgelegenheid voor de dagloners te vergroten; verbetering van de weilanden; voorlichting aan de boeren op landbouwkundig gebied, het stichten van fabrieken, etc.

Samenvattend kan men zeggen, dat de belangrijkste problemen op landbouwkundig gebied in het midden van de vorige eeuw op de N.W.-Veluwe waren: de ontsluiting en verkaveling, samenhangend met het gebruik van de gronden langs de Zuiderzee door de boeren van het zand; het door splitsing steeds groter wordende aantal kleine bedrijven en in verband daarmee de noodzaak van ontginning aan de Zoomkant en langs de Zuiderzee; de verbetering van de bedrijfsvoering en de verhoging van de vakkennis der boeren en tenslotte de problemen, hangende rond de losse en landarbeiders (dagloners en huttenbewoners). Voor een beter begrip van de toen bestaande problemen zullen enkele punten hieronder nader worden toegelicht, terwijl tevens de lijn tot het heden zal worden doorgetrokken.

De geografische en bodemkundige situatie is in meer dan één opzicht beslissend geweest voor de landbouwkundige ontwikkeling van de N.W.-Veluwe. De eerste vestiging van boeren heeft plaats gehad op de hogere zandgronden in dit gebied. Van daaruit zijn in een later stadium de lage broekgronden, gelegen tussen het zand en de Zuiderzee, ontgonnen.

Deze ontginning geschiedde zowel uit het motief van een normale drang tot expansie, als vanwege het feit, dat de akkerbouw op de van nature onvruchtbare zandgronden gebonden was aan het gebruik van natuurlijke mest. Deze mest kwam ter beschikking via de schapen, welke op de heide hun voedsel vonden en via het rundvee, waarvoor uiteraard grasland beschikbaar moest zijn. Pas later, na de vervening en ontginning, zijn ook in het kustgebied bedrijven gesticht. Het zwaartepunt bleef echter liggen bij de

¹⁾ Kippengaas was er nog niet.

zandbedrijven, welke dus hun bouwland betrekkelijk dicht bij huis en het merendeel van het grasland op de gronden langs de Zuiderzee hadden liggen. Typereend voor het overwicht van de zandbedrijven is wel het feit, dat aan de bedijking van de Zuiderzeegronden steeds veel heeft gemankeerd, waardoor tot het moment van de afsluiting der Zuiderzee jaarlijks grote oppervlakten aan het gevaar van overstroming bloot stonden. In de kuststrook ten N. van Harderwijk trof en treft men dan ook in het algemeen een zeer schaarse bewoning aan. Het kustgebied ten Z. van deze stad is daarentegen wel bewoond, hetzij ten gevolge van een natuurlijke bescherming (hogere gronden), hetzij door de aanleg van kunstwerken (boerderijen op terpen of omringd door dijkes en dijkverzwaring).

Wat de wijze betreft, waarop de zandbedrijven het grasland in de kuststrook ter beschikking kregen, sinds menschenheugenis was hier het systeem van de jaarlijkse hooi- en graslandverpachtingen in zwang. Slechts een gering gedeelte van de grond werd voor langer dan een jaar verpacht of was in eigendom van de gebruiker. De zandboer wilde zich niet voor langer dan een jaar aan een bepaalde oppervlakte grasland binden, omdat de jaarlijks benodigde hoeveelheid hooi en gras steeds varieerde, terwijl bij de eigenaars evenmin de neiging aanwezig was het land op langere termijn te verhuren, daar zij er op konden rekenen ieder jaar hun gras- en hooiland kwijt te geraken. De belangstelling voor de verkopen was groot, getuige het feit, dat ook door zgn. „Overvelders” — boeren uit Elspeet, Vierhouten, Uddelermeer e.o., etc. — een belangrijke oppervlakte werd gepacht.

De hierboven beschreven wijze van gebruik van het grasland maakt de door Haasloop Werner vermelde klacht over de verkavelingstoestand zeer begrijpelijk. In het gebied benoorden Harderwijk waren de meeste bedrijven gelegen en liggen ook thans nog aan of ten Zuiden van de straatweg Amersfoort—Zwolle. Ook het bouwland lag en ligt grotendeels ten Zuiden van deze weg.

De landaanwinning langs de kust was in de vorige eeuw van zeer beperkte betekenis. Veel grotere mogelijkheden tot ontginning bood het complex van woeste gronden, dat het cutuurland van de N.W.-Veluwe aan de Zuidzijde begrensd. Voor de ontginning van deze grond bestond veel belangstelling. Enerzijds van de zijde der boerenzoons; het door Haasloop Werner gesignaleerde verschijnsel van splitsing der bedrijven is een symptoom van de bestaande bevolkingsdruk. Anderzijds namen ook „de dagloners en huttenbewoners” actief aan de ontginning deel. Onder deze personen bestond namelijk een sterke drang zich op te werken tot zelfstandige kleine boer.

Een omstandigheid, welke de ontginning sterk in de hand heeft gewerkt, is het feit, dat in 1842 's Rijks Domeinbestuur grote oppervlakten woeste grond aan de gemeenten Oldebroek, Doornspijk, Ermelo en Putten had verkocht; in totaal 16.000 ha. Een belangrijk deel van deze grond werd door de gemeenten weer (met winst) voor ontginningsdoeleinden doorverkocht. In 1852 was in totaal reeds 5.000 ha. weer verkocht, zodat men zich van bepaalde zijde zorgen ging maken over de resterende oppervlakte woeste grond. Want, zo redeneerde men, heide was voor het economisch leven in die tijd onontbeerlijk; men stak er namelijk plaggen voor de mestwinning en haalde er brandstof vandaan (zgn. schadden), terwijl de schapendriften op deze gronden hun voedsel vonden¹⁾.

Uit de schaarse gegevens, welke beschikbaar zijn, krijgt men de indruk, dat de ontginning van woeste grond op de N.W.-Veluwe vroeger op gang was dan in vele andere zandgebieden, waar de kunstmest eerst de grote stoot tot ontginning gaf. Het voorhanden zijn van voldoende natuurlijke mest door het gebruik van de Zuiderzeegronden zal hierbij van invloed zijn geweest. Vermeld dient te worden, dat in het algemeen de ontginning in kleine stukjes door boeren en dagloners werd uitgevoerd; ontginningen op grote schaal kwamen slechts zelden voor. Ook het grootgrondbezit, dat alleen in de gemeente Putten van betekenis was, speelde hierbij geen actieve rol.

¹⁾ „Situatie-staat en beschouwing der heidegronden in 1842 door 's Rijks Domeinbestuur aan enige gemeenten op de Veluwe verkocht”; Sloet's Tijdschrift van 1855.

Wat de ontwikkeling in de aantallen bedrijven betreft, hiervan geeft tabel 1 een overzicht sinds 1910²⁾. Bedacht dient te worden, dat het proces van splitsen van bedrijven op de N.W.-Veluwe reeds in de vorige eeuw van betekenis was en zeker als één van de oorzaken kan worden aangemerkt, waardoor de gemiddelde bedrijfsgrootte op de N.W.-Veluwe in 1910 bijna 2 ha lager was dan gemiddeld op de zandgronden.

Het blijkt, dat het aantal bedrijven op de N.W.-Veluwe als geheel wat sterker is toegenomen dan op de zandgronden. De cijfers van de oppervlakte cultuurgrond vertonen daarentegen in beide gebieden eenzelfde toeneming. Dit heeft tot resultaat gehad, dat de toeneming van de gemiddelde bedrijfsgrootte door ontginning op de N.W.-Veluwe relatief minder sterk geweest is dan op de zandgronden als totaal. Aangezien bovendien de bedrijven op de N.W.-Veluwe in 1910 reeds belangrijk kleiner waren dan op de zandgronden, bedroeg de gemiddelde bedrijfsgrootte in dit gebied in 1947 ongeveer 5,3 ha tegenover 8,0 ha op de zandgronden.

Tabel 1.

Ontwikkeling van het aantal bedrijven groter dan 1 ha op de N.W.-Veluwe sinds 1910

Jaren	Aantal bedrijven van				Totaal aantal bedrijven		Oppervlakte cultuurgrond		Gem. bedrijfsgrootte in h.a.
	1-5 ha	5-10 ha	10-20 ha	> 20 ha	Abs.	indexcijfer ¹⁾	in ha.	indexcijfer ¹⁾	
1910	1942 (72)	436 (16)	265 (10)	70 (3)	2713	100	12297	100	4,53
1921	2030 (70)	565 (29)	263 (9)	55 (2)	2913	107	13722	112	4,71
1930	2033 (65)	731 (23)	336 (11)	44 (1)	3144	116	15641	127	4,97
1947	2173 (64)	840 (25)	344 (10)	66 (2)	3423	126	18121	147	5,29
Zandgr. 1947	(43)	(30)	(21)	(6)	—	119	—	147	7,98

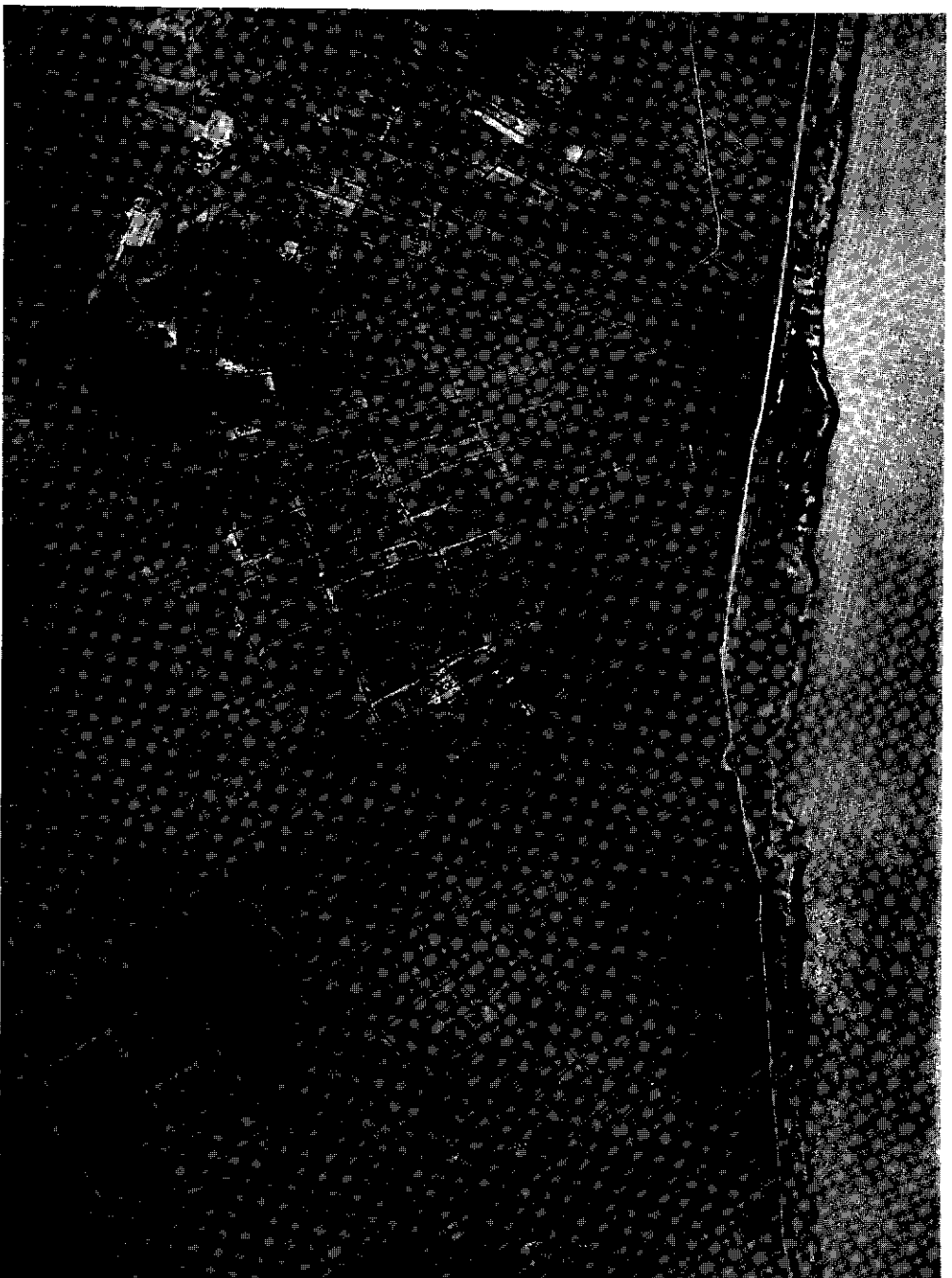
De tussen () geplaatste cijfers zijn percentages.

De grootste uitbreiding van het aantal bedrijven vond plaats in de gemeenten Oldebroek en Putten (indexcijfers 1947 resp. 135 en 130), terwijl in Harderwijk en Doornspijk deze uitbreiding het geringst was (indexcijfer ± 117).

Gezien bovengeschetst verloop van het aantal bedrijven, behoeft het geen verwondering te wekken, dat de ontwikkeling van de aantallen in de grootteklassen op de N.W.-Veluwe en de zandgronden geheel verschillend geweest. Op de N.W.-Veluwe, waar het bedrijf van 1-5 ha zeer sterk domineert, zijn vooral de bedrijven beneden 10 ha in aantal toegenomen. Op de zandgronden is het aantal bedrijven van 1-5 ha afgenomen, terwijl in alle andere grootteklassen een uitbreiding van de aantallen heeft plaatsgevonden.

Uit het onderzoek is voorts gebleken, dat in de laatste veertig jaar ongeveer 5 % van het totaal aantal bedrijven is ontstaan door splitsing en 7 % door ontginning. Vooral in de gemeenten Putten en Ermelo zijn er op deze wijze nogal wat bedrijven ontstaan. Uit de vermeldde percentages kan de totale toeneming van het aantal bedrijven

¹⁾ Uit de jaren voor 1910 zijn geen betrouwbare gegevens beschikbaar.

Eektermerk en Lummermerk, een slecht ontsloten en vrijwel onbewoond gebied in de polder Oostervolde.

Opname van Geallieerde Luchtmacht, Maart 1945.
Luchtfoto-archief Stichting voor Bodemkartering: schaal 1 : 18.000

Tabel 2 De ontwikkeling van het grondgebruik sinds 1910
N.W. Veluwe, 6 gemeenten

Jaren	Bouw- land	Grasl. + kunstw.	Tuin- grond	Granen			Hakvruchten			Overige gewassen
				rogge	haver en gerst	totaal	aard- appel.	voeder- bieten	totaal	
				in % v.d. cultuurgrond			in % van het bouwland			
1910	40	60	0	48	3	63	24	2	28	9
1921	41	59	0	47	10	63	25	4	30	7
1930	38	61	1	46	16	63	24	6	33	4
1939	30	69	1	50	27	78	12	8	.	.
1946	32	67	1	40	24	65	13	9	23	12
1950	26	73	1	39	30	70	17	9	26	4
Totaal zandgr. 1950	38	60	2	35	25	66	20	7	29	2

In de bouwland- en graslandverhouding is in de laatste decennia een verschuiving opgetreden ten gunste van het grasland, hetgeen een vrij algemeen verschijnsel op de zandgronden is. Overigens bedenke men, dat er nog aanzienlijke verschillen bestaan in de verhouding bouwland-grasland. Zoals later nog uitvoeriger zal blijken, is in het Z. deel van het gebied het percentage bouwland veel hoger dan in het N. deel. In het gebruik van het bouwland is weinig verandering geweest; het % granen is iets toegenomen, het % overige gewassen overeenkomstig afgenomen. Het % hakvruchten is ongeveer gelijk gebleven, met dien verstande, dat de voederbieten terrein hebben gewonnen ten koste van de aardappelen.

Een indruk van de grootte der veestapel in de verschillende jaren geeft tabel 3.

Tabel 3 De ontwikkeling van de veestapel
N.W. Veluwe, 6 gemeenten

Jaren	Melkkoeien			Varkens		Kippen	
	Absoluut	Per bedrijf	Per 100 ha grasland en kunstw.	Absoluut	Per bedrijf	Absoluut	Per bedrijf
1910	10850	4,0	95	10380	3,8	82400	30
1921	11780	3,8	104	10700	3,3	82000	27
1930	13560	4,3	107	11070	3,5	271100	86
1939	18180	.	151	10620	.	415000	.
1946	17640	5,2	139	8150	2,4	45400	13
1950	20380	6,0	143	14920	4,4	382800	112
Totaal zandgr. 1950	692300	5,6	115	1058000	8,6	7712000	63

De melkveebezetting blijkt in de loop der jaren aanzienlijk te zijn toegenomen en ligt thans belangrijk hoger dan het gemiddelde van de zandgronden. Deze toeneming vond vooral plaats in de dertiger jaren, terwijl in 1950 de melkveestapel reeds belangrijk groter was dan die in 1939. Ondanks het feit, dat de gemiddelde bedrijfsgrootte op de Veluwe bijna 2,5 ha lager is dan op de zandgronden, is het gemiddeld aantal melkkoeien per bedrijf hier zelfs nog iets groter. In de varkenshouderij is sinds 1910 weinig verandering opgetreden; deze is op de Veluwe veel minder sterk ontwikkeld dan elders

op de zandgronden. De pluimveehouderij is vooral na de twintiger jaren tot ontwikkeling gekomen.

Maakt men een balans op van de ontwikkeling van de onderdelen van het agrarisch bedrijf sinds de eeuwwisseling, dan kan men constateren, dat naast de vergroting van de melkveestapel het vooral de pluimveehouderij is geweest, welke de basis van het kleine-boerenbedrijf heeft verbreed. De pluimveehouderij is vooral in de Z.gemeenten van het gebied van betekenis. In de N.gemeenten begint de pluimveehouderij als belangrijk bedrijfs onderdeel zich eerst thans pas te ontwikkelen. Afzonderlijk van het landbouwbedrijf zijn voorts in de laatste decennia tot ontwikkeling gekomen de eendenhouderij in Ermelo en Harderwijk en de tuinbouw rond Harderwijk en Elburg. Van recente datum is de kruidenteelt met Doornspijk als centrum.

HOOFDSTUK II

ALGEMENE DEMOGRAFIE

Nu het voorgaande ons een inzicht heeft gegeven in de krachten, welke in het verleden hebben gewerkt, willen wij de invloed dezer krachten op het bevolkingsverloop aan een beschouwing onderwerpen. Groei en teruggang van een bevolking worden in eerste instantie bepaald door geboorte en sterfte; binnen een afgesloten gebied kan zich de bevolking slechts uitbreiden, indien het aantal geboorten het aantal sterfgevallen overtreft. Is evenwel een gebied niet afgesloten van de buitenwereld, dan gaan naast geboorte en sterfte ook vestiging en vertrek een rol spelen.

Het is duidelijk, dat wij voor het in dit rapport besproken gebied alle vier factoren nader moeten bekijken. Van deze vier noemt men geboorte en sterfte veelal de natuurlijke factoren; op het niveau hiervan hebben economische omstandigheden slechts indirecte en zijdelingse invloed. Veel directer is hun invloed op vestiging en vertrek, de migratie. Vraagt men zich nl. af, welke krachten deze migratie teweeg brengen, dan ontmoet men weliswaar een veelheid van motieven, maar kan toch in het algemeen worden gezegd, dat de mensen van woonplaats veranderen met het doel elders werk of verbetering van positie te zoeken.

Is er nu in een streek een groot geboorte-overschot voor hetwelk t.z.t. geen werkgelegenheid is, dan ontstaat daar een overschot van vertrek boven vestiging. Het omgekeerde mag men verwachten bij een zich snel uitbreidende vraag naar arbeidskrachten, die door het geboorte-overschot niet kan worden gevoed. Gaat een groot geboorte-overschot gepaard met gebrek aan werkgelegenheid ook elders in het land, dan ontstaat in het desbetreffende gebied werkloosheid, al of niet latent.

De migratie dient dus als regulatrice van de arbeidsmarkt. Aangezien deze op haar beurt een indicatie geeft van de conjunctuur, is het duidelijk, dat zich in de migratie de economische toestand weerspiegelt. Hiernaast wordt een rol gespeeld door het al of niet aanwezig zijn ener migratie-traditie en door de mentaliteit.

Bekijken wij nu de bevolkingscijfers (zie tabel 1), dan blijkt, dat de bevolking van de N.W.-Veluwe sinds 1880 meer dan verdubbeld is.

Tabel 1

Groei van de bevolking in het Rijk, Gelderland en de N.W.-Veluwe

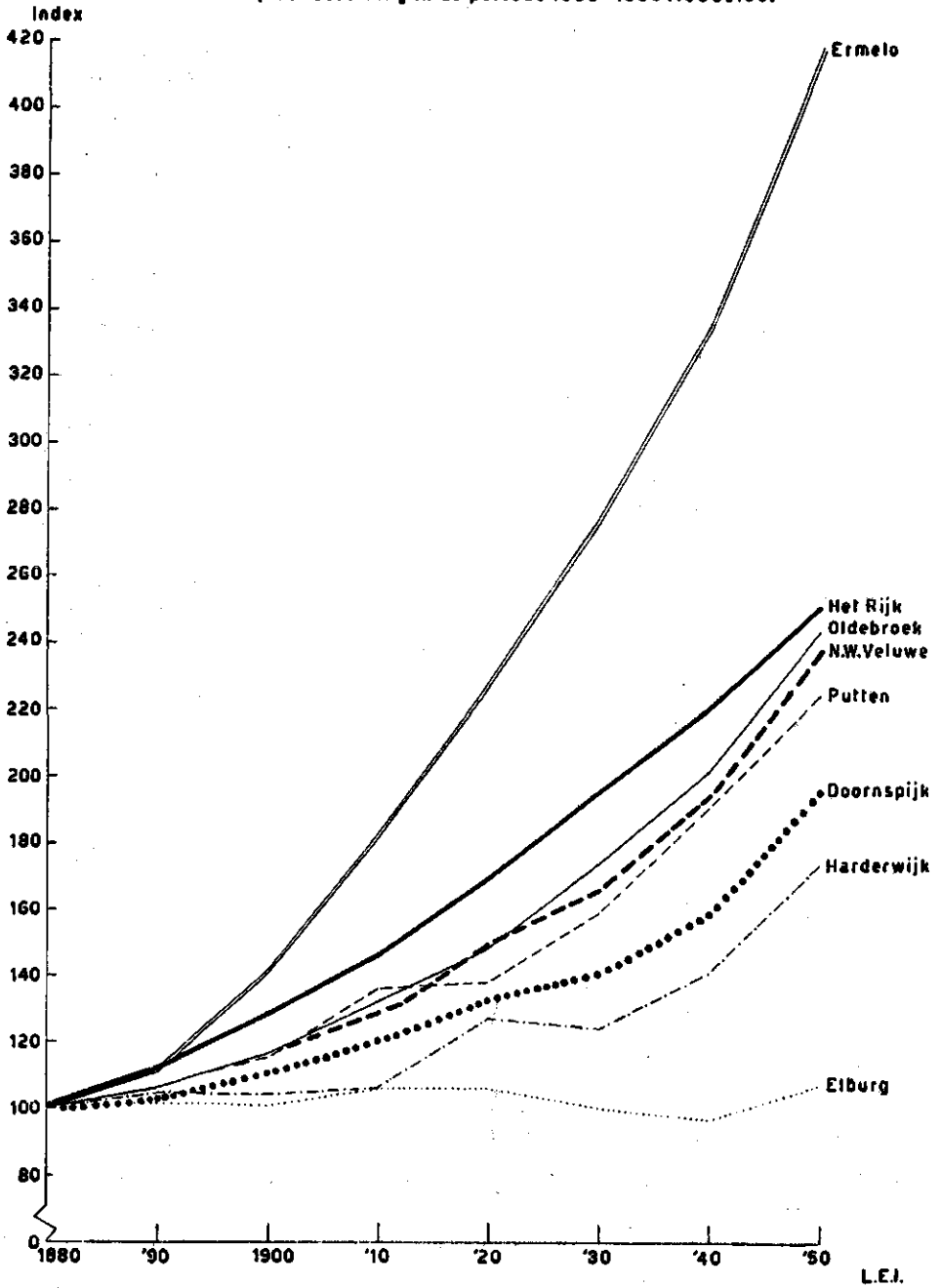
Jaar	Het Rijk		Gelderland		N.W.-Veluwe	
	absoluut	indexcijfer ¹⁾	absoluut	indexcijfer ¹⁾	absoluut	indexcijfer ¹⁾
1880	4.060.592	100	471.501	100	27.848	100
1890	4.564.565	112	515.938	109	29.544	106
1900	5.179.233	128	572.805	121	32.215	116
1910	5.945.525	146	647.568	137	36.714	132
1920	6.865.314	169	729.688	154	41.801	150
1930	7.935.565	195	829.293	176	46.640	167
1940	8.923.245	220	938.168	199	54.357	195
1950	10.200.280	250	1.097.625	232	66.195	238

¹⁾ 1880 = 100

Tussen 1880 en 1950 kwam de groei in dit gebied vrijwel overeen met die in de provincie Gelderland; beide gebieden vertoonden een verschil met het Rijk, welks inwonertal vooral tot 1940 veel sterker toenam. Dit laatste behoeft geen verwondering

Grafiek 1

De loop der bevolking in de periode 1880-1950 (1880=100)

te baren: de nieuwe tijd, die omstreeks 1880 voor ons land aanbrak, was wel in de eerste plaats ingrijpend voor het Westen. Daar lag het zwaartepunt van handel, scheepvaart en industrie, daar had ook de enorme uitbreiding plaats van de grote steden.

In tegenstelling tot andere plattelandsgebieden als bijv. Twente en Noordbrabant kende de N.W.-Veluwe geen industrie, terwijl nieuwe bestaansbronnen in de periode tussen 1880 en 1930 hier slechts op zeer bescheiden schaal werden aangeboord. Na 1930 wijzigde zich het beeld en haalde de N.W.-Veluwe het Rijk geheel in; op de vermoedelijke oorzaken hiervan komen wij terug bij de behandeling der migratie.

Samenvattend kunnen wij zeggen, dat weliswaar verschillen bestaan in de totale bevolkingsgroei van Rijk, Provincie en N.W.-Veluwe, doch dat deze verschillen niet abnormaal zijn en voorlopig geen aanleiding geven tot schokkende conclusies.

Aan welke der vier factoren: geboorte, sterfte, vestiging en vertrek, is de gesignaleerde groei toe te schrijven?

Uit bijlage II-1 blijkt, dat sinds 1880 het aantal geboorten het aantal sterftegevallen voortdurend heeft overtroffen; tot en met 1950 bedroeg de hieruit resulterende toename 44.497 personen. Hiertegenover was het resultaat der migratie negatief en bedroeg het hieruit voortvloeiende verlies 3.242 personen. *Het is dus duidelijk, dat de toename te danken is aan het geboorte-overschot.*

Van het geboortecijfer is in het algemeen te zeggen, dat het in ons land na 1880 geregeld gedaald is; hiervoor bestaat een complex van verklaringen, welke evenwel alle uitmonden in een zekere rationalisering. Merkwaardigerwijs nu zette deze daling in Gelderland eerst circa 20 jaar later in, terwijl de N.W.-Veluwe nog weer 10 jaar later volgde (zie bijlage II-2). De conclusie ligt voor de hand, dat de bedoelde rationalisering in ons gebied later is ingetreden, terwijl ze voorts nimmer de omvang heeft aangenomen, welke in het Rijk te bespeuren is. Sinds 1896 immers bleef in onze streek het geboortecijfer boven dat van het Rijk: religieuze motieven hebben bij dit alles ongetwijfeld een rol gespeeld. Het hier beschreven verschijnsel doet zich overigens niet uitsluitend voor op de N.W.-Veluwe, doch is toch typisch voor een bepaalde geestelijke habitus. Wel daalde ook op de N.W.-Veluwe het geboortecijfer, zij het minder dan elders; dank zij de schitterende resultaten van medische wetenschap en praktijk evenwel daalde het sterftecijfer ook in deze streek nog veel sneller, zodat het geboorte-overschot een grote mate van positiviteit bleef behouden.

Over de sterftecijfers is nog op te merken, dat zij, in overeenstemming met de algemene tendentie, tot circa 1900 lager waren dan die van het Rijk, terwijl daarna de verhouding steeds omgekeerd was en dus ten ongunste van ons gebied. Het Rijks-gemiddelde ondergaat steeds veel invloed van de grote steden; blijkbaar was daar voor 1900 het leven „ongezonder” dan op de N.W.-Veluwe; na dit jaar wijzigde zich het beeld, vermoedelijk omdat in de steden de medische hulp nog sneller verbeterde dan op het platteland.

Bekijken wij thans de *migratiecijfers* (bijlage II-1), dan blijkt, dat wij op de N.W.-Veluwe te maken hebben met een expulsiegebied. De expulsie was hier echter geringer dan in sommige andere agrarische gebieden, zodat ondanks de vertrekoverschotten de bevolking zich nog tamelijk sterk kon uithreiden.

Vanaf het begin der hier behandelde periode (waarschijnlijk ook reeds eerder) tot het jaar 1930 was er nagenoeg voortdurend een overschot van vertrek boven vestiging; het totale vertrekoverschot bedroeg in deze periode 7.816 personen en het zou nog veel groter geweest zijn, wanneer niet Ermelo roet in het eten gegooid had door vrijwel steeds een vestigingsoverschot te hebben. Na 1930 wijzigden zich de zaken.

De migratiecijfers verschaffen hier een getrouw beeld van de conjunctuur: in de depressiejaren tussen 1930 en 1940 was ook elders geen werkgelegenheid voor degenen, die in ons gebied overbodig waren en wij zien het habituele vertrekoverschot dan zelfs omslaan in een vestigingsoverschot. Het is in deze tijd, dat de N.W.-Veluwe de Rijks-bevolking heeft ingehaald (relatief wel te verstaan); wij zijn evenwel geneigd dit wapenfeit niet al te gunstig te interpreteren en er veeleer in te zien de schaduw ener

alom heersende depressie; dan het licht ener nieuwe sociaal-economische dageraad, glorend op de N.W.-Veluwe.

De oorlogsjaren geven een volslagen abnormaal beeld; vele van de gedwongen verplaatsingen, welke in die jaren schering en inslag waren, richtten zich op de N.W.-Veluwse gemeenten, waaronder met name Ermelo zeer sterk in trek was. Het totale vestigingsoverschot beliep in deze jaren 3730 personen, met welk cijfer wij als demografische toelichting bij het economisch gebeuren slechts weinig weten aan te vangen.

Vermelden wij tenslotte nog, dat het totale vertrekoverschot sinds 1880 3.242 bedraagt. Laten wij Ermelo buiten beschouwing, dan beloopt het sinds 1880 12.544.

De migratie heeft uiteraard niet alleen invloed op het totaal der bevolking, doch evenzeer op haar samenstelling, haar leeftijdsopbouw e.d. Het is daarom van betekenis naast het totaal der migratie te kennen haar richting, alsmede de status der migranten. Voor een aantal naoorlogse jaren (1948, 1949 en 1950), vinden wij hieromtrent enige informatie in de migratiestatistiek van het C.B.S.; weliswaar is het aantal onderzochte jaren te gering om algemene conclusies te rechtvaardigen, doch de cijfers geven toch zeker een tendentie aan, die wij als volgt willen samenvatten: Van het totale vestigingsoverschot dezer jaren (366) werd circa 80 % opgenomen door de gemeenten Harderwijk en Ermelo; verreweg het merendeel van het saldo werd geleverd door de noordelijke provinciën, met name Friesland en Overijsel; het bestond uit 286 leden van 66 gezinnen en 80 alleenstaanden¹⁾.

Opvallend groot is de mobiliteit der alleenstaande dames; zij trokken in drommen naar het Westen, doch de jongedochters uit het Noorden kwamen in nog grotere scharen het gebied binnen, vermoedelijk veelal als verpleegsters.

Met de zuidelijke provinciën, alsmede met Achterhoek en Rivierenland was het migratoir contact gering. Ons geliefd gewest is een merkwaardig conglomeraat, waarin de onderscheiden delen slechts zwakke economische betrekkingen met elkander onderhouden. Opvallend is voorts, dat ook met de provinciale hoofdstad het migratoir contact zeer gering is en bepaald niet resulteert in een bijzondere zuigkracht dezer stad. Veeleer wordt de N.W.-Veluwnaar gezogen naar Utrecht en Noord-Holland; het verkeerssysteem in zijn streek is daarop trouwens ook overwegend gericht en de reis naar Arnhem vergt zelfs in ons gemotoriseerd tijdsgewricht nog steeds 1 à 2 uren.

Na wereldoorlog II is ook hier de migratie naar het buitenland op gang gekomen. De daadwerkelijke belangstelling hiervoor beweegt zich in ons gebied weliswaar niet op zo hoog relatief niveau als bijv. in Friesland, doch ligt toch met name in de drie zuidelijke gemeenten boven het Rijksgemiddelde. Uitgedrukt in het inwonertal op 1-1-'52 beliep de emigratie van 1945 t/m 1e helft 1951:

uit het Rijk	11,9 ‰ (122.900 personen):
uit de Zuid.-gemeenten	16 ‰ (745 personen):
uit de Noord.-gemeenten	7,7 ‰ (164 personen):
van de N.W.-Veluwe	13,3 ‰ (909 personen).

Voor al de drie Zuidelijke gemeenten komen naar het schijnt behoorlijk te voorschijn; merkwaardigerwijze is hier vooral onder de Gereformeerden veel animo ²⁾, in het Noorden is dit minder opvallend. Daar laat trouwens over het geheel de belangstelling te wensen over; wellicht, dat hier nog een taak ligt voor standsorganisaties, gemeente-besturen en geestelijke leiders.

Uit agrarisch milieu vertrokken sinds 1945:

Zuidelijke 3 gemeenten circa 470 personen d.i. 64 ‰ van het totaal.

Noordelijke 3 gemeenten circa 115 personen d.i. 70 ‰ van het totaal.

Gezien de onbevredigende structuur van de agrarische bedrijfstak schijnt het ons, dat toenemen der emigratie uit deze kringen zou moeten worden toegejuicht.

Het volgende punt, waaraan wij aandacht moeten wijden is de *leeftijdsopbouw der*

¹⁾ Behalve in Harderwijk en Doornspijk waren overal de inkomende gezinnen groter dan de vertrekkende.

²⁾ Van de Hervormden emigreerde hier 1,4 %, van de Gereformeerden 3,7 %.

bevolking. Hiertoe gaan wij uit van een drietal leeftijdsgroepen, die ruwweg samenvallen met productiviteitsgroepen.

Tabel 2 **Leeftijdsofbouw in procenten van de totale bevolking**

Leeftijdsgroepen	N.W.-Veluwe			Gelderland			Rijk		
	1909	1930	1947	1909	1930	1947	1909	1930	1947
0—14 jaar	36.1	33.4	29.4	35.0	31.5	28.4	34.4	30.7	27.7
15—59 jaar	54.4	56.7	59.0	55.7	58.5	59.8	56.6	59.8	60.9
60 j. en ouder.	9.5	9.9	11.6	9.3	10.0	11.8	8.9	9.5	11.4

De leeftijdsopbouw komt tot stand als resultante van geboorte, sterfte en migratie over een reeks van jaren. De migratie omvat altijd een groot aantal mensen uit de jongere leeftijdsgroepen, jeugdige alleenstaanden, of jeugdige leden van gezinnen); wij kunnen dus zeggen, dat op de N.W.-Veluwe, met zijn vertrekoverschotten, het aandeel der jongere klassen relatief groter zou zijn, wanneer geen migratie plaats greep (een en ander als gevolg van het relatief hoge geboorte-overschot). De werkelijkheid is echter, dat het patroon nauwelijks afwijkt van dat in Rijk en Provincie.

De veroudering van de bevolking is sinds 1909 alom voortgeschreden en schept overal een aantal economische en sociale problemen. Ons gebied is hieraan niet ontkomen, doch het verschijnsel vertoont zich hier niet in sterkere mate dan elders¹⁾. Wanneer wij dus in het vervolg van dit rapport moeten gewagen van een zekere behoudendheid en afkeer van nieuwigheden, dan mag dit niet worden toegeschreven aan een verhoudingsgewijs groot aantal oude lieden, doch moeten hiervoor andere verklaringen worden gezocht.

Wat de *godsdienstige richtingen* aangaat moge worden opgemerkt, dat de bevolking in grote meerderheid Ned. Hervormd is en wel overwegend van orthodoxe stempel. De tweede plaats wordt ingenomen door de Gereformeerde Kerken. Het percentage zonder godsdienstige gezindte is zeer laag, namelijk slechts 4,5 %²⁾.

Het zou zelfs voor de meest onverdroten lezer te veel zijn het voorgaande demografisch relaas nog eens voor elke gemeente afzonderlijk uitgesponnen te krijgen³⁾. Dit is dan ook niet nodig. De totaliteit wordt in dit geval bepaald door hare delen, m.a.w. de gegeven schets geldt in grote trekken ook voor de gemeenten. Slechts waar het gemeentelijk beeld opvallend afwijkt van dat der streek, is bijzondere aandacht geboden. Tot het aangeven der afwijkingen willen wij ons dan thans *zetten*⁴⁾.

Voor Harderwijk (bijlage II-3) hebben wij de gepubliceerde cijfers gecorrigeerd in verband met de vluchtelingen en geïnterneerden, die daar in en na de eerste wereldoorlog verbleven; hierdoor kregen wij een juister beeld van de eigenlijke bevolkingsontwikkeling. Het meest opvallend hierin is de dalende tendens tot 1930, die zich dan plotseling omzet in een zeer scherpe en snelle stijging; een en ander vindt zijn oorzaak in een toenemend vestigingsoverschot (hoofdzakelijk door lager vertrek) en zet zich tot heden voort.

Een aantal factoren is voor deze ontwikkeling verantwoordelijk. In het hoofdstuk

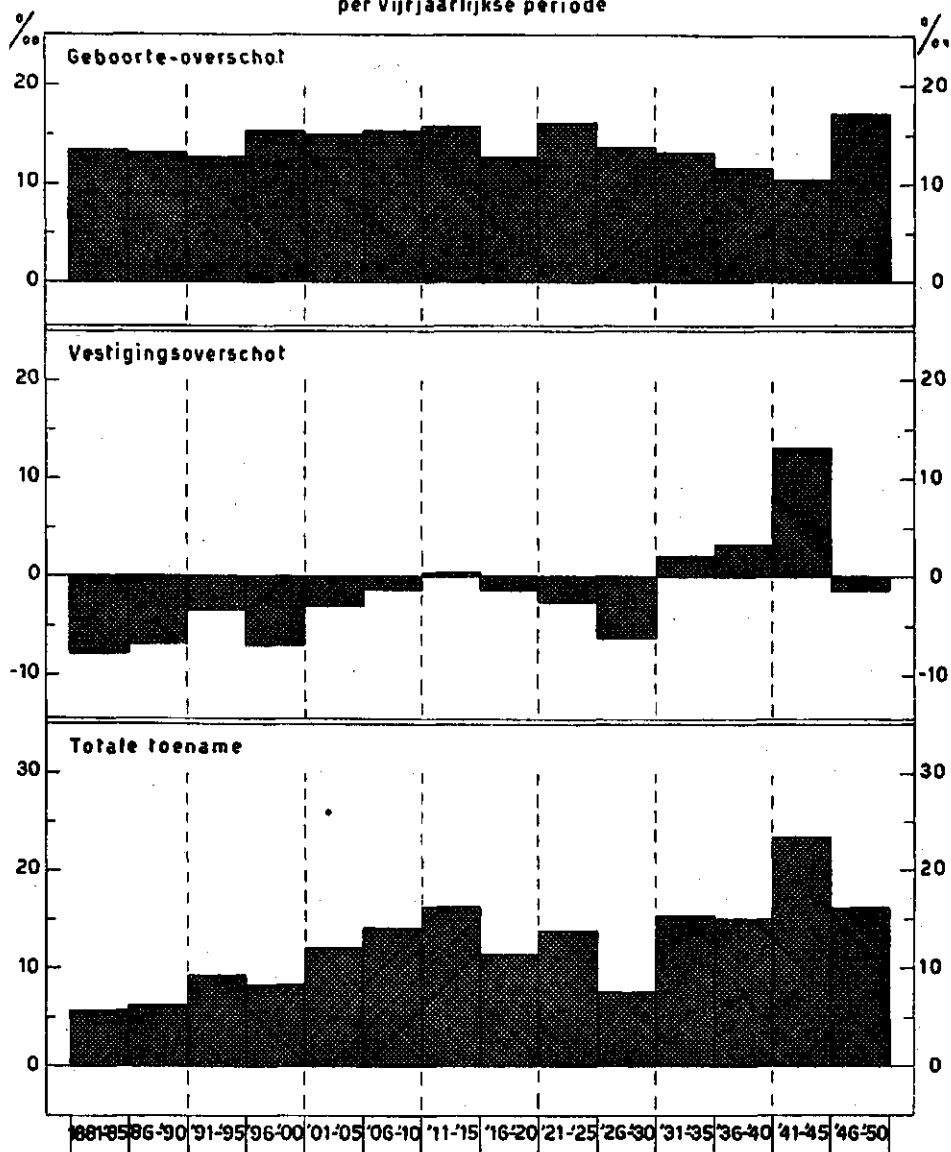
1) Dit geldt voor de streek als geheel; in de afzonderlijke gemeenten doen zich van het algemene patroon belangrijke afwijkingen voor.

2) Ned. Herv. 70,2 %, Rooms-Katholiek 2,6 %, Gereformeerd 11,6 %, Gereformeerd art. 31 3,5 %, Chr. Geref. 3,1 %.

3) Bevolkingsaantallen op 31-12-1951: Doornspijk 6.075, Elburg 2.933, Ermelo 22.700, Harderwijk 12.708, Oldebroek 12.377, Putten 10.813.

4) Voor alle absolute en relatieve cijfers verwijzen wij naar de bijlagen.

Geboorte-overschot, vestigingsoverschot en totale toename per 1000 inwoners
per vijfjaarlijkse periode

L.E.I.

over de economische geschiedenis zagen wij reeds, dat het stadje omstreeks 1920 ontwaakte; het ontwaken is in 1930 zover voortgeschreden, dat zich sinds dat jaar de economische structuur van Harderwijk wijzigde, waarbij het industriële element geleidelijk in betekenis toenam. De stoot tot deze ontwikkeling is gegeven door de vrees voor verdwijnen der visserij; het is bekend, dat deze verwachting door bijzondere omstandigheden niet in vervulling is gegaan: de visserij brengt tot heden primair inkomen in de gemeente.

In de economische depressie tussen 1930 en 1940 ontstond dus te Harderwijk werkgelegenheid, waardoor blijkbaar niet alleen het arbeidsaanbod ter plaatse werd opgenomen, maar waarbij bovendien nog behoefte bestond aan werkkrachten van elders.

Een voortzetting van deze tendentie vinden wij in de tamelijk spectaculaire groei in de naoorlogse jaren. De algemene verwachting is, dat Harderwijk als invalspoort tot de nieuwe Oosterpolder een goede tijd tegemoet gaat, terwijl ook het garnizoen zich tamelijk sterk heeft uitgebreid; beide factoren bevorderen de bevolkingstoename, direct en/of indirect.

In Elburg (bijlage II-4) is het meest opvallende verschijnsel, dat hier tussen 1880 en 1950 het inwonertal met slechts 7 % toenam (Nederland 152 %). De oorzaak dezer zeer geringe stijging ligt in het grote vertrekoverschot, waarmede deze gemeente voortdurend te kampen heeft gehad; dit is nl. relatief voortdurend groter geweest dan dat van de gehele streek. De reden hiervan is, dat de ontwikkeling der bestaansbronnen verre achterbleef bij de natuurlijke bevolkingstoename; de uitbreiding van primaire werkgelegenheid heeft zich de laatste decennia nagenoeg bepaald tot een confectiefabriek, die evenwel overwegend meisjes employeert, en een kunststeenfabriek. Deze laatste dateert echter pas van 1951. Als gevolg van het migratiesaldo, dat, naar ons bij onderzoek bleek, een grote groep 16—25-jarigen omvat, is in Elburg de leeftijdsopbouw iets afwijkend van het gehele gebied en is met name hier het percentage bejaarden groter; wij menen nl., dat het verschil niet geheel kan worden verklaard uit het bestaan van enkele hofjes. De mogelijkheid is niet uitgesloten, dat het conservatief signatuur der Elburgse samenleving ten dele aan deze omstandigheid te wijten is.

Radicale wijziging in het bevolkingsverloop zal slechts plaats kunnen hebben, indien de economische structuur een belangrijke wijziging ondergaat en met name de primaire inkomensbronnen worden versterkt.

Wij komen thans aan de meer landelijke gemeenten, waarbij allereerst Ermelo de aandacht verdient (bijlage II-5 en II-6). Zeer in tegenstelling tot de heersende tendentie in alle andere onderzochte gemeenten, hebben wij hier voortdurend te maken met een vestigingsoverschot. Onze eerste gedachte ging hierop uit naar de gestichten en de vele hier verpleegde patiënten; wij verminderden nu de totale geregistreerde bevolking met deze patiënten, doch nu bleek, dat het vestigingsoverschot bleef bestaan¹⁾, zodat hiervoor een andere verklaring behoort te worden gezocht. Wij willen hiertoe aanknopen bij onderstaande tabel.

Tabel 3 Toename leeftijds groepen sinds 1909

ERMELO	1909	1930	1947
0—14 jaar	100	153	190
15—59 jaar	100	160	232
60 jaar en ouder	100	150	280
Totale bevolking	100	157	224
N.W.-VELUWE			
0—14 jaar	100	121	142
15—59 jaar	100	135	187
60 jaar en ouder	100	133	205
Totale bevolking	100	129	172

¹⁾ Zie noot 1 op bladz. 26.

Het blijkt nu, dat de toename der bevolking vooral groot is in de oudste leeftijdsgroep en dat dit verschijnsel zich met name na 1930 heeft voorgedaan. Het aantal oudere personen is na dit jaar veel sterker toegenomen dan de totale bevolking; weliswaar is dit ook elders het geval, doch hier spreekt het toch wel in bijzondere mate. Wij hebben hier te maken met sterke toename van het aantal gepensioneerden en renteniers, bij welke categorieën deze gemeente, in verband met haar fraaie natuurschoon, zeer in trek was ¹⁾.

Hierin ligt evenwel niet de enige verklaring voor de sterke groei van Ermelo; ook uitbreiding der bestaansbronnen heeft een rol gespeeld. Wij behoeven hiertoe slechts een blik te werpen op de cijfers der beroepstellingen (bijlage II-6). Drijvende krachten zijn hierbij geweest de ontwikkeling der gestichten, het vreemdelingenverkeer, industrievestiging en de zich sterk uitbreidende V.A.D. te Ermelo. De hierdoor veroorzaakte groei der primaire werkgelegenheid bracht teweeg, dat ook de lokaal verzorgende bestaansbronnen een bredere basis kregen.

Omtrent de overige drie gemeenten willen wij kort zijn, omdat zij zich goed aanpassen aan het algemeen patroon ²⁾.

Oldebroek kenmerkt zich door hogere geboortecijfers en een als geheel jongere bevolking; het laatste is in Doornspijk eveneens het geval. Puttenstolte heeft eveneens tamelijk hoge geboortecijfers; de normale ontwikkeling werd hier wreed verstoord, toen in 1944 door de bezetter bij wijze van represaillemaatregel een groot aantal mannen werd weggevoerd, waarvan de meeste in gevangenschap het leven lieten. Deze droevige gebeurtenissen weerspiegelen zich uiteraard in de bevolkingscijfers.

¹⁾ De verkregen gecorrigeerde migratiecijfers zijn zeker te laag; niet alle patiënten worden door de gemeente geregistreerd, dit geschiedt alleen met hen, die langer dan 12 maanden verblijven. In werkelijkheid zijn de vestigingsoverschotten dus groter dan uit de cijfers blijkt; nauwkeurigheid is ter zake evenwel niet bereikbaar.

²⁾ Bijlagen II-7, II-8 en II-9.

HOOFDSTUK III

BEROEPSSTRUCTUUR EN FORENSENVERKEER

Wij willen thans ons voorlopig beeld van het gebied completeren met enkele korte opmerkingen over de beroepsstructuur, die ons de relatieve betekenis der bestaansbronnen voor de werkgelegenheid duidelijk voor ogen stelt. Hierbij moge worden aangevangen met een vergelijking tussen de beroepstellingsjaren 1930 en 1947.

In tabel 1 zijn de voorkomende beroepen tot een 4-tal beroepsgroepen samengevat. Onder *economische diensten* worden gerekend: handel, verkeer, crediet- en bankwezen, verzekeringswezen; onder *sociale diensten* de overheidsdiensten, vrije beroepen, onderwijs en eredienst.

Tabel 1 De beroepsstructuur in 1930 en 1947

Jaar	Beroepsgroepen	N.W.-Veluwe		Gelderl.	Nederl.
		aantal mannelijke beroepspersonen			
		absoluut	in procenten		
1930	Industrie, ambacht	3411	26,0%	44,0%	42,2%
	Landbouw, visserij	6803	52,0%	30,7%	22,6%
	Econ. diensten	1802	13,4%	17,4%	24,7%
	Sociale diensten	1153	8,6%	7,9%	8,5%
1947 ¹⁾	Industrie, ambacht	5533	31,4%	42,0%	42,5%
	Landbouw, visserij	7153	40,5%	27,9%	20,6%
	Econ. diensten	2671	15,4%	17,7%	23,4%
	Sociale diensten	2253	12,7%	12,4%	13,5%

¹⁾ Inclusief tijdelijk niet-werkenden.

Zonder moeite is uit bovenstaande tabel af te leiden, dat wij op de N.W.-Veluwe te maken hebben met een sterk agrarische streek, waar evenwel de betekenis van het agrarisch element sinds 1930 is teruggelopen, hoewel het aantal landbouwers en vissers nog toenam. Het aandeel der werkzamen in sociale diensten mag normaal worden genoemd; dat van de groepen industrie, ambacht en economische diensten is relatief laag²⁾. Sinds 1930 heeft zich hierin echter wel toename getoond, zoals wij zagen ten koste van de landbouw.

Het meest spectaculair schijnt ons in deze tabel het relatief grote aandeel, dat nijverheid en ambacht, alsmede de economische diensten, sinds 1930 hebben kunnen opnemen. Er is dus in deze streek wel iets veranderd en in een volgend hoofdstuk zullen wij gelegenheid vinden hierop terug te komen.

In de afzonderlijke gemeenten is de verdeling der mannelijke beroepsbevolking (absoluut en procentsgewijs) als volgt:

²⁾ In een volkomen agrarische gemeente werkt 20 % der mannelijke beroepsbevolking in de verzorgende ambachten. Men kan dus globaal stellen, dat in ons gebied circa 11,5 % der mannen in de eigenlijke nijverheid werkte (1947).

Tabel 2

De mannelijke beroepsbevolking per gemeente in 1947

Beroeps groepen	Harderwijk		Elburg		Oldebroek		Doornspijk		Ermelo		Putten	
	abs.	in o/o	abs.	in o/o	abs.	in o/o	abs.	in o/o	abs.	in o/o	abs.	in o/o
Industrie, ambacht	1066	33,9	304	35,0	1359	38,9	360	20,2	1685	31,4	759	25,7
Landbouw en visserij	939	29,9	279	32,2	1365	39,0	1172	66,0	1905	35,4	1493	50,6
Economische diensten	567	18,0	197	22,7	429	9,9	117	6,6	922	17,1	439	14,9
Sociale diensten	572	18,2	87	10,0	347	12,2	128	7,2	868	16,1	261	8,8

Een lichte complicatie ontstaat nu, doordat in bovenstaande cijfers ook de elders werkende forensen zijn opgenomen; zij hebben dus betrekking op het beroep, onafhankelijk van de vraag, of dit in- of buiten de gemeente wordt uitgeoefend. Wij laten thans volgen enkele cijfers omtrent het forensenverkeer, zoals dat bij de telling van 1947 werd geregistreerd.

Tabel 3

Het forensenverkeer per gemeente in 1947

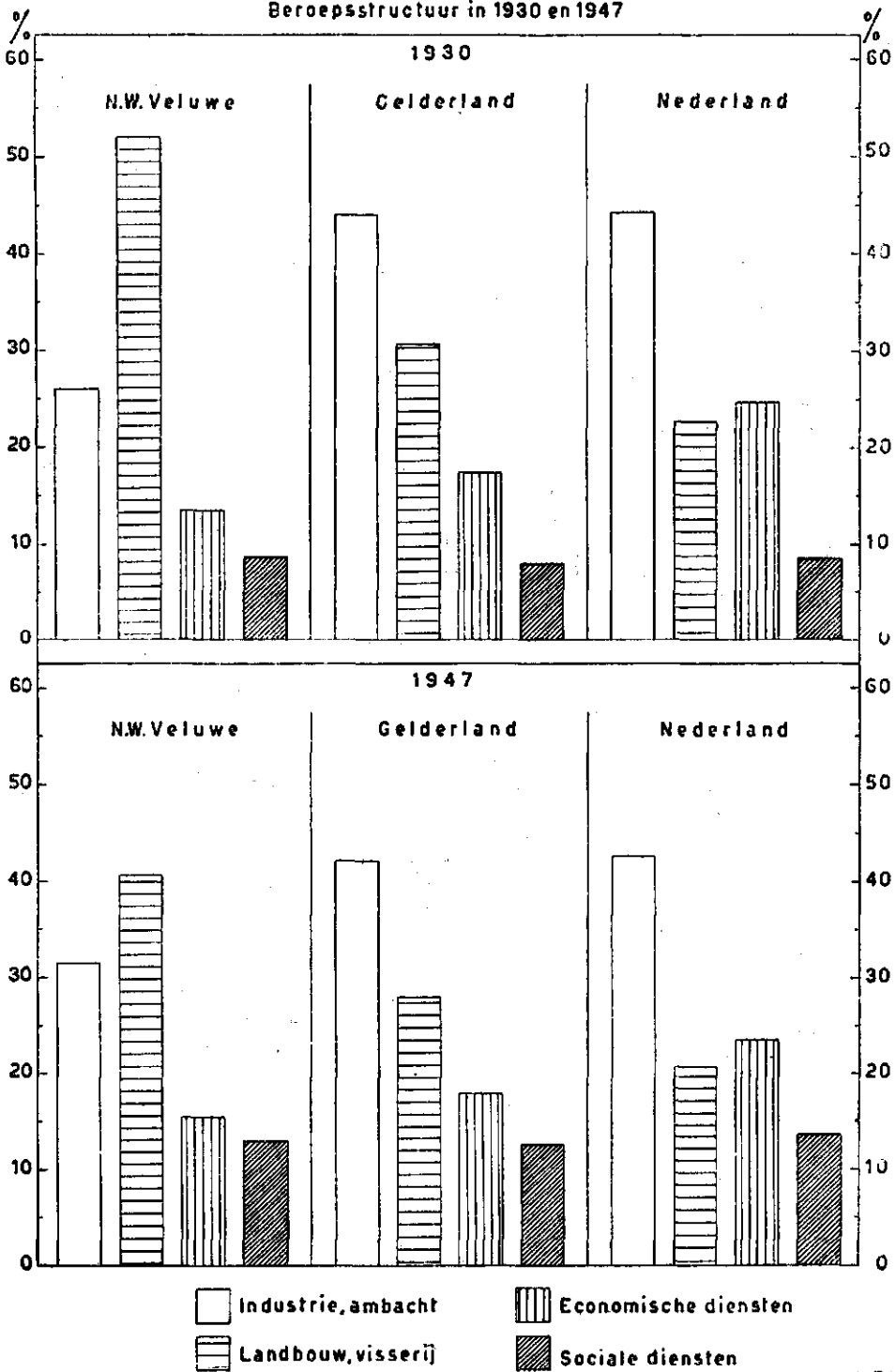
Gemeenten	Dagelijks reizende forensen							
	binnen het gebied				naar/van buiten het gebied			
	de gemeente verlatend		de gemeente binnenkomend		de gemeente verlatend		de gemeente binnenkomend	
	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.
Harderwijk	113	14	169	53	65	37	24	3
Elburg	51	10	52	68	43	2	11	—
Oldebroek	44	42	99	21	589	183	237	11
Doornspijk	152	69	48	7	107	5	3	—
Ermelo	196	37	216	26	226	20	49	1
Putten	55	11	27	8	261	46	34	3
Totaal	611	183	611	183	1291	293	358	18
					358	18		
Saldi dagelijkse forensen naar buiten					933	275		

Ook zonder dat wij deze belangwekkende tabel nog eens in woorden herhalen, is het de lezer duidelijk, dat binnen de streek gezien en voor de mannen Doornspijk en Putten een negatief saldo hadden; Harderwijk en Oldebroek hadden een overschot aan binnenkomende forensen, evenwel geenszins van zodanige omvang, dat van een duidelijke centrumfunctie sprake was.

Bezien wij het *gehele* mannelijke forensenverkeer, dus ook naar en van buiten het gebied, dan blijkt alleen Harderwijk in 1947 een gering positief overschot te hebben gehad (+ 15), doch alle andere vijf gemeenten een negatief.

Grafiek 3

Beroepsstructuur in 1930 en 1947

L.E.I.

Tabel 4

Forensensaldi per gemeente

Gemeenten	Binnen het gebied	Naar/van buiten het gebied	Totaal
Harderwijk	+ 56	— 41	+ 15
Elburg	+ 1	— 32	— 31
Oldebroek	+ 55	— 352	— 297
Doornspijk	— 104	— 104	— 208
Ermelo	+ 20	— 177	— 157
Putten	— 28	— 227	— 255

(+ = inkomend; — = uitgaand).

Ons gebied was dus een belangrijke leverancier van arbeidskrachten aan de omgeving; de mensen trokken vooral naar de gemeenten Zwolle, Hattem, Apeldoorn, Barneveld, Nijkerk. De gegeven cijfers zijn thans alle ruim vijf jaar oud en het is wel zeker, dat er zich inmiddels vele wijzigingen hebben voorgedaan. Het is, zoals begrijpelijk, niet mogelijk ieder jaar een beroeps- en forensentelling te houden, zodat men noodgedwongen wel eens met verouderd materiaal moet werken. Wij hebben gepoogd aangaande het forensenverkeer recente cijfers te verkrijgen van de arbeidsbureaux, doch konden op deze wijze niet tot een aanvaardbaar resultaat komen.

Dit is evenwel minder erg dan het schijnt. De sociaal-economische verschijnselen voltrekken zich geleidelijk en slechts betrekkelijk zelden doet zich een zeer abrupte wijziging voor. Wanneer, zoals in 1947, vanuit Oldebroek bijna 150 mensen in Heerde werken, is het niet aan te nemen, dat deze van vandaag op morgen in het eigen dorp werk zullen vinden. Wij willen hiërmede zeggen, dat in de bovengegeven cijfers wel tendenties besloten liggen en menen dan ook, dat ze voor ons doel bruikbaar zijn.

In dit geval leiden ze tot de conclusie, dat de tot 1952 tamelijk geringe werkloosheid aanmerkelijk groter zou zijn, wanneer niet ons gebied min of meer toevallig omringd ware geweest door plaatsen, die een surplus aan werkkrachten van elders kunnen aantrekken. Nu kan men deze opmerking irrezel noemen, omdat deze werkgelegenheid elders in feite wel aanwezig is. Het antwoord hierop moet luiden, dat elders werken weliswaar beter is dan niet werken, doch dat het toch onmiskenbaar vele nadelen, sociaal zowel als economisch, heeft, wanneer grote aantallen werkkrachten dagelijks moeten reizen en trekken. Wij zouden er dus de voorkeur aan geven, wanneer aan veel meer mensen binnen het gebied werk zou kunnen worden verschaft.

Aangaande de beroepen der forensen bleek, dat deze voor circa 50 % vielen in de sector ambacht en nijverheid; alleen Oldebroek maakte hierop een uitzondering door de vele echte en semi-krijgslieden (corveeërs), die hier dagelijks om den brode binnenrukten, doch 's avonds de gemeente weer verlieten, teneinde dit brood elders te verorberen.

Wij willen nog een enkel woord wijden aan de visserij, welke bedrijfstak tot nu toe in ons betoog een weinig onder de tafel is geraakt. De visserij dan wordt beoefend te Elburg, Harderwijk en Putten door (1947) resp. 101, 115 en 12 mannen, uitmakende resp. 11.6, 3.6 en 0.5 % van de totale mannelijke beroepsbevolking.

In de hoofdstukken V t/m IX zal op de afzonderlijke bestaansbronnen dieper worden ingegaan; wij menen in het voorgaande evenwel een globale indruk te hebben gegeven.

HOOFDSTUK IV

BESCHOUWINGEN OVER DE WATERSTAAT

DOOR DE PROVINCIALE WATERSTAAT VAN GELDERLAND¹⁾

Omtrent het bij het onderzoek van de Commissie betrokken Noord-West-Veluwegebied wordt hierna beschreven:

§ 1 de huidige waterstaatkundige toestand;

§ 2 de invloed van de aanleg en de droogmaking van de nieuwe polder, genaamd Oostlijk Flevoland (of de Oosterpolder), op de waterstaat en de maatregelen, welke nodig zijn om schade tengevolge van die invloed op te heffen;

§ 3 de wijzigingen in de waterstaatkundige toestand, die in technisch en organisatorisch opzicht wenselijk zijn.

§ 1 Beschrijving van de huidige waterstaatkundige toestand

1. Het Noord-West-Veluwegebied tussen de Gelders-Overijsselse grens en Harderwijk is in het algemeen een betrekkelijk lage strook tussen de kust en de voet van de Veluweheuvels. De overgang van deze strook naar de Veluweheuvels kan globaal worden aangeduid door een lijn (op de hierbij behorende kaart door een rode streepjeslijn), die in grote trekken loopt van Harderwijk zuidelijk om Hierden en Hulshorst over Nunspeet, 't Harde en Mullegem naar Wezep. Dit is tevens de scheiding van het gebied met zichtbare afwatering. Het heuvelgebied zuid-oostelijk van genoemde lijn heeft geen zichtbare afwatering, doch behoort wel tot het „stroomgebied“ (neerslaggebied) van de vele beekjes in het kustgebied.

Slechts van de Hierdense Beek ligt vrijwel het gehele stroomgebied met zichtbare en onzichtbare afwatering ten Zuiden van genoemde lijn. De Hierdense Beek ontspringt aan het Uddelermeer en ontvangt water van een aantal zijbeken, o.a. bij Staverden, Leuvenum en Hierden.

Het Veluwegebied, dat onzichtbaar (ondergronds) naar het IJsselmeer afwatert via de overige beekjes, kan naar het Zuiden en Oosten begrensd worden gedacht door een lijn, die ongeveer loopt over de Oldebroekse heide, langs de Woldberg, zuidelijk langs de Doornspijkse heide naar Gortel en vervolgens ten Zuiden van Vierhouten langs de noordzijde van de Elspeetse heide naar Hulshorst. In het meer of minder vlakke gebied met zichtbare afwatering ligt een groot aantal beekjes, sloten en tochten of weteringen, die, behalve door de neerslag op de aangrenzende gronden, ook worden gevoed door het ondergronds van de heuvels afgevoerde en in dit gebied opkwellende water.

Tussen Harderwijk en Elburg liggen de gronden voldoende hoog voor natuurlijke lozing van de beken op het IJsselmeer; tussen Elburg en Kampervnieuwstad daarentegen liggen de gronden grotendeels zo laag, dat bemaling nodig is.

De gronden hellen in het algemeen van Zuid-Oost naar Noord-West af. Het laagste deel ligt ten Noorden van Elburg en Oldebroek. De ontwatering laat hier meer, daar minder te wensen over. Vlak langs de kust liggen tussen Harderwijk en Doornspijk enige hogere stroken als een soort oeverwal; van Doornspijk tot Kampervnieuwstad ligt een doorgaande bedijking.

In het beschouwde gebied zijn enkele gedeelten in waterschapsverband opgenomen, namelijk de polders Oosterwolde, Oldebroek, Hulshorst en de Waterlandspolder van Doornspijk.

2. Waterstaatkundig zijn in de beschouwde streek de volgende gebieden te onderscheiden:

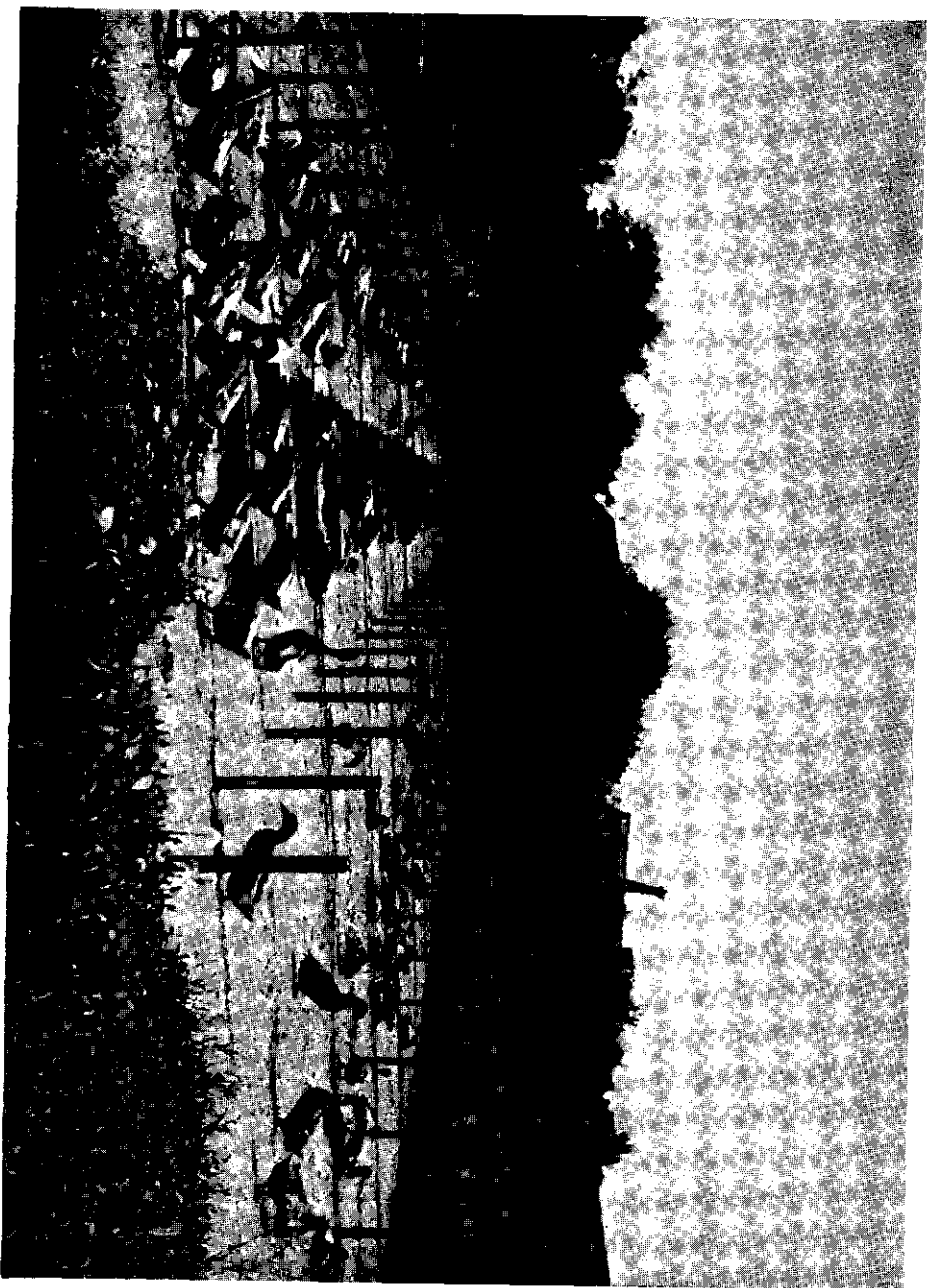
¹⁾ Een der leden van de Commissie, de heer Ch. W. A. de Jong, kon zich op een aantal punten niet verenigen met de inhoud van dit hoofdstuk; zijn inzichten zijn neergelegd in bijlage IV-1.

- a. *Het vrij op het IJsselmeer lozende gebied tussen Harderwijk en de Kerkdijk te Doornspijk.* Dit gebied watert af langs een groot aantal beekjes en weteringen.
1. Het gebiedje tussen Harderwijk en de Oostermeeen bij Hierden is ongereguleerd.
De voornaamste watergangen zijn die langs de Kleine Meeneweg en langs de Meensteeg.
 2. Noordoostelijk van Hierden ligt de polder Hulshorst tot de Kromme Weg—Vreeweg.
De voornaamste watergangen zijn:
enkele watergangen in de Oostermeeen,
de Wijkgraaf met vertakking,
de Hierdense Beek, die aan de stuw bij kasteel de Essenburg een stroomgebied heeft van 15345 ha,
de Tochtsloot, de Killebeek, watergangen langs de Munnikesteeg, langs de Varelse Weg en langs de Brede Weg, de Nodbeek, watergangen langs de Kromme Weg en langs de Vreeweg, met zijtakken en verbindingen.
De gronden hellen van globaal 2.50 à 3 m + N.A.P. nabij de zuidgrens tot 0.80 à 1.20 m + N.A.P. nabij de kust. Vlak langs de kust ligt een smalle, hogere strook. Deze polder omvat 1521 ha en is gereguleerd door het Rivierpolderreglement. De ontwatering laat in sommige delen veel te wensen over.
De polderlasten bedroegen in 1952 f 3.— en f 1.50 per ha, respectievelijk voor de gronden 1e en 2e klasse.
 3. Noordoostelijk van de polder Hulshorst ligt tot de Veldweg te Doornspijk een ongereguleerd gebied, groot ongeveer 2380 ha, waarvan de voornaamste watergangen zijn: de Bijsselse Beek, de Wetering, de Pangeler Beek, de Engebeek, — Kortlandsbeek — Molenbeek, de Oudhuizerbeek, de Horsterbeek, de Sijpelbeek, de Klarenbeek en de Haarbeek.
In het zuidoostelijk gedeelte varieert de hoogte der terreinen tussen 3 en 6 m + N.A.P.; in de noordwestelijke strook tussen 0.8 en 1.50 m + N.A.P. De ontwatering is in sommige delen onvoldoende, voornamelijk wegens het ontbreken van perceelsloten en door de aanwezigheid van een hoge rug langs de kust van het IJsselmeer.
 4. Tussen de Veldweg en de Kerkdijk benoorden de Rijksweg, te Doornspijk, ligt de Waterlandspolder van Doornspijk, die 116 ha omvat.
De hoofdwatgang is de Papenbeek, welke door een keersluis in de zg. Zeeweg op het IJsselmeer loost.
Het terrein ligt op 0.90 à 1.50 m + N.A.P.
De ontwatering is bevredigend.
De polder heeft een afzonderlijk reglement.
De polderlasten bedroegen in 1952 f 3.— per ha.
- b. *De polder Oosterwolde*, gelegen noordoostelijk van de Kerkdijk tussen de kust en een lijn, die van de Rijksweg in Doornspijk in algemene richting zuidelijk langs Oostendorp, over Eekt en Oosterwolde loopt. Deze polder omvat de volgende waterstaatkundige gebieden:
1. Het Goor, ten Zuiden van Elburg, begrensd door de Elburgse Dijk, de Kerkdijk, de Zuiderzeestraatweg tot de begraafplaats van Doornspijk, de weg langs genoemde begraafplaats naar Oostbeek en die van Oostbeek langs het Groot Stoop-schaar, de Molenweg tot de Rijksweg Elburg—Doornspijk, deze weg tot de begraafplaats van Elburg en vervolgens de weg van de begraafplaats in westelijke richting tot de Elburgse Dijk.
Het Goor omvat ± 240 ha en watert af op de Goorbeek met zijbeken, die door de Goorsluis in de Elburgse Dijk op het IJsselmeer loost.
De hoogte van het terrein varieert in het lage westelijke deel van ± 0.80 tot 1.20 m + N.A.P. Langs de zuidoost- en oostzijde liggen de gronden hoger, in het algemeen tussen 1.50 en 2.50 m + N.A.P.
De ontwatering in het lage middengedeelte laat te wensen over.

Boerderij in de omgeving van Oldebroek.

Opname N.V. Luchtfoto Nederland

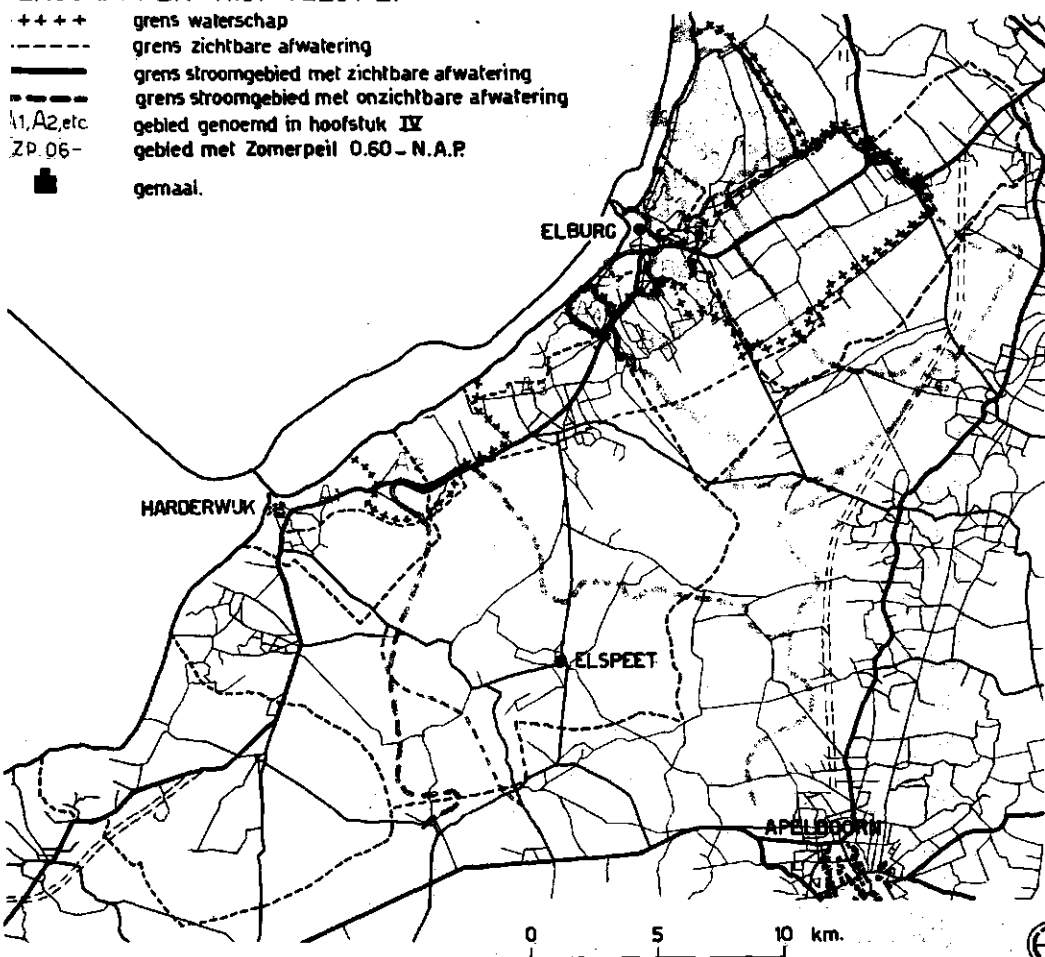

De eendenhouderij,
typische bedrijfstak op de Noordwest-Veluwe.

Foto-archief Rijksinstituut voor
Pluimveeteelt te Beekbergen.

ERSCHAPPEN N.O.-VELUWE.

- ++++ grens waterschap
- grens zichtbare afwatering
- grens stroomgebied met zichtbare afwatering
- - - - grens stroomgebied met onzichtbare afwatering
- 1, A2, etc gebied genoemd in hoofdstuk IV
- ZP 06- gebied met Zomerpeil 0.60 - N.A.P.
- gemaal.

- 2(a). Tussen Het Goor en Elburg ligt een gebiedje, dat behoort tot het stroomgebied van de Puttenerbeek. Aan de noordoostzijde wordt het gebiedje begrensd door de Rijksweg van Elburg langs Oostendorp en de zg. Oostendorpseweg tot nabij het gehucht Eekt.
Tot het stroomgebied van de Puttenerbeek behoren ook:
- 2(b). De zg. Broeklanden ten Westen van een lijn Eekt—Oldebroek, welke afwateren op de Eekterbeek, die nabij het landgoed Putten in de Puttenerbeek uitmondt. De gronden liggen gemiddeld op ongeveer 1.50 m + N.A.P. Zij hellen zowel van de Zuiderzeestraatweg als van de noordwestelijke begrenzing naar de Eekterbeek.
De ontwatering van de Broeklanden laat te wensen over.
- 2(c). De gronden ten Zuiden van de Broekdijk—Zuiderzeestraatweg, zuidwestelijk van de begraafplaats van Oldebroek, welke gronden afwateren op de watergang langs de Broekdijk, die door het Steenen Sluisje eveneens in de Puttenerbeek uitmondt.
Deze gronden hellen in het algemeen af van Zuidoost naar Noordwest, van 4 à 5 m + N.A.P. tot ongeveer 2 m + N.A.P.
De ontwatering is in het algemeen redelijk, doch de detailontwatering is in sommige delen onvoldoende.
De genoemde Broeklanden en het bedoelde gebied ten Zuidwesten van de begraafplaats van Oldebroek zijn opgenomen in de polder Oldebroek.
- 2(d). Tot het stroomgebied met zichtbare afwatering van de Puttenerbeek behoren verder nog de ongereguleerde gronden ten Zuidoosten van Doornspijk, waarvan de voornaamste watergangen zijn de Huisbeek, de Vaarbeek en de Koeveerbeek.
De ontwatering is in het algemeen redelijk, behoudens in sommige lagere delen. Van het stroomgebied met zichtbare afwatering liggen 270 ha in de polder Oosterwolde, ongeveer 775 ha in de polder Oldebroek en ongeveer 850 ha buiten waterschapsverband, terwijl het stroomgebied van de Puttenerbeek met onzichtbare afwatering globaal ongeveer 1930 ha omvat.
3. Noordoostelijk van Elburg—Oostendorp ligt het polderblok „De Meen”, aan de noordoostzijde begrensd door de Vrijheidstouwen (een stouwe is een kade). Het blok omvat 410 ha, met inbegrip van 135 ha hogere gronden tussen Oostendorp en Eekt. De ontwatering van het blok geschiedt door drie keersluisjes op de vestinggracht van Elburg en via de Hoofdsloot langs de zomerdijk door een sluisje op het naastliggende blok het Eektermerk en vervolgens door de Eektermerksluis op het IJselmeer. Door een sluisje op de grens tussen de Meen en het Eektermerk wordt de lozing van de Meen gestremd, wanneer het Eektermerk wordt bemalen of zelf door de Eektermerksluis loost. De gronden van de Meen worden niet belast met bemalingsomslag.
Het Eektermerk wordt bemalen, wanneer het peil van dit blok door vrije lozing via de Eektermerksluis niet kan worden gehandhaafd. Hierdoor is de lozing van de Meen dikwijls gestremd. Het zomerpeil van 0.10 m —N.A.P. wordt dan ook veelal overschreden. De gronden in het lagere deel liggen tussen ongeveer 0.40 en 0.80 m + N.A.P. De ontwatering is onvoldoende, vooral in de zg. Hellen en Achter de Meen.
4. Ten Noorden van „de Meen” ligt het *Eektermerk*, aan de noordzijde begrensd door de Katerstouwe. Het blok omvat 675 ha. De ontwatering van het blok geschiedt in westelijke richting, o.a. via de Wijkwetering. Het blok loost bij voldoende lage IJselmeer-stand door de Eektermerksluis en wanneer dit niet mogelijk is via de Hoofdsloot langs de Zomerdijk en gedeeltelijk via de zg. 1e Dwarswetering, beginnende aan de zg. Winterdijk, in noordelijke richting naar het poldergemaal bij de Bolsmerksluis.
De gronden liggen op 0.30 tot 0.80 m + N.A.P., behoudens de hogere gronden langs de zuidoostelijke grens, die van 0.60 tot 2 m + N.A.P. variëren.
Het zomerpeil bedraagt 0.20 m —N.A.P.

De ontwatering is in de lagere delen onvoldoende.

5. Ten Noorden van de Katerstouwe ligt het *Lummermerk*, aan de noordzijde begrensd door de zg. Kerkstouwe.

Het blok omvat 665 ha.

De ontwatering geschiedt via de Hoofdsloot langs de Zomerdijk, de 1e Dwarswetering, de 2e Dwarswetering, langs de Grote Woldweg, de 3e Dwarswetering langs de Kleine Woldweg en de 4e Dwarswetering langs de wang van de Gelderse Gracht, welke hoofdwatergangen in noordelijke richting het water afvoeren naar het poldergemaal.

Oorspronkelijk (vóór de afsluiting van de Zuiderzee) kon dit merk somtijds bij lage ebstanden door de Lummermerksluis op zee lozen. De sluis is dichtgeslibd. Het westelijk deel van het merk heeft een zomerpeil van 0.40 m — N.A.P.; het noordoostelijk deel een zomerpeil van 0.60 m — N.A.P. en het zuidoostelijk deel van ongeveer 0.50 m — N.A.P.

De gronden liggen respectievelijk op 0.20 à 0.40 m + N.A.P., op 0.20 à 0.30 m + N.A.P. en op 0.10 à 0.40 m + N.A.P.

In het algemeen is de ontwatering onvoldoende.

6. Noordelijk van het Lummermerk ligt het *Bolsmerk*, aan de Noord(West)-zijde begrensd door de zg. Kopstouwe. Het blok omvat 510 ha. De ontwatering geschiedt via de Hoofdsloot langs de Zomerdijk en via de eerdergenoemde 1e, 2e, 3e en 4e Dwarswetering, die uitmonden in het Bolskanaal langs de Kopstouwe, naar het gemaal bij de Bolsmerksluis. Het westelijk van de 1e Dwarswetering gelegen deel heeft een zomerpeil van 0.55 m — N.A.P.

Het oostelijk deel van 0.60 m — N.A.P.

De gronden liggen respectievelijk op 0.10 m — tot 0.50 m + N.A.P. en op 0.10 m — tot 0.30 m — N.A.P. Het peil kan onvoldoende worden beheerst.

7. Het overige noordelijke gedeelte van de polder is het *Noordermerk*, dat 535 ha omvat.

De ontwatering geschiedt via de watergang langs de Zomerdijk en via de 2e, 3e en 4e Dwarswetering, die uitmonden in het Noorderkanaal, naar het poldergemaal. De Noordermerksluis, te Kampenieuwstad, wordt niet meer gebruikt.

Het polderpeil bedraagt 0.60 m — N.A.P.

Het terrein varieert van 0.20 m + tot 0.50 m — N.A.P.

Het peil kan niet voldoende worden beheerst.

De bemaling geschiedt door het poldergemaal.

Het uitgeslagen water loost door de Bolsmerksluis in de Zomerdijk op het IJsselmeer.

Het gemaal heeft twee horizontale centrifugaalpompen, die respectievelijk door een zuiggasmotor en een dieselmotor worden aangedreven. De zuiggasmotor dateert van 1920, de dieselmotor is in 1951 tweedehands gekocht en opgesteld. De opvoerhoogte is ongeveer 0.90 m, waarbij de capaciteit ongeveer 72 m³ per minuut per pomp bedraagt.

Het bemalen gebied omvat het Eekter-, Lummer-, Bols- en Noordermerk, met een totale oppervlakte van 2385 ha. Behalve door de neerslag in de polder, wordt het gebied bezwaard met kwelwater van het IJsselmeer, met kwelwater van de Gelderse Gracht uit, die bij groot waterbezwaar ± 0.70 m hoger is dan het polderpeil in de polder Oosterwolde en met welwater van het van de hoge Veluwegronden afkomstige diepe grondwater.

De capaciteit van het gemaal is onvoldoende. De zuiggasmotor, met bijbehorende apparatuur, is niet meer betrouwbaar; de pompen hebben hun beste tijd gehad. Bij groot waterbezwaar gelukt het niet het maalpeil op 0.60 — N.A.P. te handhaven. Bovendien is dit peil te hoog, omdat voor de toestrooming van het water uit de polder naar het gemaal een verval nodig is, zodat het peil op grotere afstand van het gemaal dan aanzienlijk hoger is dan 0.60 m — N.A.P.

De watergangen hebben te geringe capaciteit.

Administratief is de polder Oosterwolde opgericht bij Statenbesluit van 8 November 1888, no. 10.

Behalve de binnendijks gelegen gronden, omvat de polder ook de buitendijks gelegen gronden „tot de rand der zee” en tot de Overijsels-Gelderse grens, van de Dronther- of Gelderse Sluis tot de Broekersluis. De bovengenoemde merken zijn administratieve afdelingen onder beheer van het polderbestuur.

De lasten worden onderscheiden in polderlasten of morgengeld en afdelingslasten of sluis- en molengeld. Eerstgenoemde dienen ter bestrijding van de algemene kosten, waaronder bestuurs- en administratieve kosten, dijksonderhoud van wegen en kribben, enz. De afdelingslasten dienen ter dekking van uitsluitend ten behoeve van de afdeling gemaakte kosten. De lasten worden hectaresgewijs omgeslagen met inachtneming van een zekere classificatie.

De lasten bedroegen in 1952: polderlasten: f 5,— per ha; bemalingslasten f 0,50 per ha, benevens: Noordermerk f 8,20 en f 4,10, Bolsmerk f 8,20 en f 4,10. Lummermerk f 8,20, f 4,10 en f 0,50, Eektermerk f 4,10, f 2,05, f 0,82 en f 0,50, alles per ha.

- c. *De polder Oldebroek*, gelegen ten Zuidoosten van de polder Oosterwolde tussen de Puttenerbeek en de Oude Dijk—Zuiderzeestraatweg, te Wezep. De polder omvat het stroomgebied met zichtbare afwatering van de Gelderse Gracht en een gedeelte van het stroomgebied van de Puttenerbeek. Tot het stroomgebied van de Puttenerbeek behoren de reeds onder b 2(b) en b 2(c) genoemde delen.

Genoemde delen van de polder Oldebroek, afwaterend naar de Puttenerbeek, hebben een oppervlakte van ± 775 ha.

Het stroomgebied van de Gelderse Gracht bevat het overige deel van de polder en gronden met onzichtbare afwatering, ongeveer begrensd door de Woldberg.

Het stroomgebied met zichtbare afwatering is te verdelen in:

- 1 (a). Het Zuidoostelijk van de Zuiderzeestraatweg gelegen gebied, groot ± 1050 ha, dat door een groot aantal nagenoeg parallel lopende watergangen afwatert op de beek langs genoemde straatweg. Door middel van 5 duikers wordt het water onder de straatweg doorgevoerd.

Het terrein helt van Zuidoost naar Noordwest van ongeveer 5,50 m + tot 2,20 m + N.A.P.

Zuidwestelijk van Mullegen liggen ongeveer 230 ha, de zg. Venen, die afwateren via een watergang, langs de begraafplaats van Oldebroek. Deze watergang mondt uit in de eerder genoemde beek langs de straatweg, die in westelijke richting stroomt en in de Puttenerbeek valt. Door een ontlastingswatergang lang de zuid- en oostzijde van de begraafplaats, waarin zich een schut bevindt, kan bedoelde watergang van de Venen worden ontlast naar de beek langs de Zuiderzeestraatweg, die van de begraafplaats af in oostelijke richting stroomt. Genoemde beek is namelijk bij de begraafplaats afgedamd.

Normaal geschiedt de afwatering van de Venen naar de Puttenerbeek, doch bij hoog water is dit onvoldoende en wordt door het openen van bovengenoemd schut een gedeelte van het water naar de Gelderse Gracht afgeleid.

De Venen worden daarom belast met $\frac{1}{4}$ van de bemalingsomslag per ha.

- 1 (b). Het noordwestelijk van de Zuiderzeestraatweg gelegen poldergedeelte, groot ± 875 ha, dat in het algemeen lager en vlakker is. De terreinen liggen op 0,30 à 1,50 m + N.A.P. Zij hellen zowel van de Zuiderzeestraatweg, als van de Zwarte- weg langs Oosterwolde af, naar de Heigraaf, die het water van de Zuidoost-Noordwest en omgekeerd lopende watergangen verzamelt en afvoert naar de Gelderse Gracht.

De Gelderse Gracht loopt van de Heigraaf in noordwestelijke richting, passeert de Zuidersluis in de Zwarteweg en volgt de provinciale grens tot even voorbij de (voormalige) Broekersluis in de Oude Oosterwoldse Dijk, buigt dan in zuidwestelijke richting tot nabij Kampernieuwstad, vervolgens in noordwestelijke richting naar de Gelderse of Drontse Sluis, waardoor zij bij voldoende lage buitenwaterstand loost op het IJsselmeer.

Zuidelijk van genoemde sluis bevindt zich het poldergemaal, door middel waarvan de Gelderse Gracht kan worden bemalen bij gestremde vrije lozing.

De Gelderse Gracht heeft een lengte van ± 7 km.

In het sub 1(b) genoemde poldergedeelte tracht men een zomerpeil van ± 0.10 m + N.A.P. te handhaven. In droge zomers gelukt dit niet geheel en waterinlaat via de Gelderse Gracht heeft dan, wegens het te lage IJsselmeer-peil, (gemiddeld 0.13 m - N.A.P.) geen effect.

Waterinlaat is alleen mogelijk bij verhoging van het IJsselmeerpeil door opwaaiing. Slechts zeer zelden is het nodig water in te laten.

Het gemaal heeft een horizontale centrifugaalpomp, aangedreven door een zuig-gasmotor.

Pomp en motor dateren van 1922.

De capaciteit van de pomp is $84 \text{ m}^3/\text{min.}$ bij de maximale opvoerhoogte van 2.10 m. Bij een opvoerhoogte van 1 m is de capaciteit ongeveer $90 \text{ m}^3/\text{min.}$

De afmaling kan geschieden tot 1.00 m - N.A.P. aan het gemaal.

Met malen wordt begonnen, wanneer blijkt of verwacht wordt, dat bij vrije lozing het peil aan de Zuiderluis boven 0.10 m + N.A.P. stijgt of zal stijgen.

Het bemalingsgebied omvat 1925 ha met zichtbare afwatering en ± 3000 ha met onzichtbare afwatering.

Van laatstgenoemd gebied ontvangt de polder veel welwater, dat op meerdere plaatsen, o.a. in de Broeklanden en in het zuidoostelijk deel, als zg. springen (of wellen) te voorschijn komt.

De natuurlijke lozing wordt ernstig belemmerd door een zandbank voor de kust. De capaciteit van het gemaal is te gering.

De ontwatering is vooral in het lagere deel van de polder niet voldoende.

Administratief is de polder Oldebroek opgericht bij Statenbesluit van 9 Juli 1909, no. 35.

De polder heft algemene polderlasten van alle tot de polder behorende gronden en uitwaterings- of bemalingslasten van de gronden, die afwateren via de Gelderse Gracht. Laatstgenoemde lasten worden geheven met inachtneming van een classificatie.

In 1952 bedroegen de algemene lasten f 2.— per ha en de bemalingslasten in de 1e, 2e, 3e en 4e klasse respectievelijk f 12.—, f 6.—, f 3.— en f 1.20 per ha.

De polder heeft enkele hoofdwatgangen, o.a. de Gelderse Gracht, zelf in onderhoud. Genoemde gracht heeft een te klein profiel, doch wordt door de polder geleidelijk verruimd.

Van de andere watgangen zijn de afmetingen bij keur bepaald.

Daar de ondergrond veelal bestaat uit veenachtige grond of loopzand, is het moeilijk de voorgeschreven bodemdpte van 0.50 - N.A.P. te handhaven.

§ 2. De gevolgen van de droogmaking van Oostelijk Flevoland (de Oosterpolder) t.a.v. het beschouwde kustgebied.

1. In een nota heeft de Dienst der Zuiderzeewerken een uiteenzetting gegeven over het onderzoek, dat door deze dienst is ingesteld naar de invloed van de aanleg en de droogmaking van Oostelijk Flevoland (de Oosterpolder) op de waterhuishouding van het kustgebied en over de te nemen maatregelen om de schadelijke invloed te compenseren.

Uit een uitvoerig geo-hydrologisch onderzoek van de kuststrook en de IJsselmeer-bodem, omvattende een groot aantal zeer diepe (tot 250 à 350 m), minder diepe (van 20 tot 80 m) en ondiepe (tot 3 m) boringen, stijghoogte waarnemingen van het diepe grondwater en van het ondiepe grondwater en afvoermetingen van de beekjes, werden vele gegevens verzameld, wat betreft de samenstelling van de bodem, de doorlatendheid van het water voerend grove zandpakket en van de dunne klei- of veenlagen aan de oppervlakte en van de intensiteit van de diepe grondwaterstroming.

Met deze cijfers werd vervolgens het effect berekend, dat in elk vak van het kustgebied tengevolge van de aanleg van de nieuwe polder optreedt, wanneer de polder onmiddellijk tegen de kust aansluit, wanneer een smal randkanaal tussen polder en

kust aanwezig is of wanneer een breed meer met bepaalde breedte en met een bepaald peil wordt gemaakt. Het bleek dan, dat voor de verschillende vakken van het kustgebied de schadelijke wateronttrekking door de nieuwe polder zou kunnen worden tegengegaan door een randmeer van grote breedte met een peil van 0.30 m + N.A.P.

Bij het bepalen van de thans ontworpen breedte van het Eemmeer is men van de volgende gedachte uitgegaan: „Indien geen scheepvaart- of afwateringsbelangen worden „geschaad, is het gewenst het Eemmeer zo smal mogelijk te maken, omdat dan een „groter gebied kan worden ingepolderd. Een zeer smal randmeer voorkomt de droog- „trekkende werking van de Oosterpolder op het Veluwe-randgebied echter niet, hetgeen „van nadelige invloed op de landbouw daar ter plaatse kan zijn. Dit geldt althans, indien „geen andere tegenmaatregelen zouden worden genomen. Door middel van waterinlaat „en infiltratie is het namelijk in bepaalde omstandigheden mogelijk de nadelige invloed „van te lage grondwaterstanden op de productie der cultuurgewassen op te heffen. „Dit geldt ook voor bepaalde gebieden van het Veluwe-randgebied”.

Daar het in het kustgebied tussen Harderwijk en de Bijsselse Beek niet goed mogelijk bleek door waterinlaat en infiltratie de grondwaterstandsverlaging te compenseren, heeft het Eemmeer langs dit gedeelte de volle breedte verkregen van 2.5 km.

In het kustgebied tussen de Bijsselse Beek en ongeveer de Lummermerksluis benoorden Elburg bleek de bodemgesteldheid zodanig te zijn, dat, wanneer de breedte van het meer gereduceerd werd tot ± 1000 m, de wateronttrekkende werking zich tot een smalle kuststrook, waar compensatie door waterinlaat mogelijk is, zou beperken.

Zonder peilverhoging van het meerpeil en compensatie door waterinlaat, zou schadelijke grondwaterstandsvaling in dit gebied slechts kunnen worden opgeheven door het meer ± 4 km breed te maken.

In het gedeelte van de Lummermerksluis te Kampervnieuwstad kon het meer tot enkele honderden meters worden versmald, omdat in dit lage gebied waterinlaat en infiltratie goed mogelijk is.

De waterstandsverlaging zal bij de geprojecteerde breedte van het randmeer in het gebied van Harderwijk tot de Bijsselse Beek niet merkbaar zijn; daarentegen in het gedeelte van de Bijsselse Beek tot Elburg tot gemiddeld 2 km landinwaarts en in het gedeelte Elburg—Kampervnieuwstad tot ongeveer 3 km landinwaarts.

Voorts heeft de Dienst der Zuiderzeewerken aan de hand van een bodemkartering en proefveldresultaten nagegaan, welke productievermindering of -vermeerdering zou zijn opgetreden in het zeer droge jaar 1949.

Uit dit onderzoek is gebleken, dat enkele delen van het gebied een productievermeerdering zouden hebben vertoond of geen achteruitgang, doch dat vele andere gedeelten van een meerdere of mindere productiedaling zouden hebben geleden. De relatieve productiedaling varieert van 2 tot meer dan 30 %.

In nattere jaren als 1950 zou het schadebeeld uiteraard gunstiger zijn uitvallen.

Er is echter veiligheidshalve, wegens het grote belang, dat er mee gemoeid is, ten aanzien van de te nemen maatregelen uitgegaan van de voor 1949 berekende toestand.

De maatregelen, die in de nota worden voorgesteld ter voorkoming van schade, zijn: waterinlaat en infiltratie.

Afhankelijk van de bodemgesteldheid zal met waterinlaat kunnen worden volstaan of zal tevens infiltratie wenselijk zijn.

In het gebied ten Zuiden van Elburg tot de Bijsselse Beek is natuurlijke waterinlaat niet mogelijk. Daar is inmalen nodig.

Daar dit gebied bovendien een sterk wisselende hoogte heeft, zal hier een waterverdelingsstelsel moeten worden aangelegd om de verschillende blokken op het gewenste peil te voorzien.

Voor ieder onderdeel van het gebied kan aan de hand van de bodemkartering worden beoordeeld, of voor de optimale productie infiltratie door drainbuizen nodig is.

2. Behalve de bovengenoemde invloed van de aanleg van de nieuwe polder op de grondwaterstand in het kustgebied, heeft de aanleg van de polder met de boven-

geschetste inrichting van het randmeer nog andere gevolgen ten aanzien van de waterstaat van het oude land.

Door de aanleg van de nieuwe ringdijken van de nieuwe polder en de afsluiting van het randmeer door de sluizen bij Kampen en Harderwijk wordt de functie van de Zomerdijk teruggebracht tot een derde waterkering tegen de zee en tot een boezemkade.

De hoogste waterstand, die de dijk nog zal moeten keren, is het peil van het randmeer, vermeerderd met een geringe golfoploop. Aanvallen van golven op de dijk zullen, wegens de geringe breedte van het Meer, gering zijn. Daardoor wordt het onderhoud van de dijk minder.

Een ander gevolg is, dat het zoutgehalte van het randmeer na enige tijd zeer gering zal zijn, zodat zuiver zoet water kan worden ingelaten.

Nog een ander gevolg zal zijn, dat er een wijziging zal intreden voor wat betreft de bemaling van de polders Oosterwolde en Oldebroek. In droge tijd zal het randmeer worden opgezet tot maximaal 0.30 m + N.A.P. Indien bij het omslaan van het weer bemaling nodig is, zal de opvoerhoogte groter zijn dan thans, tenzij het peil op het randmeer tijdig zou worden verlaagd. De grotere opvoerhoogte verhoogt de maalkosten. Bovendien wordt gedurende droge tijd water in de polder ingelaten, zodat de watergangen bij plotselinge grote regenval weinig waterberging hebben, waardoor spoediger moet worden gemalen.

Voor de polder Oldebroek zal het hoge peil op het randmeer betekenen, dat vrije lozing onmogelijk is en dat derhalve wellicht meer zal moeten worden gemalen dan voorheen.

Volgens inlichtingen, verstrekt door de Zuiderzee Dienst, zal het peil slechts in zeer droge tijden tot maximaal 0.30 m + N.A.P. worden opgezet. Bij wijziging van de weersomstandigheden zal het peil binnen enkele dagen kunnen worden verlaagd.

Het verhogen van het meerpeil betekent grote kosten, omdat die verhoging zal moeten geschieden door inmalen van een grote hoeveelheid water.

Het meer heeft een oppervlakte van bijna 4000 ha. Het verhogen van het peil met 0.10 m betekent, dat ± 4 miljoen m³ water aan het meer moet toevloeien. Een deel hiervan komt op natuurlijke wijze in het meer, als beekwater en kwelwater. In droge tijd hebben de beken echter een geringe afvoer, terwijl zij bovendien veelal zullen worden opgestuwd voor de watervoorziening. De hoeveelheid in het meer opkwellend grondwater is, wegens de afzuigende werking van de nieuwe polder, eveneens gering. Daar bovendien door verdamping en door kwel uit het meer naar de nieuwe polder water verloren gaat, zal een zeer groot deel moeten worden ingemalen. Zulks zal mogelijk zijn door middel van het poldergemaal van de nieuwe polder bij Harderwijk, dat met een capaciteit van 20 m³/sec. op het meer uitmaalt. Een verhoging van 0.10 m zal dus in 2 à 2,5 dag mogelijk zijn.

Het zal voor het kustgebied van groot belang zijn, dat de regeling van het peil op het randmeer op goede wijze geschiedt.

Wanneer na een lange droogteperiode een regenperiode intreedt, zal reeds spoedig bemaling van de polders nodig zijn. Het is derhalve van belang, dat het peil dan spoedig verlaagd wordt. Wanneer de regenperiode van korte duur zou blijken te zijn en een nieuwe droge tijd zou intreden, zou het randmeer opnieuw moeten worden opgezet. Dit betekent grote kosten, zodat de beheerder van het randmeer niet zo spoedig zal besluiten het meer te verlagen, wanneer een regenperiode begint.

Anderzijds zou, volgens de mening van de Dienst der Zuiderzeewerken, de bemaling van de polders in de winter voordeliger zijn dan voorheen, omdat dan het peil van het meer constant op 0.30 m à 0.40 m - N.A.P. zal worden gehouden.

De vraag rijst evenwel, of dit peil steeds zal kunnen worden gehandhaafd, want bij grote afvoer van de IJssel, eventueel gelijktijdig met de lozing van grote hoeveelheden water door de Eem, de Vecht en andere beken en door de diverse gemalen der omringende polders, wordt het IJsselmeer mogelijk met meer water belast dan door de sluizen in de Afsluitdijk kan worden gespuid, waardoor het peil zou stijgen. Dit zou in sterkere mate kunnen gaan optreden naarmate het IJsselmeer verder wordt ingepolderd, waardoor de waterberging geringer wordt.

In de afgelopen jaren bleek het IJsselmeerpeil in de winter geregeld hoger te zijn dan 0.30 m — N.A.P.

Blijkens de maalstaten van de polder Oosterwolde valt $\frac{3}{4}$ en blijkens die van de polder Oldebroek ongeveer $\frac{3}{5}$ van het gemiddelde aantal maaluren in de winter (1 October tot 1 April).

Voorts zal, bij overigens gelijk blijvende omstandigheden, de hoeveelheid uit te malen water, wegens de ondergrondse onttrekking door de nieuwe polder, mogelijk geringer zijn dan voorheen.

§ 3. Technisch en organisatorisch wenselijk geachte maatregelen.

1. Uit het voorgaande blijkt, dat de waterstaatkundige toestand in het beschouwde gebied in het algemeen verbetering behoeft en dat de aanleg van de nieuwe polder Oostelijk Flevoland noopt tot aanleg of wijziging van werken.

Verbetering van de ontwatering is nodig in sommige delen van het gebied tussen Harderwijk en Elburg, deels door verbetering van de hoofdwatgangen, deels door aanleg of verbetering van de detailontwatering of door beide.

In de polder Oosterwolde benoorden Elburg is het nodig de bemaling te versterken en de hoofdwatgangen gedeeltelijk te verbeteren, terwijl tevens de detailontwatering, de perceelsloten, voor een deel verbetering behoeft.

Het bestaande poldergemaal is verouderd en heeft te geringe capaciteit. De nog in bedrijf zijnde zuiggasmotor is niet meer bedrijfszeker, de andere motor is een in 1951 tweedehands aangeschafte dieselmotor, als tijdelijke maatregel.

Een versterking van de bemaling is niet wel mogelijk in het oude gebouw.

Voorts is de huidige plaats van het gemaal, wegens de hoogteligging der gronden, niet de meest gunstige. De laagste delen van de polder liggen in het oostelijk gedeelte van het Lummermerk, het Bolsmerk en het Noordermerk.

Het verdient, wegens het bovenstaande, aanbeveling het nieuw te bouwen gemaal nabij Kampervnieuwstad te plaatsen.

Aangezien ook het bestaande gemaal van de polder Oldebroek bij de Gelderse Sluis te geringe capaciteit heeft en verouderd is, zodat ook dit gemaal vernieuwing behoeft, ware te overwegen de bemaling van beide polders te combineren in een nieuw gemaal. Dit gemaal zou kunnen worden geplaatst op of nabij de plaats van het huidige gemaal van Oldebroek.

Voor de afwatering van Oosterwolde zou dan de watgang langs de Grote Woldweg, de zg. 2e Dwarswetering, moeten worden verruimd en doorgetrokken door de zeedijk, langs de oostzijde van de verbindingdijk van Kampervnieuwstad naar de Gelderse Sluis, tot het gemaal.

Door een keersluis zou kunnen worden voorkomen, dat de Gelderse Gracht mede wordt bemalen, indien vrije lozing van die gracht via de Gelderse Sluis mogelijk is.

Hoewel de Gelderse Gracht bij een IJsselmeerpeil van 0.30 m à 0.40 m — N.A.P. thans niet wordt bemalen, is het wenselijk, dat dit bij groot waterbezwaar in de polder Oldebroek wel geschiedt, omdat, indien bij genoemd peil vrije lozing plaats heeft, het verval in de 7 km lange Gelderse Gracht oorzaak is van een veel te hoge waterstand in de polder Oldebroek.

Voor een betere ontwatering zal dus in de toekomst veelvuldiger malen gewenst zijn. Globaal geschat zal het maalpeil bij het nieuwe gemaal voor Oosterwolde ongeveer 0.80 à 0.90 m — N.A.P. en voor Oldebroek (bij groot waterbezwaar) ongeveer 0.70 à 0.80 m — N.A.P. moeten zijn. Wegens de wateronttrekking door de nieuwe polder is de aanleg van een watervoorzieningsstelsel met inlaatgemaal en verdeelstuwjes nodig, zowel voor het lagere kustgebied tussen de Bijsselse Beek en de Veldweg, te Doornspijk, als ook voor de Waterlandspolder en voor het Goor.

Ten Noorden van Elburg kan in de polder Oosterwolde op natuurlijke wijze door de bestaande sluisen water worden ingelaten. Behoudens wellicht enige wijzigingen in de watgangen en het aanbrengen van stuwjes voor een goede distributie van het water, zijn hier voor de waterinlaat geen bijzondere werken nodig.

2. De waterstaatkundige belangen van het beschouwde kustgebied kunnen in het kort als volgt worden samengevat:

a. *Verbetering van de ontwatering:*

in het vrij lozende gedeelte door aanleg en/of verbetering van watergangen; in de bemalen gedeelten door stichting van een nieuw gemaal voor het gehele bemalen gebied, gepaard gaande met een wijziging en verbetering van hoofdwatergangen.

b. *Aanleg van waterinlaat- en distributiewerken* in het gebied tussen de Bijsselse Beek en Elburg.

c. *Een goed beheer en onderhoud* van alle ontwaterings- en watervoorzieningswerken, alsmede een goed toezicht op het onderhoud van door particulieren te onderhouden sloten.

d. *Een goede regeling van het peil op het randmeer.*

Deze belangen kunnen ongetwijfeld het beste worden behartigd door het daarvoor geëigende publiekrechtelijk lichaam: het Waterschap.

3. Hoewel sommige delen van het gebied reeds in een Waterschap zijn opgenomen en het denkbaar is, dat voor de thans ongereguleerde delen nieuwe waterschappen worden opgericht, komt het wenselijk voor het gehele gebied in één waterschap samen te brengen. Daarvoor gelden namelijk de volgende argumenten:

Sommige delen van het gebied hebben belang bij gemeenschappelijke werken. Zo hebben de polders Oosterwolde en Oldebroek beide belang bij de stichting van een nieuw gemeenschappelijk gemaal nabij de Gelderse Sluis, hebben zowel het ongereguleerde gebied tussen de Bijsselse Beek en de Waterlandspolder, alsook deze polder en het Goor belang bij de werken voor de watervoorziening, waartoe een gemeenschappelijk gemaal met gedeeltelijk gemeenschappelijke leidingen kan worden gemaakt, dat uiteraard economischer is dan een waterinlaatstelsel voor ieder gebiedje afzonderlijk; hebben de gereguleerde en ongereguleerde delen van het stroomgebied van de Puttenbeek gezamenlijk belang bij een goed beheer van de beken en hebben tenslotte alle lagere delen van het gebied groot belang bij een goede regeling van het peil op het toekomstige randmeer.

Om die redenen komt het zeer wenselijk voor, dat het gehele gebied in een Waterschap wordt georganiseerd, aan hetwelk het beheer van alle ontwaterings- en watervoorzieningswerken wordt opgedragen.

Dit Waterschap zal tevens het geëigende lichaam zijn voor het overleg met de Dienst der Zuiderzeewerken omtrent de maatregelen, die noodzakelijk zijn tengevolge van de aanleg en droogmaking van Oostelijk Flevoland en tevens om in de toekomst tegenover de beheerder van het randmeer de belangen van het gehele gebied bij de regeling van het peil te behartigen en te bepleiten. Het ligt voor de hand, dat bedoelde beheerder zich beter kan verstaan met dit ene grote Waterschap dan met meerdere kleine, terwijl het grote Waterschap bovendien meer gewicht in de schaal kan leggen.

Voorts heeft een groot Waterschap boven de kleinere waterschappen het voordeel, dat de bestuurs- en administratiekosten per ha geringer zijn en dat het goed onderlegd technisch en administratief personeel kan aantrekken, hetgeen in verband met de uiteenlopende beheerszaken noodzakelijk is.

De lasten zullen, naar het voorkomt, dienen te worden omgeslagen naar evenredigheid van het belang, dat de gronden direct of indirect bij het Waterschap hebben.

De voorgaande beschouwingen leiden derhalve tot de conclusie, dat het wenselijk is, dat, onder gelijktijdige opheffing van de bestaande waterschappen, het gehele gebied tussen de IJselmeerkust van Harderwijk tot de Gelderse Sluis en de voet van de Veluweheuveld, in één waterschap wordt georganiseerd.

Tenslotte zij nog opgemerkt, dat, met het oog op de vergenvorderde uitvoering van de inpolderingswerken, een spoedige oprichting van bedoeld Waterschap noodzakelijk wordt geacht.

HOOFDSTUK V

DE LANDBOUW

§ 1. Grootte der bedrijven en betekenis van het nevenberoep

In hoofdstuk I is reeds voor de N.W.-Veluwe als geheel een overzicht gegeven van aantal en grootte der bedrijven en de ontwikkeling hiervan in de afgelopen 40 jaar. In tabel 1 volgt een overzicht van het aantal bedrijven naar gemeenten en grootteklassen.

Tabel 1 Aantal bedrijven groter dan 1 ha naar gemeenten en grootteklassen (1951)

Gemeenten	Totaal aantal bedrijven	Aantal bedrijven						Totale oppervlakte cultuurground in h.a.	Gemiddelde bedrijfs-grootte in h.a.	Aant. geënquêteerde bedrijven in % van het totaal
		1-3 h.a.	3-5 h.a.	5-7 h.a.	7-10 h.a.	10-15 h.a.	15 h.a.			
Putten	745	314	153	84	97	47	50	4120	5,5	79
Ermelo	881	306	209	156	112	68	30	4710	5,3	81
Harderwijk ..	320	156	95	46	17	4	2	1240	3,9	86
Doornspijk ..	661	200	188	113	94	50	16	3420	5,2	69
Elburg	82	35	24	12	5	2	4	450	5,5	51
Oldebroek	760	170	174	139	144	86	47	4910	6,5	76
Totaal N.W.-Veluwe	3449	1181	843	550	469	257	149	18850	5,5	77

Uit de tabel blijkt nog eens overduidelijk, welk een belangrijke plaats de bedrijven beneden 5 ha in alle gemeenten innemen. Het aantal bedrijven groter dan 10 ha is in geen enkele gemeente van veel betekenis. In Oldebroek is het aantal grotere bedrijven nog het grootst; de gemiddelde bedrijfsgrootte is hier 6,5 ha. In alle andere gemeenten ligt de gemiddelde bedrijfsgrootte belangrijk beneden dit cijfer. Overigens bedenke men, dat in Harderwijk, Elburg en Doornspijk een aantal bedrijven nog inscharringsrechten heeft op gemeenschappelijke weiden. (Zie § 4.)

Van het totale aantal grondgebruikers boven 1 ha op de N.W.-Veluwe is 77 % geënquêteerd. In de drie zuidelijke gemeenten ligt het percentage geënquêteerden boven het gemiddelde; in de noordelijke gemeenten, met name in Doornspijk, gaf de enquête meer moeilijkheden. Als geheel genomen kunnen de geënquêteerde bedrijven als representatief voor het gehele gebied worden beschouwd, zoals uit enkele steekproeven is gebleken.

Gezien het grote aantal zeer kleine bedrijven, dringt de vraag zich op, of alle grondgebruikers ook inderdaad zuivere boeren zijn, d.w.z. voor hun bestaan uitsluitend afhankelijk zijn van inkomsten uit het landbouwbedrijf. Om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn met behulp van de Advies-Commissie van de Plaatselijke Bureauhouders de geënquêteerde grondgebruikers in een 4-tal beroepsgroepen ingedeeld: zuivere boeren (A); boeren met een neven-beroep (B); grondgebruikers met een hoofdberoep buiten de landbouw (C); rustende boeren en andere renteniers met enig grondgebruik (D).

Tabel 2 De geënquêteerde grondgebruikers naar beroepsgroepen en grootteklassen N.W.-Veluwe

Groepen van grondgebruikers	Aantal geënquêteerde bedrijven		Aantal bedrijven per groep van grondgebruikers								Opp. cultuurgrond per groep in % van de totale opp.	Gemiddelde bedrijfs- grootte in h a.
	absoluut	in o/o van het totaal	1-3 h.a.		3-5 h.a.		5-10 h a.		> 10 h.a.			
			absoluut	in o/o per grootteklasse	absoluut	in o/o per grootteklasse	absoluut	in o/o per grootteklasse	absoluut	in o/o per grootteklasse		
A.	1926	73	389	47	541	80	702	88	294	94	85	6,4
B.	231	9	83	10	71	10	65	8	12	4	7	6,6
C.	330	13	254	30	47	7	23	3	6	2	6	2,5
D.	136	5	106	13	22	3	7	1	0	0	2	2,4
Totaal	2623	100	832	100	681	100	797	100	313	100	100	5,5

Ongeveer 73 % van de geënquêteerde grondgebruikers behoort tot de categorie der zuivere boeren (A). Van de andere groepen van grondgebruikers is groep C (landarbeiders en personen met hoofdberoep buiten de landbouw) het grootst. In bijlage V-1 worden deze cijfers nog voor de gemeenten afzonderlijk gegeven, terwijl in bijlage V-2 een overzicht is opgenomen van de aard der voorkomende neven- en hoofdberoepen.

Het hoge percentage zuivere boeren — in 11 gemeenten op de zandgronden, waar de gemiddelde bedrijfsgrootte enkele ha hoger lag dan op de N.W.-Veluwe, bedroeg dit percentage slechts 67 — is, gezien het grote aantal kleine bedrijven een zeer opmerkelijk verschijnsel. Hoewel de gemiddelde bedrijfsgrootte van de A-bedrijven belangrijk hoger ligt dan van de andere bedrijven, blijkt ook op de allerkleinste bedrijven nog een belangrijk aantal grondgebruikers voor te komen, dat uitsluitend inkomsten geniet uit het landbouwbedrijf; van de bedrijven van 1—3 ha behoort 47%, van de bedrijven van 3—5 ha zelfs 80 % tot de groep der zuivere boeren. Hierop zijn verschillende omstandigheden van invloed. Enerzijds is het aantal niet-agrarische neven- en hoofdberoepen in een gebied met een weinig gedifferentieerde economische structuur uiteraard beperkt. Anderzijds zal in een streek met een laag welvaartsniveau de behoefte om aanvullende inkomsten te verwerven op de kleine bedrijven minder groot zijn. Tevens is hierop waarschijnlijk van invloed het feit, dat juist op de kleinere bedrijven een betrèkkelijk groot aantal personen voorkomt, dat oorspronkelijk uit de arbeidersstand afkomstig is. De voldoening van het zelfstandig boer-zijn deed hen genoeg nemen met een laag inkomen.

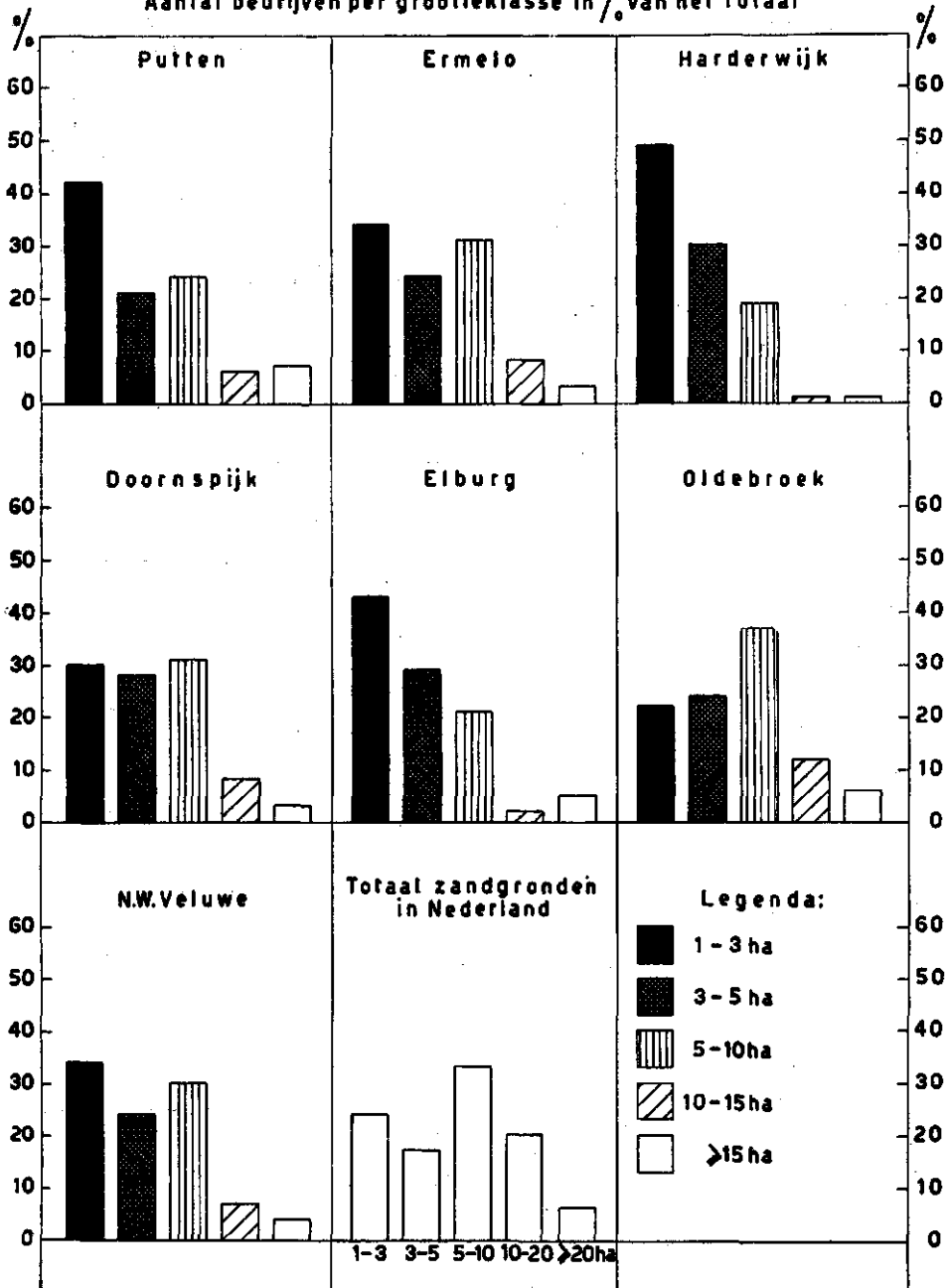
De voor het onderzoek naar de landbouw noodzakelijke enquête is gehouden onder de *grondgebruikers met een grondgebruik van 1 ha en meer*. Op de N.W.-Veluwe komt evenwel nog een groot aantal personen voor, dat minder dan 1 ha of zelfs helemaal geen cultuurgrond in gebruik heeft en toch belangrijke inkomsten geniet uit een of andere tak van landbouw (zoals pluimveeteelt, eendenhouderij en tuinbouw).

Tabel 3 Grondgebruikers groter dan 1 ha en geïnventariseerden zonder cultuurgrond.

Groepen van grondgebruikers	Totaal aantal	Hoofdinkomsten uit de landbouw, waarvan			Neveninkomsten uit de landbouw		Zelfvoorzienings- bedrijven	
		tuinder	eendenhouder	pluimvee- houder	met ander hoofdberoep	rustend	met ander hoofdberoep	rustend
Grondgebr. met minder dan 1 ha cultuurgrond	1535	45	32	137	726	130	333	132
Geïnventariseerden zonder cultuurgrond	567	—	102	56	180	79	93	57

Grafiek 4

Aantal bedrijven per grootteklasse in % van het totaal

L.E.I.

De cijfers in de tabel spreken voor zichzelf. Vooral de pluimveehouderij levert voor vele personen (o.a. oudere mensen en gepensioneerden) nog een welkome bijverdienste op. Ter illustratie zij nog vermeld, dat van het totaal aantal oudere kippen in de gemeenten van onderzoek (bijna 500.000 stuks) ongeveer 30 % aan de hier besproken groepen personen toebehoort. Van de totale eendenstapel van 163.000 stuks wordt 90 % door deze groepen geëxploiteerd.

Voor het onderzoek naar de welvaartsomstandigheden in de landbouw is in de eerste plaats de groep der zuivere boeren van belang. De navolgende hoofdstukken hebben in hoofdzaak betrekking op de groep der zuivere boeren (groep A). Deze groep maakt, zoals reeds is vermeld, 73 % van het totaal aantal grondgebruikers uit en heeft 85 % van de totale oppervlakte cultuurgrond in gebruik. De tuinders en eendenhouders zijn niet geëncquêteerd. De tuinbouw en de eendenhouderij zullen in een afzonderlijke paragraaf aan de orde worden gesteld (§ 7). In deze paragraaf zal ook op de betekenis van de kruidenteelt worden ingegaan.

Samenvatting

1. In het gebied van het onderzoek is 59 % der bedrijven kleiner dan 5 ha en 29 % tussen 5 en 10 ha. Dezelfde cijfers bedragen voor de zandgronden als totaal resp. 43 % en 30 %. De gemiddelde bedrijfsgrootte bedraagt op de N.W.-Veluwe en de zandgronden resp. 5.5 ha en 8.0 ha.
2. In Oldebroek treft men verhoudingsgewijze nog het grootste aantal grotere bedrijven aan: de gemiddelde bedrijfsgrootte is hier 6,5 ha. In Harderwijk zijn de meeste kleine bedrijven; de gemiddelde bedrijfsgrootte is 3.9 ha.
3. Van het totaal aantal bedrijven wordt 73 % geëxploiteerd door boeren, die voor hun bestaan geheel afhankelijk zijn van de uitkomsten van het landbouwbedrijf (groep A). In de grootteklassen 1—3 en 3—5 ha bedragen deze percentages nog resp. 47 en 80 %. Deze boeren hebben 85 % van de oppervlakte cultuurgrond in gebruik.
4. De grondgebruikers met een niet-agrarisch neven- of hoofdberoep (groep B en groep C) maken resp. 9 en 13 % van het totale aantal uit.
5. Van de 2100 grondgebruikers met minder dan 1 ha cultuurgrond en de geïncventariseerden zonder cultuurgrond vinden nog een 370 personen in de landbouw een hoofdbestaan: nl. 45 tuinders, 134 eendenhouders en 193 pluimveehouders. De overige personen trekken uit de landbouw neveninkomsten (voornamelijk pluimveehouderij) of behoren tot de groep der zelfvoorzieners.

§ 2. Ontsluiting en ontwatering

door het Rijkscultuurconsulentschap voor Gelderland.

Om een indruk te krijgen omtrent de toestand van de ontsluiting en ontwatering in het gebied van de N.W.-Veluwe is het gewenst dit gebied in verschillende onderdelen te verdelen, omdat de problemen betreffende de ontsluiting en de detailontwatering voor de gehele N.W.-Veluwe niet overal dezelfde zijn.

In dit hoofdstuk zal vooral de nadruk worden gelegd op de detailontwatering, aangezien in hoofdstuk IV reeds gesproken is over de hoofdontwatering en de eventuele mogelijkheden om deze te verbeteren.

A. Gebied ten Zuiden van Harderwijk

Omtrent de ontsluiting kan worden opgemerkt, dat dit gebied gekenmerkt wordt door een groot aantal onverharde wegen. Nevenstaande tabel geeft hiervan een indruk. De cijfers in deze tabel zijn ontleend aan de Bosbouwstatistiek en gegevens, waarover de diensten van Gemeentewerken in de verschillende gemeenten kunnen beschikken.

Tabel 4

Gemeenten	Totale opp. in ha	Opp. cultuur- grond in ha	Bouwland Grasland		Wegen in k.m.		
			in % van de cultuurgrond		straatweg	grindweg	onver- harde weg
Ermelo	20958	4938	30	66	23	175	208
Putten	8439	4267	29	71	34	45	200
Doornspijk	7734	3482	23	77	6	70	23
Oldebroek	9169	5081	19	81	12	80	65

Opmerkelijk is dus wel het grote aantal onverharde wegen in de gemeenten Putten en Ermelo in vergelijking met bijv. de gemeente Oldebroek, waarvan de totale oppervlakte ongeveer even groot is als in beide bovengenoemde gemeenten. In de gemeenten Putten en Ermelo evenwel is het percentage bouwland groter dan in de gemeente Oldebroek.

Door het grote aantal onverharde wegen in het gebied ten Zuiden van Harderwijk is de toestand op het gebied van de ontsluiting niet gunstig te noemen. Deze onverharde wegen zijn veelal zandwegen, die in regenrijke perioden vrijwel onbegaanbaar zijn. Vaak zijn deze zandwegen grillig getraceerd en dicht op elkaar gelegen, waardoor ze ongunstig zijn voor een doelmatige ontsluiting der percelen.

In het bouwlandgebied van de ruilverkaveling Putten¹⁾ waren de oude zandwegen onregelmatig getraceerd, terwijl toch lang niet alle percelen aan deze wegen gelegen waren en nog veel recht van overpad moest worden verleend. Door het laten vervallen van het grootste gedeelte van de oude zandwegen en het aanleggen van zoveel mogelijk recht getraceerde nieuwe wegen kon hierin een belangrijke verbetering worden aangebracht.

De ontsluiting in het graslandgebied van de polder Arkemheen is zeer slecht. Veel recht van overpad moet er nog worden verleend om de ver van de weg gelegen percelen bereikbaar te doen zijn. Bovendien wordt door het tracé van de nieuwe Rijksweg Amersfoort—Zwolle de ontsluiting van dit gebied zeer ongunstig beïnvloed. Iets ten Zuiden van de Achterhoek komt het tracé van deze Rijksweg de polder binnen om dan schuin door de gehele polder heen uit te komen ongeveer op het knikpunt, hetwelk de IJselmeerkust maakt met de IJselmeerdijk van de polder Arkemheen.

Wat betreft de ontwatering in het gebied bezuiden Harderwijk, valt op de slechte toestand in de polder Arkemheen. Het komt nog vrij veel voor, dat in de wintermaanden grote gedeelten in deze polder blank staan, omdat niet alleen de gemalen niet groot genoeg zijn om het water in voldoende mate uit te malen, maar ook omdat de waterleidingen onvoldoende capaciteit hebben om het water snel genoeg naar de gemalen te doen toestromen. Bovendien zijn de waterleidingen zo grillig getraceerd, dat het water een veel te lange weg moet afleggen om eindelijk bij de gemalen te komen, waardoor een vlotte afstroming in deze leidingen niet wordt bevorderd. De perceel-sloten zijn aan deze ongunstige toestand aangepast, waardoor ze geen voldoende afmetingen bezitten en door het voorkomen van vele dammen in deze sloten een vlotte afstroming van het water naar de hoofdleidingen niet kunnen bewerkstelligen.

De ruilverkaveling kan in de slechte ontsluiting en ontwatering in deze polder veel verbetering worden gebracht, waardoor tevens het ongelukkige tracé van de nieuwe Rijksweg kan worden opgevangen.

De ontwatering in het overige gedeelte van het gebied ten Zuiden van Harderwijk is niet ongunstig te noemen.

¹⁾ Zie ook § 3.

B. Het gebied tussen Harderwijk en Elburg.

Hoewel de verkavelingstoestand in het gebied van de gemeente Harderwijk (incl. Hierden) ongunstiger is dan in het gebied Hulshorst—Nunspeet kan het gebied van Harderwijk tot aan Elburg voor wat betreft de ontsluiting en ontwatering in zijn geheel worden beschouwd.

In het algemeen kan worden gezegd, dat het bouwland in dit gebied gelegen is ten Zuiden van de Rijksweg naar Zwolle. De ontsluiting in dit bouwlandgebied is zeer onvoldoende. Vooral waar de wegen bestemd zijn om het bouwland te bereiken zijn deze slecht en dikwijls dicht op elkaar gelegen. Door een betere verkaveling zouden veel van deze zg. gebruikswegen kunnen verdwijnen.

In de lagere kuststrook tegen het IJsselmeer aan, waar het grasland overheerst, is de ontsluiting van de percelen verre van ideaal. In dit gebied liggen te weinig wegen, terwijl de wegen die er liggen, of dood lopen of zodanig getraceerd zijn, dat ze ongunstig liggen voor een doelmatige ontsluiting der percelen. Er moet nog veel recht van overpad worden verleend om de ver van de weg gelegen percelen bereikbaar te doen zijn. Door de aanleg van nieuwe wegen, waarbij kan worden gedacht aan wegen, die ongeveer evenwijdig aan de IJsselmeerkust zouden lopen, zou hierin een grote verbetering kunnen worden bewerkstelligd.

Ten aanzien van de ontwatering kan worden opgemerkt, dat deze voor de graslandgronden langs de IJsselmeerkust veelal onvoldoende is. Dit is grotendeels te wijten aan de te geringe afvoercapaciteit van de waterleidingen, die in het IJsselmeer uitmonden. Hierdoor wordt een te hoge grondwaterstand in de percelen verkregen, welk feit mee wordt veroorzaakt door de slechte onderhoudstoestand van de perceelsloten. Deze perceelsloten zijn voor verreweg het grootste gedeelte van te geringe afmetingen en zodanig vervuild, dat een onvoldoende drooglegging van de percelen wordt verkregen.

Door de onvoldoende drooglegging van de graslanden wordt de zode-samenstelling nadelig beïnvloed. Dit blijkt o.a. uit het voorkomen van vele zeggen, biezten en waterminnende kruiden in het grasbestand. Ook is een late beweiding in de herfst niet gewenst in verband met het stuktrappen van de zode door het vee. Door de ongunstige ontwateringstoestand ontwikkelt het gras zich laat in het voorjaar, waardoor de totale grasproductie wordt gedrukt.

Om in deze toestand verbetering te brengen zal het eerst noodzakelijk zijn om de waterleidingen zodanig te verbeteren, dat deze in de winterperiode in voldoende mate het water kunnen afvoeren. Hierop aansluitend en als het ware onlosmakelijk hieraan verbonden moeten de perceelsloten op voldoende breedte en diepte worden gebracht. Veelal zal dit kunnen bestaan uit het gedeeltelijk opnieuw graven van bijna dichtgegroeide sloten.

Het onderhoud van de waterleidingen en perceelsloten zal volledig kunnen geschieden in Polder- of Waterschaps-verband. In dit opzicht is het dan ook van groot belang, dat het gehele gebied wordt opgenomen in een waterschap, zodat er schouw kan worden gevoerd over de waterleidingen en sloten.

Daarnaast treft men langs de IJsselmeerkust nog vele gronden aan, die ondanks voldoende ontwateringsmogelijkheden door goede perceelsloten en waterleidingen een te hoge grondwaterstand hebben. Deze wordt veroorzaakt door het welwater van de hogere gronden. Hier kan een drainage uitkomst geven. Op verschillende plaatsen is een takkenbosdrainage reeds met succes toegepast. In dit gebied is een takkenbosdrainage veelal te verkiezen boven een buizendrainage, in verband met de veel voorkomende slappe ondergrond, waardoor het goed leggen van drainbuizen practisch onmogelijk wordt en de rijkdom aan ijzer van het grondwater, waardoor de buizen door ijzerafzetting spoedig verstopt raken.

C. Gebied Doornspijk—Elburg—Oldebroek

De ontsluiting van de in dit gebied liggende polder Oosterwolde is onvoldoende. In deze polder liggen de percelen langs de dwarswetering ongeveer 1 à 1½ km van de

Kamperdijk, waarbij dan, om deze percelen van de Kamperdijk te bereiken, ongeveer 8 à 10 tussenvallende percelen moeten worden gepasseerd.

In de gemeente Oldebroek ten Zuiden van de Rijksweg worden veel langgerekte en smalle kavels aangetroffen, die veelal een eigen gebruiksweg hebben. Hiermede gaat veel cultuurgrond verloren. De moeilijkheid hierbij is, dat de boerderijen gegroepeerd zijn langs de Rijksweg. Daardoor liggen de boerderijen weliswaar voor het grootste gedeelte aan een verharde weg, maar laat de ontsluiting van het achterliggende cultuurland toch veel te wensen over.

In de polder Hattem zal het tracé van de nieuwe Rijksweg, die geprojecteerd is ten Noorden en ongeveer evenwijdig aan de oude Rijksweg, een ongunstige invloed hebben op de ontsluiting van dit gebied.

Hoewel in de laatste jaren het onderhoud van de watergangen zeer veel is verbeterd, moet de ontwatering toch als onvoldoende worden beschouwd. Het is ermeer als met iemand, die een te klein kostuum draagt. Hij kan het nog zo goed verzorgen, het kostuum is en blijft te klein. Het gemaal, zowel als de afmetingen, van de waterleidingen zijn te klein. Als gevolg van de loodrechte taluds is verdieping van de waterleidingen op deze manier niet meer mogelijk. Hoewel thans ook water uit het IJsselmeer wordt ingelaten zullen in de toekomst de mogelijkheden waarschijnlijk groter worden. Grotere gebieden moeten dan kunnen profiteren van het water. Het is vrij zeker, dat dan het gehele stelsel van aan- en afvoerleidingen moet worden herzien. Evenals in de Betuwe zal men zich hierbij niet kunnen houden aan de bestaande poldergrenzen.

§ 3. De verkavelingstoestand

De verkavelingstoestand in een gebied — waaronder wordt verstaan aantal, vorm en grootte der kavels en ligging van de kavels t.o.v. de bedrijfsgebouwen — dient te worden gezien als de resultante van al die factoren, die op de ruimtelijke groepering van het grondgebruik van invloed zijn (geweest). Genoemd kunnen worden: grootte der bedrijven, bewoning van het gebied, wijze van ingebruikneming van de ontginningsgrond, heersende erfzede, etc. Begrijpelijk is, dat in een uitgestrekt gebied als de N.W.-Veluwe niet al deze factoren overal hetzelfde gewicht in de schaal hebben gelegd. Het is dan ook te verwachten, dat zich vrij grote lokale verschillen zullen voordoen.

In het onderstaande zal aan de hand van het verzamelde enquête-materiaal een overzicht worden gegeven van de verkaveling van de bedrijven. Op de invloed van de verkavelingstoestand op de bedrijfsvoering wordt in § 6 nader ingegaan.

Het gemiddelde aantal kavels per bedrijf bedraagt 4,2. Dit cijfer blijkt het laagst te zijn in de gemeenten Putten en Ermelo, waar ook de gemiddelde grootte der kavels belangrijk hoger ligt dan in de noordelijke gemeenten. In de laatste gemeenten hebben de bedrijven gemiddeld 5—5,5 kavel per bedrijf. De gemiddelde grootte der kavels is het kleinste in Harderwijk en Elburg, nl. nog geen 1 ha. Let men op de spreiding van het aantal kavels per bedrijf, dan is weer opvallend de relatief gunstige positie, die Putten en Ermelo in dit opzicht innemen. Wat de ligging van de kavels t.o.v. de bedrijfsgebouwen betreft, blijkt in de zuidelijke gemeenten het % kavels bij huis veel groter te zijn dan in de noordelijke gemeenten. Opvallend is, dat vooral in de gemeenten Oldebroek en Doornspijk het % kavels op een afstand van 5 km en verder, groot is.

In het algemeen blijkt dus, dat de verkavelingstoestand in Putten en Ermelo relatief aanmerkelijk gunstiger is dan in de overige gemeenten, waar men de verkaveling als slecht kan kwalificeren.

Achtereenvolgens zal nu per gemeente een korte schets van de feitelijke situatie worden gegeven. (Zie ook bijlage V-3.)

Putten. De in vergelijking met andere gemeenten betrekkelijk gunstige verkavelingstoestand houdt ten nauwste verband met de historische ontwikkeling van de landbouw. Wat het zandgebied betreft (globaal ten Zuiden van de spoorlijn — zie kaart t.o. blz. 82), reeds van ouds lagen de boerderijen hier over de cultuurgrond verspreid,

Tabel 5
Groep A

De verkavelingstoestand

Gemeenten en grootteklassen	Aantal bedrijven	Gem. bedrijfsagrootte in h.a.	Gem. aantal kavels per bedrijf	Gem. grootte der kavels in h.a.	Aantal bedrijven met				Ligging der kavels					aan een harde weg	aan een landweg	niet aan een weg
					1, 2	3, 4, 5	6, 7, 8	9 en meer	bij huis	200-500 m.	500 m.- 2 km.	2-5 km.	boven 5 km.			
Putten	394	7,2	2,9	2,5	52	41	6	2	47	17	22	10	4	29	59	12
Ermelo	529	6,2	3,4	1,9	38	50	10	2	38	17	27	13	5	50	42	8
Harderwijk	226	3,8	5,1	0,8	10	54	26	9	16	20	44	19	1	39	55	6
Doornspijk	327	6,0	5,3	1,2	9	53	29	9	27	27	19	15	12	55	26	19
Elburg	25	5,1	5,5	0,9	8	56	24	12	17	39	30	12	2	68	20	12
Oldebroek	425	7,5	4,9	1,6	14	52	30	5	29	21	22	16	13	49	31	20
Totaal	1926	6,4	4,2	1,5	27	50	19	5	31	21	25	15	8	47	40	14
1 — 3 ha	389	2,1	3,0	0,7	46	47	7	1	35	20	29	12	4	51	42	7
3 — 5 ha	541	4,0	4,1	1,0	24	52	21	2	29	22	27	14	8	43	44	13
5 — 7 ha	377	5,9	4,5	1,3	19	54	21	5	31	20	25	17	7	45	41	14
7 — 10 ha	325	8,2	4,5	1,8	23	50	21	6	32	20	24	15	9	50	34	16
10 — 12 ha	108	10,9	5,0	2,2	19	40	31	10	29	17	27	15	12	49	32	19
12 — 15 ha	76	13,3	5,0	2,7	18	43	25	13	30	18	25	13	14	43	40	17
> 15 ha	110	20,0	5,5	3,7	21	44	21	14	34	24	19	13	9	49	34	17

zodat elk bedrijf over één of meer huispervenken van behoorlijke omvang beschikte. Ook de ontginning van woeste grond heeft hierin weinig verandering gebracht, daar in het ontginningsgebied steeds nieuwe boerderijen zijn gebouwd. Het zandgebied kenmerkt zich dan ook door een vrij regelmatige spreiding in de bewoning, met slechts hier en daar een kleine concentratie. De oude enkgronden rond het dorp Putten waren in de loop der eeuwen sterk versnipperd en bestonden uit een groot aantal kleine percelen van zeer grillige vorm. Op de zwaardere gronden, waar de bedrijven wat groter zijn dan op het zandgebied, vertoont de verkavelingstoestand weinig verschillen met die van het zandgebied. In het kustgebied van de Stenen Kamer e.o. trof men reeds van cuds bewoning aan langs de wegen (terpenbouw). Een uitzondering hierop vormt de nagenoeg onbewoonde Arkemheemse polder, welke is gelegen op de grens van Nijkerk en Putten.

Het land in deze polder is in gebruik bij boeren uit Nijkerk en uit het zand- en kleigebied van Putten. Ook verderaf wonende boeren hebben hier nog land in gebruik. De wijze van exploitatie is veelal zeer extensief; vele graslandpercelen worden als standweide gebruikt voor het vetweiden.

Ermelo. De zeer grote gemeente Ermelo kan uit landbouwkundig oogpunt worden gesplitst in drie gebieden, t.w. het gebied rond het dorp Ermelo met de buurten Horst, Telgt en Tonsel, de kuststrook bij Hulshorst en Nunspeet en de in de bosgordel liggende dorpen Elspeet, Leuvenum, Staverden, etc. De eerste twee gebieden omvatten overwegend zwaardere gronden; het laatste gebied voornamelijk lichtere zandgronden.

Het kustgebied van Horst en Telgt sluit, wat de verkavelingstoestand betreft, ongeveer aan bij het kustgebied van Putten. Het gebied is tot dicht bij het IJsselmeer bewoond, omdat het overstromingsgevaar minder groot was dan in het kustgebied ten Noorden van Harderwijk. Opvallend is nl., dat vanaf deze stad in noordelijke richting de bewoning grotendeels geconcentreerd is langs de, op een rug gelegen, Rijksstraatweg naar Zwolle. In het algemeen ligt het bouwland grotendeels ten Zuiden van deze weg, terwijl de strook tussen de straatweg en het IJsselmeer in hoofdzaak grasland is. Door deze omstandigheden is de verkavelingstoestand in Hulshorst e.o. slechter dan in Horst en Telgt.

Op de lichtere zandgronden (Elspeet, Leuvenum, Vierhouten, etc.) is de toestand plaatselijk zeer verschillend. De cultuurgrond ligt hier voor het overgrote deel rond de dorpen. In sommige dorpen is de bewoning in de dorpskern geconcentreerd en is de cultuurgrond sterk versnipperd.

Harderwijk. De cultuurgrond in de gemeente Harderwijk ligt in een strook langs de kust met een maximale diepte van ongeveer 2½ km. Langs het IJsselmeer liggen ten N. en Z. van de stad de zgn. stadswelden, waarop een aantal boeren uit deze gemeente inscharringsrechten kan doen gelden. De cultuurgrond ten Z. van de Rijksstraatweg bestaat hoofdzakelijk uit bouwland en tuinland.

Binnen de bebouwde kom van Harderwijk woont nog een 75-tal boeren. Het % kavels bij huis is dan ook gering. Toch ligt 80 % van de kavels nog binnen 2 km van de bedrijfsgebouwen. De meeste bedrijven hebben 3-6, meestal zeer kleine, kavels in gebruik.

In Hierden e.o. wonen de boeren in hoofdzaak langs de Rijksstraatweg. Ondanks de geringe grootte der bedrijven (gemiddeld ongeveer 4 ha) bedraagt het gemiddeld aantal kavels per bedrijf nog 5. Hoewel er slechts weinig kavels bij huis liggen, ligt i.v.m. de breedte der kuststrook 80 % der kavels binnen 2 km van de bedrijfsgebouwen. De vorm der meestal zeer kleine kavels is in vele gevallen ongunstig, namelijk langgerekt met een zeer geringe breedte.

Elburg. De boeren in deze gemeente wonen nog voor een deel binnen de bebouwde kom, hetgeen uiteraard zijn weerslag heeft op de verkavelingstoestand. De grond, bij deze boeren in gebruik, is sterk versnipperd; het gemiddeld aantal kavels bedraagt 5,5 per bedrijf, ondanks de geringe grootte der bedrijven. Het Goor en een

gedeelte van de Mheen worden nog resp. als gemeenschappelijk weiland en hooiland gebruikt.

Doornspijk. De, wat grenzen betreft, zeer grillig gevormde gemeente Doornspijk bestaat, landbouwkundig gezien, weer uit twee delen, namelijk een gebied met lichtere en een gebied met zwaardere gronden.

Zeer sterk spreekt in deze gemeente (en ook in Oldebroek en onder Nunspeet) de relatie tussen het zandgebied en de langs de kust gelegen gronden. Van ouds zijn de boeren op het zand ter verbetering van de voederpositie van het bedrijf op de kuststrook georiënteerd. Stond vroeger de winning van hooi op de voorgrond, thans laten de zandboeren ook vee in dit gebied weiden.

In de zuidelijke, langs het IJsselmeer gelegen, uitloper van de gemeente Doornspijk is de verkaveling goed te noemen. Opvallend is overigens de schaarse bewoning; een groot deel van deze grond is in gebruik bij boeren uit Nunspeet en het dorp Doornspijk.

Op de in en rond het dorp Doornspijk gelegen bedrijven is de verkavelingstoestand matig tot slecht. Hetzelfde geldt voor het zandgebied ten Zuiden van het dorp Doornspijk en de stad Elburg. De bedrijven zijn hier zeer klein; gemiddeld 4 tot 5 ha. De boeren zijn vooral op de polder Oosterwolde georiënteerd.

Van de bedrijven op de hoge zandrug van Oostendorp naar Oosterwolde ligt het bouwland op deze rug. Het grasland ligt voornamelijk in de Oosterwolde-polder.

De polder Oosterwolde is alleen aan de randen bewoond (Winterdijk, Grote Woldweg, Kampnieuwstad). De bedrijven zijn hier in het algemeen wat groter, namelijk gemiddeld boven de 7 ha. Een klein gedeelte van de grond in de polder behoort tot deze bedrijven; het merendeel is in exploitatie bij verder-af wonende boeren (zandgebied van Doornspijk, Nunspeet, Oldebroek).

Oldebroek. Het zandgebied van Oldebroek ligt globaal ten Z. van de straatweg. In dit gebied doet zich dezelfde situatie voor als in het zandgebied van Doornspijk. De zandbedrijven zijn in het algemeen wat kleiner dan in het gebied van de zwaardere gronden, met uitzondering van de Bovenstreek. Het zandgebied wordt gekenmerkt door een hoog % bouwland (op een aantal bedrijvten tot 40 % van de cultuurgrond). Het grasland, dat de zandbedrijven in gebruik hebben, ligt veelal in de noordelijke polders. Dit blijkt duidelijk uit het hoge % kavels verder dan 5 km van de bedrijfsgebouwen. Ook op de bedrijven op de zwaardere gronden kan de verkavelingstoestand weinig bevredigend worden genoemd. Deze bedrijven exploiteren nog veel kavels, welke op een meer of minder grote afstand van de bedrijfsgebouwen zijn gelegen.

Gezien de slechte verkavelingstoestand, die in het algemeen kenmerkend kan worden genoemd voor het gebied ten Noorden van Harderwijk, dringt de vraag zich op, welke pogingen in het werk zijn gesteld om door cultuurtechnische ingrepen hierin verandering te brengen. Tijdens het onderzoek is naar voren gekomen, dat het hier om een materie gaat, welke niet dan met de grootste voorzichtigheid kan worden besproken. Van huis uit is men afkerig van dergelijke maatregelen. Dit blijkt ook duidelijk, wanneer men een blik werpt op de kaart, waarop de ruilverkavelingsgebieden in Nederland staan aangegeven. Op de gehele Veluwe is in vergelijking met andere gebieden (bijv. Drente) de activiteit t.a.v. dit punt gering, hoewel dit zich niet laat verklaren uit betere natuurlijke productie-omstandigheden. Opvallend is, dat juist de N.W.-Veluwe in het Noorden en het Zuiden door twee grote gebieden wordt begrensd, waarvoor ruilverkaveling is aangevraagd, namelijk de Arnhemse polder onder Nijkerk en Putten (6100 ha) en het Kampereiland (6500 ha).

Op de N.W.-Veluwe zijn de volgende ruilverkavelingscomplexen van belang:

De Mheen (gem. Elburg), 78 ha; in 1940 tot stand gekomen.

De Es te Putten (503 ha); in 1952 tot stand gekomen.

Het Goor (gem. Elburg), 90 ha, aangevraagd.

Polder Hattem (gem. Oldebroek), 1344 ha, aangevraagd.

Samenvatting

1. Er doen zich wat de gebruiksverkeveling betreft grote verschillen voor in de onderscheidene gebieden van de N.W.-Veluwe. Deze verschillen houden vooral verband met de wijze van het in gebruik nemen van de ontginningsgrond in het verleden, de bewoning van het gebied en het als los land verpachten van de gronden langs het IJsselmeer.
2. In het algemeen is de situatie in het gebied ten Zuiden van Harderwijk relatief gunstiger dan in het gebied benoorden deze stad.
3. a. In Putten en het gebied van Horst/Telgt e.o. bedraagt het gemiddeld aantal kavels per bedrijf resp. 2,9 en 3,5; het aantal bedrijven met 1 of 2 kavels bedraagt resp. 52 en 36 % en de gemiddelde kavelgrootte is resp. 2,5 en 2,1 ha. Van het totale aantal kavels ligt resp. 47 % en 41 % bij huis, terwijl het aantal kavels verder dan 2 km van de bedrijfsgebouwen ongeveer 15 % bedraagt.

b. In het algemeen liggen de bedrijven hier regelmatig over de cultuurgrond verspreid, terwijl het gebied, met uitzondering van de Arkemheen polder, vrijwel tot de kust is bewoond.
4. a. In Harderwijk en de gemeenten ten N. van deze stad varieert het gemiddeld aantal kavels per bedrijf van 4,9—5,5. Het aantal bedrijven met 1 of 2 kavels bedraagt 9—14 % van het totale aantal, terwijl 35—38 % der bedrijven over 6 of meer kavels beschikt. Van het totale aantal kavels ligt slechts 16—29 % bij huis. In de gemeenten Oldebroek en Doornspijk ligt ongeveer 28 % der kavels verder dan 2 km en 13 % verder dan 5 km van de bedrijfsgebouwen.

b. De bedrijfsgebouwen in dit gebied liggen in hoofdzaak langs de straatweg Amersfoort—Zwolle of ten Zuiden van deze weg. In het gebied tussen straatweg en IJsselmeer zijn grote delen onbewoond, met name in de polder Oosterwolde.
5. De N.W.-Veluwe kenmerkt zich door een geringe activiteit op het gebied van de ruilverkeveling, zulks in tegenstelling tot vele andere zandgebieden. Er zijn twee ruilverkevelingen in het gebied tot stand gekomen, namelijk de Mheen in 1940 (78 ha) en de Enk te Putten in 1952 (500 ha).

§ 4. Pacht en eigendom

In samenwerking met het Rijksconsulentschap voor Grond- en Pachtzaken te Arnhem.

De verhoudingen van eigendom en pacht in de onderzochte gemeenten van de N.W.-Veluwe wijken in meerdere opzichten sterk af van de toestanden, die men op de zuidelijke en oostelijke zandgronden van Nederland aantreft. Zowel het percentage eigendom als de belangrijke plaats, die het bijpachten van los land inneemt, doen veeleer denken aan de rivierkleigebieden. Vooral geldt dit voor de gemeenten Oldebroek, Harderwijk, Elburg en Doornspijk; de zuidelijke gemeenten Putten en Ermelo wijken minder sterk af van de zandgebieden.

Tabel 6
Groep A

De eigendoms-pachtverhoudingen

Gemeenten en grootteklassen	Totaal aantal bedrijven	Bedrijven met				Totale opp. in ha	Cultuurgrond waarvan		
		100% v. d. grond in eigendom	100-50% v. d. grond in eigendom	50-0% v. d. grond in eigendom	100% v. d. grond in pacht		In eigendom	Behuïsd gepacht	Los gepacht
		in % v. h. totale aantal					in % v. h. totaal		
Putten	394	32	28	14	26	2853	51	34	15
Ermelo	529	29	28	19	24	3350	52	26	22
Harderwijk	226	12	15	31	42	880	40	18	42
Doornspijk.	327	7	16	35	42	2032	26	23	51
Elburg	25	4	16	24	56	129	38	5	57
Oldebroek	425	9	23	36	32	3362	34	31	35
N.W.-Veluwe ...	1926	19	23	26	32	12606	42	28	30
1 — 5 ha	930	21	21	28	30	3064	44	11	45
5 — 10 ha	702	16	26	27	31	5038	42	22	36
10—15 ha	184	28	25	19	28	2242	50	31	19
> 15 ha	110	13	20	17	50	2262	31	56	13

Beschouwt men de grondgebruikers, die meer dan de helft van de cultuurgrond in eigendom hebben, als eigenaars, dan blijkt volgens tabel 6, zowel het % eigenaars als het % van de cultuurgrond in eigendom, ongeveer 42 % te bedragen.

Voor de zandgronden is dit cijfer \pm 60 %, voor de rivierkleigebieden rond 40 %. In Putten en Ermelo neemt de eigendom met 50—60 % een belangrijker plaats in, dan in de meer noordelijk gelegen gemeenten (ongeveer 30 %). Verder is opvallend, dat het eigendomspercentage in de grootteklasse van 10—15 ha meer dan 50 % bedraagt, terwijl dit voor de bedrijven groter dan 15 ha slechts 35% is. Hier kan wellicht verband worden gezocht met het feit, dat deze grotere bedrijven goeddeels het eigendom zijn van instellingen en uitwonende heren, hetgeen verkoop en splitsing van deze bedrijven heeft tegengegaan.

Typend voor de rechtsvorm van het grondgebruik op de N.W.-Veluwe zijn de cijfers betreffende het pachten van los land (zie tabel 6 en bijlage V-4).

Ongeveer 30 % van de oppervlakte cultuurgrond wordt als los land verpacht. In de zuidelijke gemeenten is dit cijfer 15—22 %. In het gebied benoorden Harderwijk ligt dit cijfer veel hoger; in Doornspijk en Elburg ligt het boven de 50 %. In de noordelijke gemeenten pacht dan ook bijna 90 % der boeren los land bij en gemiddeld meer dan de helft van hun cultuurgrond. De meest voorkomende bedrijfsvorm is deze, dat de boer de gebouwen en enige grond (voornamelijk bouwland) in eigendom heeft en de rest (grasland) los bijpacht. Vaak echter bezit men alleen de gebouwen en wordt alle cultuurgrond bij stukjes en beetjes bijgepacht. In Doornspijk, Harderwijk en Elburg is dit $\frac{1}{4}$ van het totaal aantal bedrijven. Verder blijkt, dat de kleinere bedrijven het meest van het bijpachten van los land afhankelijk zijn, maar dat deze vorm van pacht ook voor de grotere bedrijven nog veel betekenis heeft.

Bijlage V-5 geeft een overzicht van het al of niet schriftelijk aangaan van de pachtcontracten en van de pachtprizen per ha, zowel van bedrijven als van los land. In ongeveer 30 % der gevallen blijkt nog geen schriftelijk contract aanwezig. Bij de mon-

delinge contracten liggen de bedongen pachtprizen voor behuist land $\pm 15\%$ hoger dan bij schriftelijke overeenkomsten voor los land zijn de verschillen klein.

Tussen de verschillende gemeenten zijn er aanzienlijke verschillen in pachtprijs, die niet steunen op evenredige verschillen in kwaliteit van de grond. Nog merkwaardiger zijn de verschillen tussen de pachtprizen van behuist en los land. Ook bij schriftelijke, door de Grondkamer goedgekeurde contracten, liggen in Ermelo, Doornspijk en Putten de pachten van los land ongeveer 10% hoger dan die van grond met gebouwen. Oorzaak van deze omkering van waarde is zeker niet het productief vermogen van de grond, maar het vasthouden aan historisch gegroeide prijzen. De laatste jaren komt hierin verandering doordat de Grondkamer voor Gelderland aan de gebouwen zelf een huurwaarde toekent. Dit proces voltrekt zich langzaam.

De pachttoestanden zijn vaak mede afhankelijk van de aard van de verpachtende instantie. Bijlage V-6 geeft hiervan een overzicht, waarbij onderscheid gemaakt is tussen verpachters van bedrijven en van los land. In beide hoofdcategorieën nemen kerken en andere instellingen een belangrijke plaats in, vooral in Putten, Ermelo en Harderwijk. Speciaal hebben zij de grotere bedrijven in handen. Het pachten van familie komt op de N.W.-Veluwe in vergelijking met andere gebieden niet veel voor, alleen in Oldebroek en Doornspijk is het van enig belang voor wat betreft het pachten van bedrijven.

In hoofdstuk I is reeds uitvoerig ingegaan op het ontstaan van de los land-verpachtingen en de ontwikkeling van de pachttoestanden in de laatste honderd jaar. Ook de Pachtwet van 1938 bleek niet in staat in deze jaarlijkse graslandverpachtingen verandering te brengen. Toen echter in de oorlog de pachtprizen abnormaal hoog dreigden op te lopen, werd er van overheidswege ingegrepen. Aangezien de gehele bedrijfsstructuur was ingesteld op de jaarlijkse verpachtingen konden deze niet meteen worden afgeschaft. Het systeem werd daarom gehandhaafd, maar de boeren, die daarvoor nauwkeurig werden uitgezocht, kregen bonnen, waarvoor op diverse verpachtingen c.q. verkopen grasland en hooi kon worden gepacht c.q. gekocht. Op de bonnen werden geldbedragen vermeld en de verdeling ervan vond plaats naar behoefte.

Pas in 1948 werd dit systeem verlaten en kon worden overgegaan tot 3-jarige contracten, waarna in 1951 normale 6-jarige overeenkomsten werden geëist. Hieruit is echter nog geenszins een uitgebalanceerde en geconsolideerde toestand ontstaan.

Wel is de band tussen de boer en zijn land verstevigd en wordt nu meer aandacht besteed aan de verzorging van het grasland.

Als nasleep van de vroegere jaarlijkse verpachtingen is echter gebleven, dat vele boeren talrijke stukjes van verschillende eigenaars pachten met als gevolg een zeer slechte verkavelingstoestand op de bedrijven. In de vier noordelijke gemeenten, waar 90% der boeren los land bijpacht, hebben deze met gemiddeld 3 à 4 verpachters te maken. Boeren, die van 7 en 8 verschillende eigenaars pachten, komen veelvuldig voor.

Tot slot enkele opmerkingen over het *gemeenschappelijk grondgebruik*, dat nog te Elburg, Harderwijk en Elspeet van belang is en in totaal een 300 ha grond omvat.

De Mheen (Elburg) was oorspronkelijk 74 ha groot. Bij de verkaveling rond 1940 is ± 44 ha in particulier eigendom overgegaan. Op het resterende gedeelte kunnen de veehoudende burgers van Elburg rechten op hooiopbrengst en naweide doen gelden.

Het Goor (Elburg) omvat een complex grasland van ± 80 ha. Jaarlijks wordt de netto-opbrengst onder de eigenaars (zowel particulieren als instellingen), welke in het bezit participeren, verdeeld. De gebruikers zijn boeren uit Doornspijk en Elburg.

Het complex wordt uitsluitend beweid; daartoe is het verdeeld in vier stukken. Jaarlijks worden er ± 250 stuks vee ingeschaard.

De Stadsweiden te Harderwijk bestaan uit 92 ha grasland en 40 ha hooiland. Sinds 1947 worden deze weiden op een collectief contract verpacht en wel met dien verstande, dat, wanneer een van de daarin vermelde landbouwers ophoudt met zijn bedrijf of sterft, hij niet door een ander wordt vervangen. Dit „uitsterf“-systeem heeft ten gevolge, dat geen nieuwe bedrijven worden gesticht. Het doel hiervan is op den duur de weide in percelen te verdelen en die rechtstreeks aan de boeren te verpachten. Om technische redenen wordt het grasland nog gemeenschappelijk beweid. Jaarlijks wordt

een gedeelte van de stadswelden gehooïd. Dit hooi wordt verkocht aan de deelnemers van het collectieve contract; de naweide wordt daarna door het vee van deze boeren geweid.

Een aantal kleine boeren uit Hierden schaaft nog vee in op een particuliere weide (36 ha), welke in de nabijheid van het dorp is gelegen.

De gemeenteweide te Elspeet (26 ha) wordt vrijwel uitsluitend voor beweiding gebruikt. Het complex is in zes kampen verdeeld. Het zijn vooral kleine boeren, die hier hun vee inscharen.

Gezien de nadelen, die er aan het gemeenschappelijk grondgebruik kleven, is er een stroming ontstaan om tot een verdeling van het gemeenschappelijk bezit te komen of tenminste het gebruik er van aan te passen aan meer rationele inzichten op landbouwkundig gebied (beweidingstechniek, bemesting, onderhoud). Afgezien van gevoelsoverwegingen, welke een verdeling belemmeren — het omverwerpen van historisch gegroeide rechten en gewoonten is immer een gevoelig punt in de samenleving — doet het bezwaar zich voor, dat vele keuterbedrijfjes momenteel hun bestaansmogelijkheden vinden in het bijkopen van hooi of het inscharen van vee op deze weiden, terwijl men bij verdeling de complexen niet graag in talrijke kleine perceeltjes wil opsplitsen.

Samenvatting

1. a. In Putten en Ermelo is ruim 50 %, in de noordelijke gemeenten slechts 30—40 % van de cultuurgrond in eigendom van de grondgebruikers.
b. Het percentage pacht is vooral hoog voor de bedrijven groter dan 15 ha.
2. a. Het pachten van los land neemt een zeer belangrijke plaats in. Ongeveer 30 % van de totale cultuurgrond wordt als los land verpacht. In de noordelijke gemeenten pacht 90 % van de boeren meer dan de helft van hun cultuurgrond als los land bij.
b. Het pachten van los land komt voort uit de vóór 1948 jaarlijks plaatsvindende verpachtingen van gras- en hooiland.
3. a. De pacht prijzen in de verschillende gemeenten lopen sterk uiteen, onafhankelijk van de kwaliteit van de grond.
b. Vaak liggen de pacht prijzen per ha voor los land aanzienlijk boven die voor behuïsd land.
4. Onder de verpachtende instanties nemen kerken en andere instellingen een belangrijke plaats in, vooral wat betreft de bedrijven groter dan 15 ha.
5. Het gemeenschappelijk grondgebruik en -bezit is nog van belang te Harderwijk, Elburg en Elspeet. Ongeveer 300 ha grond wordt nog gemeenschappelijk gebruikt.

§ 5. Credietbehoefte en credietvoorziening

Waar in ons land de landbouw op gezinsbedrijven wordt uitgeoefend, is het in de bedrijven geïnvesteerde kapitaal in de regel geheel of voor het grootste deel familiekapitaal. Deze omstandigheid brengt mee, dat het productiemiddel kapitaal op de gezinsbedrijven op enigszins andere wijze wordt gewaardeerd dan uit zuiver financiële overwegingen zou mogen worden afgeleid. Deze specifieke waardering doet zich ook voor t.a.v. de productie-factoren arbeid en grond.

Ook op de N.W.-Veluwe wordt het merendeel der bedrijven gefinancierd met eigen kapitaal. Van de 1621 A-bedrijven, waarvan de bij de enquête gevraagde gegevens over aard en omvang der opgenomen credieten bekend zijn¹⁾, bleek 72 % het benodigd

¹⁾ Het totaal aantal geënquêteerde zuivere boeren bedraagt 1926; hiervan waren er 305 (16 %) niet bereid de betreffende financiële gegevens te verstrekken. Met name in Oldebroek leverde de enquête t.a.v. dit punt moeilijkheden op.

kapitaal uit eigen middelen te kunnen putten, terwijl 28 % voor de financiering van het bedrijf een meer of minder groot bedrag aan vreemd kapitaal had moeten opnemen. In het bijzonder de bedrijven, die de grond geheel of gedeeltelijk in eigendom hebben, kunnen in vele gevallen het bedrijf niet geheel uit eigen middelen financieren. Van deze groep bedrijven bleek 30 tot 40 % crediet te hebben opgenomen. De moeilijkheden, die zich bij boedelscheiding voordoen, zijn hier in vele gevallen oorzaak van. Van de geheel gepachte bedrijven had ongeveer 12 % vreemd kapitaal moeten aantrekken.

Tabel 7
Groep A

Het aantal belaste bedrijven

Gemeenten	Aantal belaste bedrijven						Totaal aantal belaste bedrijven	
	geheel in eigendom		niet een gemengde exploitatie-vorm		geheel gepacht		abs.	in % v.h. totaal
	abs.	in % p. groep	abs.	in % p. groep	abs.	in % p. groep		
Putten	54	51	65	42	3	4	122	36
Ermelo	37	23	81	33	6	4	124	23
Harderwijk	3	15	14	14	6	7	23	11
Doornspijk	5	25	44	31	19	14	68	25
Elburg	—	—	3	50	4	30	7	30
Oldebroek	9	40	77	50	22	30	108	43
N.W.-Veluwe	108	33	284	35	60	12	452	28

Naar gemeenten gezien bleek in Oldebroek en Putten verhoudingsgewijze het grootste aantal bedrijven met schuld voor te komen, namelijk resp. 43 en 36 % van het totale aantal. In Harderwijk was slechts 11 % der bedrijven belast.

Wat de bedrijven in de onderscheidene grootteklassen betreft, bleken er tussen de bedrijven beneden 10 ha geen sterk sprekende verschillen te bestaan; het percentage belaste bedrijven lag tussen de 25 en 35 %. Van de bedrijven groter dan 10 ha bleek dit cijfer slechts 10 tot 20 % te bedragen. Vanzelfsprekend houden de verschillen tussen het percentage belaste bedrijven in de verschillende grootteklassen en gemeenten nauw verband met de eigendoms-pachtverhouding.

Naast het percentage belaste bedrijven is vooral ook van belang de grootte van de opgenomen credieten. Om een indruk van de zwaarte der belasting te verkrijgen is per bedrijf het schuldbedrag vergeleken met de maximale hypothecaire waarde van het bedrijf, zoals deze door de Boerenleenbanken wordt bepaald¹⁾. Van het merendeel der belaste bedrijven bleken de aangegane verplichtingen de financiële basis van het bedrijf niet in gevaar brengen; het aan credieten opgenomen bedrag vormde in de meeste gevallen een betrekkelijk klein percentage van het totaal geïnvesteerde kapitaal. Van ruim 50 bedrijven bleek de schuldbelasting aan de hoge kant te liggen; dit aantal maakt ongeveer 3 % van het totale aantal financieel geënuquëerde bedrijven uit, hetgeen gunstig kan worden genoemd.

Het ook in vergelijking met andere onderzochte gebieden betrekkelijk geringe percentage belaste bedrijven — in 13 gemeenten op de zandgronden, het Randgebied van de N.O.P. en de Vijfheerenlanden was resp. 40 %, 29 % en 23 % der bedrijven belast — houdt ten nauwste verband met de mentaliteit van de boerenstand wat het opnemen van credieten betreft en in mindere mate ook met de moeilijkheden, die zich voor bepaalde groepen bedrijven voordoen bij het verkrijgen van crediet.

In het algemeen kan worden geconstateerd, dat de geneigdheid van de boeren om tot

¹⁾ Gemiddeld $\frac{2}{3}$ van de liquidatiewaarde van de grond in eigendom.

nieuwe kapitaalsinvesteringen over te gaan, betrekkelijk gering is. Dit geldt in het bijzonder, indien de investeringen verbeteringen in bedrijfsinrichting en inventaris betreffen en indien voor deze investeringen crediet moet worden opgenomen. Zoals uit de enquêtecijfers ook duidelijk is gebleken, gaat men nagenoeg uitsluitend voor de aankoop van bedrijf en/of land over tot het aantrekken van vreemd kapitaal, indien de eigen middelen hiertoe ontbreken of niet toereikend zijn.

Wat de bedrijfsinrichting en -inventaris betreft, uit § 6 zal nog blijken, dat belangrijke verbeteringen mogelijk zijn. Dat men hiertoe niet overgaat, moet voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan het gebrekkig inzicht in de technische en financiële mogelijkheden van deze verbeteringen. Typerend is, dat men de investeringskosten voor deze zaken voelt als een direct verlies, dat ten koste van het lopende jaar komt. Met jaarlijkse afschrijvingen wordt geen rekening gehouden, daar hetgeen men van moment tot moment in de „knippe” heeft basis is van alle calculaties.

Dat men het bedrijf wil exploiteren met een zo klein mogelijk bedrag aan vreemd kapitaal houdt ook verband met de wens het bedrijf zo mogelijk onbelast aan de opvolger over te dragen. Het opnemen van credieten wordt verder nog geremd door de slechte ervaringen in de dertiger jaren. Men is bevreesd, dat bij wisselend economisch getij de gedane investeringen een te zware belasting voor het bedrijf zullen betekenen.

Typerend voor de geringe geneigdheid der boeren om credieten voor bedrijfsverbeteringen op te nemen is de geschiedenis der zgn. „varkenscredieten”. Om aan de financieringsmoeilijkheden, die sommige boeren ondervonden bij het mesten van varkens tegemoet te komen, werd de mogelijkheid geschapen voor de varkensmesterij bij bepaalde boerenleenbanken crediet op te nemen. Op de N.W.-Veluwe bestond voor deze credietverlening geen belangstelling. Ook de nieuwe credietmogelijkheden, die door de instelling van het Borgstellingsfonds voor de Landbouw tot stand zijn gekomen, worden op de N.W.-Veluwe zeer weinig benut.

Naast de weerstanden, die er bij de boeren bestaan tegen het maken van schuld, kan worden geconstateerd, dat voor een niet onbelangrijk deel der bedrijven het aantrekken van vreemd kapitaal op vrij grote moeilijkheden stuit. De bedrijven, die geen of niet voldoende zakelijke zekerheid in de vorm van onroerende activa kunnen stellen (geheel of overwegend gepachte bedrijven), zijn voor het verkrijgen van crediet vooral aangewezen op „particulieren”. De boerenleenbanken gaan er namelijk hoe langer hoe meer toe over alleen credieten tegen zakelijke onderpanden te verstrekken. Het instituut van borgstelling, dat vooral vóór de dertiger jaren bij de credietverstrekking van grote betekenis was, wordt om banktechnische redenen steeds meer ingeperkt. Overigens zij opgemerkt, dat de spaarfunctie van de boerenleenbanken op de N.W.-Veluwe lange tijd sterk op de voorgrond heeft gestaan en dat „particulieren” vanouds een belangrijke functie bij de credietvoorziening hebben bekleed. Van het totale aantal opgegeven credieten werd 25 % van het aantal door familie verstrekt, 40 % door particulieren, bijna 30 % door de boerenleenbanken en de overige credieten door handelsbanken en instellingen.

Samenvatting

1. Van de financieel geënuquêteerde bedrijven wordt door 72 % het voor de exploitatie van het bedrijf benodigde kapitaal geheel uit eigen middelen geput, terwijl 28 % hiertoe crediet had moeten opnemen.
2. Van de bedrijven, die het land geheel of gedeeltelijk in eigendom hebben, is een groter deel belast dan van de pachtbedrijven. Hetzelfde geldt voor de kleinere bedrijven t.o.v. de grotere.
3. De opgenomen credieten maakten in het merendeel der gevallen slechts een bescheiden deel uit van het totaal geïnvesteerde kapitaal. In ruim 50 gevallen — dit is 3 % van de bedrijven — moest de schuldbelasting aan de hoge kant worden genoemd.
4. Van het totale aantal credieten werd 25 % van het totaal door familie verstrekt,

40 % door particulieren, bijna 30 % door boerenleenbanken en de overige door handelsbanken en instellingen.

5. Er bestaan bij de boeren sterke weerstanden tegen het doen van nieuwe investeringen, zowel door gebrek aan inzicht in financiële vraagstukken en in de rentabiliteit van de investeringen als door de van nature zeer voorzichtige en gereserveerde houding t.a.v. investeringen. Deze weerstanden zijn in het bijzonder groot, indien de investeringen verbeteringen van de bedrijfsuitrusting betreffen en indien hiertoe credieten moeten worden opgenomen.

§ 6. Productieplan en bedrijfsvoering op de landbouwbedrijven

In samenwerking met het Rijkslandbouwconsulentschap te Arnhem.

Evenals elders op de zandgronden treft men op de N.W.-Veluwe het *gemengde landbouwbedrijf* aan. Het accent valt hier meer op de veestapel, dan in gebieden als bijv. het zandgebied van Drente en Brabant, waar een groter deel van de bouwland-producten wordt verkocht. Gemiddeld ligt ongeveer 75 % van de cultuurgrond in gras. De rundveehouderij is in het gehele gebied het belangrijkste bedrijfssonderdeel. Ook uit de pluimveehouderij worden belangrijke inkomsten verworven. De varkenshouderij is weinig ontwikkeld.

De verschillende bedrijfssonderdelen zullen hieronder in het kort worden beschreven, waarbij in de eerste plaats de bijzondere kenmerken hiervan op de N.W.-Veluwe naar voren zullen worden gebracht. Een groot gedeelte van het verzamelde cijfermateriaal is in de bijlagen opgenomen (staat V-7 t/m 11).

In het navolgende zullen de gegevens van Harderwijk en Elburg niet worden behandeld. De cijfers van Harderwijk zijn op verschillende punten moeilijk vergelijkbaar met die van andere gemeenten i.v.m. de inscharing, terwijl in Elburg het aantal geëquëeerde bedrijven zeer klein is.

1. Veestapel.

a. Rundveehouderij.

De veebezetting is in vergelijking met andere gebieden zwaar te noemen; gemiddeld ruim 110 melkkoeien per 100 ha cultuurgrond en 140 per 100 ha grasland. Per 100 ha cultuurgrond is de veebezetting het hoogst op de zwaardere gronden. De rundveebezetting per 100 ha grasland is, tengevolge van het grotere percentage bouwland, op de lichtere gronden hoger dan op de zwaardere gronden. De kleinere bedrijven hebben een aanmerkelijk hogere veebezetting dan de grotere, terwijl de noordelijke gemeenten een zwaardere veebezetting hebben dan de zuidelijke.

De rundveestapel is in de na-oorlogse jaren sterk uitgebreid. Het niveau van 1939 is thans belangrijk overschreden. Hierbij dient te worden bedacht, dat tussen 1930 en 1939 reeds een belangrijke uitbreiding van de veestapel had plaats gevonden.

De productie van de gecontroleerde melkkoeien bedraagt ruim 4.000 kg melk en 147 kg melkvet. Dit is zowel wat de melkophbrengst als het % vet betreft, iets lager dan het gemiddelde van Nederland, doch hoger dan het gemiddelde van Gelderland. In het gebied is een 20-tal controleverenigingen; ongeveer $\frac{1}{3}$ deel der koeien wordt gecontroleerd. Op de grote bedrijven (groter dan 10 ha) wordt ruim de helft van de koeien gecontroleerd, op de kleine bedrijven een vierde deel. Het aantal stamboekkoeien is gering en bedraagt in geen enkele gemeente meer dan 5 %. Het zijn in hoofdzaak enkele grotere bedrijven, die stamboekvee bezitten.

b. De pluimveestapel

De pluimveehouderij is op de N.W.-Veluwe, vooral in de zuidelijke gemeenten, een bedrijfssonderdeel van zeer grote betekenis. Het gemiddeld aantal leghennen per bedrijf in deze gemeenten bedraagt ongeveer 150. Tussen de bedrijven in de onderscheiden grootteklassen bestaan opvallend weinig verschillen wat de omvang van de pluimveestapel betreft. In de noordelijke gemeenten heeft de pluimveehouderij een veel geringere vlucht genomen; gemiddeld bedraagt het aantal leghennen 50—60 per bedrijf.

Tabel 8
Groep A

Kengetallen over productieplan en bedrijfsvoering naar grootteklasse en gemeenten

Grootteklasse in ha										Gemeenten					
	3-4	3-5	5-7	7-10	10-12	12-15	15-20	20	Totaal	Putten	Ermelo	Harder- wijk	Doorn- spijk	Elburg	Olde- broek
1. Melkkoeten per 100 ha voedergrassen	203	149	135	131	125	117	112	84	132	118	131	171	141	155	130
2. Melkkoeten per 100 ha cultuurgrond	153	120	112	111	106	97	94	69	109	96	104	130	120	137	112
3. Melkkoeten per 100 ha grasland	261	170	150	143	135	127	119	91	146	128	146	218	153	185	138
4. Kg melk per koe 1949/50	4211	152	4145	4009	3954	3908	4062	4049	4009	4171	4082	4102			
5. Kg melkvet per koe 1949/50	10	10	19	35	48	46	49	61	30	37	25	18	30	19	32
6. % melkkoeten bij een controlevering	0,8	0,4	1,8	3,1	3,4	6,6	8,2	10,5	3,2	4,7	2,2	0,9	4,0	—	3,3
7. % melkkoeten ingeschreven in stamboek	20	25	29	30	31	32	32	36	29	28	27	21	31	32	33
8. Kalveren per 100 melkkoeten	12	18	25	28	30	31	33	39	25	28	25	15	24	23	27
9. Pinken per 100 melkkoeten	2,3	2,4	2,8	3,5	4,2	4,4	3,9	4,4	2,9	3,4	3,3	3,0	2,1	2,3	2,6
10. Mestvarkens per bedrijf	110	60	47	43	38	33	23	17	46	48	53	80	35	31	35
11. Mestvarkens per 100 ha cultuurgrond	117	102	104	99	97	97	88	113	104	152	140	111	59	32	50
12. Leghennen per bedrijf	5611	2580	1762	1204	889	726	521	421	1638	2122	2257	2962	989	623	660
13. Leghennen per 100 ha cultuurgrond	60	62	62	67	63	11	—	53	62	62	51	60	68	63	70
14. % gemaaid grasland	4	5	8	11	11	—	—	12	9	18	7	2	8	3	7
15. % ingekuid grasland	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16. % gedroogd grasland	4,7	3,0	2,2	1,8	1,5	1,9	1,2	1,4	2,3	2,3	2,0	6,4	1,9	3,6	1,4
17. Are voederbieten per melkcoe	41	29	25	23	21	24	21	24	25	26	30	40	22	26	19
18. % bouwland van de cultuurgrond	56	65	69	72	74	77	80	74	70	72	72	56	70	59	72
19. % granen van het bouwland	40	32	27	24	22	21	18	18	27	21	23	43	29	38	27
20. % hakvruchten van het bouwland	19	18	16	15	14	13	12	14	16	12	15	18	18	10	18
21. % aardappelen van het bouwland	18	13	10	9	8	8	5	4	10	9	7	21	11	19	9
22. % bieten van het bouwland	49	57	57	56	57	51	46	39	53	44	57	46	60	54	57
23. % nagevassen van het bouwland	5	14	30	45	58	53	50	35	26	45	29	6	18	4	25
24. % bedrijven met silo	4,9	3,1	2,4	2,1	2,0	2,0	2,0	2,5	2,3	2,7	2,2	2,5	2,0	1,8	1,9
25. m ³ silorume per koe v/d bedrijven met silo	1032	725	639	595	559	533	494	408	622	595	640	855	613	685	567
26. Arbeidsbehoefte in standaarduren per ha	69	32	11	3	5	3	3	3	26	31	30	37	20	40	16
27. % bedrijven zonder paarden	2,09	3,95	5,90	8,21	10,95	13,35	16,93	26,83	6,36	7,18	6,21	3,75	5,95	5,13	7,54
28. Gemiddelde bedrijfsgrootte in ha	389	541	377	325	108	76	76	34	1926	394	529	226	327	25	425
29. Aantal bedrijven															

In het gehele gebied hebben voorts de bedrijven op de lichtere gronden meer kippen dan die op de zwaardere gronden.

Over de kwaliteit van de pluimveestapel zijn geen exacte gegevens bekend. De indruk bestaat, dat de gemiddelde productie per kip in de zuidelijke gemeenten van de Noord-West-Veluwe niet bij die andere pluimveegebieden ten achter blijft. Er wordt in deze gemeenten behoorlijke aandacht aan verzorging, voeding en selectie van het pluimvee besteed. In de noordelijke gemeenten ligt de productie zeer waarschijnlijk lager dan in de zuidelijke gemeenten. De pluimveehouderij neemt hier als bedrijfs onderdeel een positie van veel minder betekenis in voor de boer en aan onderdak, voeding en verzorging mankeert in de regel nog veel.

c. Varkens.

De varkensstapel neemt een minder belangrijke plaats in dan in andere zandgebieden; vooral in de noordelijke gemeenten is de betekenis gering. Het aantal mestvarkens tijdens de Mei-inventarisatie 1951 bedroeg in Putten en Ermelo 3 à 4 en in de andere gemeenten 2 à 3 per bedrijf. Het aantal afgeleverde mestvarkens was in 1950 in Putten gemiddeld 8, in de andere gemeenten 4 à 5. De varkensfokkerij is in Putten ook het belangrijkste; in 1950 werden er ongeveer 3.000 biggen verkocht, terwijl ruim 1.000 werden aangekocht. Ook in Ermelo werden iets meer biggen afgeleverd dan gekocht. In de noordelijke gemeenten daarentegen is de aankoop belangrijker; in Doornspijk werden ruim 1.000 biggen gekocht en bijna 500 afgeleverd. De fokkerij vindt in hoofdzaak op de grotere bedrijven plaats; het aantal stamboekzeugen is gering.

De geringe ontwikkeling van de varkenshouderij is vanouds kenmerkend voor de N.W.-Veluwe geweest. In het algemeen heeft men weinig animo in deze tak van de veehouderij. De betekenis van de varkenshouderij voor het bedrijfsinkomen is bij de huidige varkensbezetting dan ook gering. Opgemerkt dient te worden, dat alleen een belangrijke vergroting van de varkensstapel de inkomsten uit deze bron overeenkomstig zal doen stijgen. Uitbreiding van het aantal varkens vraagt evenwel een belangrijke kapitaalsinvestering (hokruimte, aankoop biggen en voedermiddelen), terwijl een vergroting van het aardappelareaal dan ook gewenst zal zijn (zie onder 2b).

2. Het grondgebruik en de voederpositie der bedrijven.

a. Bouwland-graslandverhouding.

De mate, waarin bouwland en grasland voorkomen, wordt voor een groot deel bepaald door de kwaliteit van de grond, waarbij vooral de hoogteligging van belang is. Een gedeelte van de grond kan alleen voor bouwland worden gebruikt, terwijl een ander deel uitsluitend geschikt is als grasland. Doordat het bouwland slechts in stand kan worden gehouden door een geregelde bemesting met stalmest, is het gemengde bedrijfstype hier een vereiste. De aankoop van ruwvoer van andere bedrijven is slechts in beperkte mate mogelijk en geeft door de grotere afstanden, waarover het van elders moet worden vervoerd, te hoge kosten.

Gemiddeld bestaat de cultuurgrond voor één vierde deel uit bouwland; in de noordelijke gemeenten is dit iets minder. De lichtere gronden hebben in alle gemeenten een hoger percentage bouwland dan de zwaardere gronden. Tussen de bedrijven in de verschillende grootteklassen in de gebieden bestaan weinig verschillen.

b. Het gebruik van het bouwland.

Het bouwland staat nagenoeg geheel in dienst van de veeteelt. Ondanks het lage percentage bouwland, blijkt, dat ruim 70 % van de oppervlakte wordt ingenomen door de verbouw van granen. De verbouw van hakvruchten is van geringe betekenis; $\frac{2}{3}$ wordt ingenomen door de aardappelen en $\frac{1}{3}$ door de voederbieten. De rogge neemt bij de granen de voornaamste plaats in, terwijl daarnaast de verbouw van haver belangrijk is.

Op de zwaardere en lichtere gronden is echter weinig verschil in het bouwplan. In de grootteklassen zijn echter belangrijke verschillen te constateren. Op de kleine bedrijven wordt naar verhouding ongeveer een 2x zo grote oppervlakte met aardappelen en bieten beteeld als op de grote bedrijven. Het gebruik van het bouwland op de kleine bedrijven is dus behoorlijk arbeidsintensiever. Uit de grote oppervlakte granen zou men kunnen concluderen, dat het bouwland vrij extensief gebruikt wordt. Er zij hier echter gewezen op het voorkomen van snijrogge als voorteelt en een bijna volledige benutting van de graanstoppel voor de teelt van nagewassen. De productie per ha is hierdoor toch behoorlijk hoog.

c. Het graslandgebruik.

Ondanks de zware veebezetting, wordt nog een tamelijk groot percentage van het grasland gemaaid. Over het algemeen wordt het grasland, dat dicht bij huis ligt, goed gebruikt; van de verder afliggende graslandpercelen — met name het grasland in de lage onbewoonde kuststrook — laat de verzorging vaak veel te wensen over. In de zuidelijke gemeenten is het percentage gemaaid grasland iets lager (50 à 60 %) dan in de noordelijke gemeenten (bijna 70 %). Tussen de zwaardere en lichtere gronden bestaan geen grote verschillen; in de grootteklassen evenmin, behalve in de zuidelijke gemeenten, waar de kleinere bedrijven, hoewel de veebezetting hoger is, toch kans zien iets meer te maaien dan de grotere.

Het inkuilen is de laatste jaren sterk toegenomen, ongeveer $\frac{1}{6}$ deel van de gemaaide oppervlakte wordt ingekuild. Op de grotere bedrijven (groter dan 10 ha) is het inkuilen vrij algemeen, maar ook op de kleinere is het van betekenis. In Putten is slechts een gering percentage bedrijven, dat niet inkuilt, terwijl bijna de helft van de bedrijven, die inkuilen, over een silo beschikt. In de andere gemeenten kuilt men op ongeveer de helft der bedrijven, terwijl een derde deel hiervan een silo heeft.

Doordat men een gedeelte van het grasland moet reserveren voor het maaien, is het noodzakelijk, intensief te weiden. Wij zien dan ook, dat de inscharringsdichtheid over het algemeen goed is en dat de rantsoenbeweiding met behulp van elektrische afrastering reeds behoorlijk ingang heeft gevonden. In Putten heeft $\frac{1}{4}$ deel der bedrijven dagrantsoenbeweiding, in de andere gemeenten ongeveer 10 %. De bedrijven, die het normale omweidingssysteem volgen, hebben ook een vrij behoorlijke inscharringsdichtheid, hoewel verbetering voor verschillende bedrijven wenselijk is.

Het stikstofgebruik varieert in de gemeenten van 40—50 kg N per ha. In Putten is dit het hoogst; op de kleine bedrijven wordt over het algemeen $1\frac{1}{2} \times$ zoveel gestrooid als op de grotere.

d. Voederpositie van de bedrijven.

Het aandeel van het bouwland in de veevoeding is betrekkelijk gering. De voornaamste bijdrage komt van de granen en de nagewassen, terwijl kunstweiden en groenvoedergewassen als hoofdgewas van geen betekenis zijn. De hakvruchten dragen slechts in beperkte mate bij; de oppervlakte voederbieten per melkkoe is gemiddeld 2 are en zou meer dan tweemaal zo hoog kunnen zijn. Op de lichtere gronden en op de kleine bedrijven, die over meer bouwland, resp. hakvruchten beschikken, is de oppervlakte voederbieten per koe iets hoger. De aardappelverbouw is hoofdzakelijk bestemd voor consumptie, terwijl een kleiner gedeelte wordt gevoerd aan de varkens en kippen. Ongeveer 15 à 20 % van de bedrijven voert gestoomde aardappelen; in Oldebroek is dit iets hoger. Hoewel de weide-exploitatie minder arbeid en kosten meebrengt dan de voederbouw op het bouwland, is voor de varkens en kippen de aardappelverbouw zeer belangrijk en zou een vergroting van het areaal aardappelen gewenst zijn.

Voor uitbreiding van het aardappelareaal is op de meeste bedrijven wel voldoende arbeid aanwezig. Bovendien gaat het in de meeste gevallen om een uitbreiding van enkele tientallen aren. Een remmende factor is, dat men tegen de extra hoeveelheid arbeid opziet, die deze uitbreiding vraagt, doordat men de techniek van het aardappelrooien niet voldoende onder de knie heeft.

Uit het grondgebruik bleek reeds, dat de verbouw van nagewassen zeer belangrijk is; snijrogge wordt ook nogal veel geteeld.

De verkoop van granen en consumptie-aardappelen is voor sommige grotere bedrijven van enige betekenis. De granen worden hoofdzakelijk verkocht aan kleinere bedrijven en pluimveehouders. Verder vindt er in geringe mate nog verhandeling van hooi, stro, voeraardappelen en voederbieten plaats. Dit is een gevolg van de meer of mindere geschiktheid van de grond van bepaalde bedrijven.

In het algemeen kan worden vastgesteld, dat de voederpositie, voor zover het de hoeveelheid ruwvoer betreft, niet ongunstig is. De kwaliteit laat echter te wensen over, zodat men, globaal gesproken, slechts rantsoenen kan samenstellen voor 8 à 10 liter melk per koe per dag. Door de aankoop van krachtvoer moet dan verder worden voorzien in het benodigde eiwit. Naast een opvoering van de kwantiteit van het ruwvoer dient dan ook vooral aandacht te worden besteed aan een verbetering van de kwaliteit.

Overigens kan worden opgemerkt, dat de laatste jaren reeds veel meer veevoer wordt geproduceerd dan vóór de oorlog. Dit is af te leiden uit de sterk gestegen veebezetting, waarbij volgens plaatselijke deskundigen minder veevoer wordt aangekocht dan vóór de oorlog. De belangstelling voor moderne voederwinningsmethoden als ruiteren en inkuilen volgens de Hardeland-methode wijst ook in deze richting.

3. Bedrijfsinrichting en werktuigen.

Over de bedrijfsinrichting en het werktuigenpark zijn in staat V-4 enkele cijfers vermeld. De bedrijfsinrichting laat op verschillende plaatsen van het gebied — vooral op de kleine bedrijven — nog wel een en ander te wensen over. Opvallend is het grote aantal bedrijven met een gierkelder, namelijk ongeveer 75 % van het totale aantal. Wel is de gierkelderinhoud per stuk vee vaak te klein. Meer dan de helft der bedrijven heeft geen aansluiting op het elektriciteitsnet; slechts een gering gedeelte der bedrijven is aangesloten op het waterleidingnet.

Het werktuigenpark is op de N.W.-Veluwe in het algemeen betrekkelijk klein, niet alleen op de allerkleinste bedrijven, doch ook op de wat grotere. Van de bedrijven van 5—7 ha bijv. gebruikt 60 % geen maaimachine (niet in eigendom en niet gehuurd); van de bedrijven van 7—10 ha bezit 40 % geen hooihark en huurt deze ook niet.

Het gezamenlijk bezit van werktuigen en het huren van werktuigen heeft in het merendeel der gemeenten geen grote vlucht genomen. Wel is in de laatste jaren een 19-tal werktuigencoöperaties opgericht. De betrekkelijk geringe omvang van het totale werktuigenpark, waarover de boer kan beschikken, geeft de verklaring voor het veelvuldig gebruik van loonwerkers op de N.W.-Veluwe, in het bijzonder voor het maaien van gras. Overigens zij opgemerkt, dat het aantal arbeidskrachten op de bedrijven en ook de paardenbezetting van dien aard is, dat bij voldoende werktuigen op vele bedrijven geen gebruik van loonwerkers zou behoeven te worden gemaakt.

4. Het intensiteitsniveau.

Zoals uit het voorgaande is gebleken, bestaan er tussen de bedrijven in de onderscheidene grootteklassen en gebieden aanzienlijk verschillen wat betreft de melkveebezetting, de omvang van de pluimveestapel, het gebruik van het bouwland, etc., die uiteindelijk resulteren in verschillen in intensiteitsniveau. Het intensiteitsniveau kan worden gemeten door de hoeveelheid arbeid, die de gewassen en diersoorten vragen, uit te drukken in standaarduren¹⁾.

¹⁾ Een nadere uiteenzetting over het begrip standaarduren is te vinden in bijlage V-18.

Tabel 9 De arbeidsbehoefte in standaarduren naar grootteklassen en gemeenten

Grootteklassen en gemeenten	Aantal bedrijven	Arbeidsbehoefte						
		in standaarduren		in % van de totale behoefte				
		per bedrijf	per h.a.	voor rundvee	voor varkens	voor pluimvee	voor paarden	voor cult gr.
1— 3 ha	389	2150	1030	40	4	23	3	30
3— 5 ha	541	2870	730	46	4	15	4	32
5— 7 ha	377	3770	640	48	4	12	4	32
7—10 ha	325	4890	600	51	4	8	4	33
10—15 ha	184	6530	550	51	4	7	4	34
> 15 ha	110	9170	460	50	4	4	4	38
Totaal	1926	3950	620	48	4	11	4	33
Putten	394	4270	600	45	5	15	3	32
Ermelo	529	3980	640	45	4	15	4	33
Doornspijk	327	3640	610	54	3	7	4	32
Oldebroek	425	4270	570	55	4	5	4	33
Zandgronden (1950) ...		4100	500	40	7	6	4	43

Zeer sterk is het verschil in intensiteit tussen de kleine en grote bedrijven. De arbeidsbehoefte per ha is op de kleinste bedrijven meer dan $2 \times$ zo groot als op de grootste bedrijven. Met het groter worden der bedrijven neemt de arbeidsbehoefte per ha af; op de bedrijven groter dan 7 ha is deze afneming minder progressief. De totale arbeidsbehoefte per bedrijf blijkt evenwel op de grootste bedrijven, ondanks een aanmerkelijk lager intensiteitsniveau, meer dan $4 \times$ zo groot te zijn als op de kleinste bedrijven.

Bij de cijfers over de arbeidsbehoefte per bedrijf en per ha in de onderscheidene gemeenten dient men de bestaande verschillen in bedrijfs grootte niet uit het oog te verliezen. Uit meer gedetailleerde cijfers in de bijlage blijkt, dat in Putten en Ermelo op de bedrijven beneden 10 ha de arbeidsbehoefte per ha hoger is dan in Oldebroek en Doornspijk.

Uit de tabel krijgt men ook een goede indruk van de plaats, die de bedrijfs onderdelen op de bedrijven innemen. Op de kleinste bedrijven vraagt de verzorging van de pluimveestapel 23 % van de totale arbeidsbehoefte. Op de grotere bedrijven daarentegen blijkt de rundveestapel relatief meer arbeid te vergen dan op de kleinere. Hierbij dient men te bedenken, dat de arbeid voor de cultuurgrond grotendeels indirect voor de rundveehouderij wordt aangewend. De cijfers per gemeente tonen de belangrijke positie van de pluimveestapel in de zuidelijke gemeenten nog eens aan; in de noordelijke gemeenten valt het accent zeer sterk op de rundveehouderij.

Bezie men de cijfers over de arbeidsbehoefte op zwaardere en lichtere gronden, dan blijken in het algemeen de bedrijven op de lichtere gronden wat intensiever te zijn. Dit wordt veroorzaakt door een groter areaal bouwland en hakvruchten op deze gronden; de arbeidsbehoefte van de totale veestapel is in beide gebieden ongeveer gelijk.

5. Invloed van de verkaveling op de bedrijfsvoering.

Uit een vorig hoofdstuk is reeds gebleken, dat de verkavelingstoestand in het gebied benoorden Harderwijk zeer slecht is. Om nu na te gaan, welke invloed de verkaveling op de bedrijfsvoering uitoefent, zijn voor diverse groepen bedrijven met een verschillende verkavelingstoestand een aantal belangrijke kengetallen onderling vergeleken (zie tabel 10 en staat V-11).

Tabel 10

Verkavelingstoestand en bedrijfsvoering

Oldebroek, Groep A

Grootteklasse 7—10 ha	Aantal bedrijven	Opp. ge-maaid in % tot. opp. grasland	Kg N per ha	Aantal melkkoeien per 100 ha gras en voeder-gewassen	Arb.behoefte in s.u. per ha	Arb.aanbod in volwassen arbkrachten per 100 ha	Arbeids-effect in s.u. per v.a.k.
Zeer goed verkavelde bedrijven	21	74	35	129	582	21,6	2890
Zeer slecht verkavelde bedrijven	22	82	40	127	561	22,7	2650

Evenals bij onderzoeken in andere gebieden, kon uit deze vergelijkingen weinig of geen verband tussen bedrijfsvoering en verkaveling worden aangetoond. Alleen bij vergelijking van zeer goed verkavelde bedrijven (al het land bij huis) en zeer slecht verkavelde bedrijven (al het land op gem. 2,5 km van de bedrijfsgebouwen) konden er enige verschillen in bedrijfsvoering worden geconstateerd, doch zoals uit tabel 10 blijkt, van grote betekenis zijn deze verschillen niet. Hoogstens kan men concluderen, dat in zeer extreme gevallen er een zekere tendens bestaat, dat de verkavelingstoestand de bedrijfsvoering in ongunstige zin beïnvloedt.

Als verklaring voor deze wellicht onverwachte conclusie kan men aanvoeren, dat de boeren op de slecht verkavelde bedrijven door een grotere krachtsinspanning en een enigszins andere organisatie van het bedrijf de nadelen van de relatief ongunstige situatie kunnen compenseren en hetzelfde resultaat bereiken als de boeren op de goed verkavelde bedrijven. Ook het ruime arbeidsaanbod op de meeste bedrijven is van invloed.

Bovenstaande conclusie geldt uiteraard alleen voor de bedrijfsvoering als geheel. Bezieet men de percelen afzonderlijk, dan blijken de verderweg gelegen percelen belangrijk minder intensief benut te worden dan de huispercelen. Op de slecht verkavelde bedrijven treft men dan ook een zeer intensief gebruik van de huispercelen naast een vrij extensieve exploitatie van de verder verwijderde percelen aan.

De conclusies over de geringe invloed van de verkaveling op de bedrijfsvoering dienen evenwel met enig voorbehoud te worden gemaakt. Om bij het huidige hoge intensiteitsniveau hetzelfde resultaat te bereiken als de boeren op de goed verkavelde bedrijven, moeten de boeren op de slecht verkavelde bedrijven alle mogelijkheden, die hun bedrijven bieden, benutten. Zeer waarschijnlijk is op de slecht verkavelde bedrijven het plafond van mogelijkheden bereikt in tegenstelling tot de goed verkavelde, waar nog onbenutte mogelijkheden aanwezig zijn. M.a.w. als door welke omstandigheden ook een verdere intensivering noodzakelijk is, zullen de slecht verkavelde bedrijven in een relatief ongunstige positie komen te verkeren en zal dus de verkavelingstoestand in negatieve zin invloed gaan uitoefenen op de bedrijfsvoering.

Samenvatting

Het landbouwbedrijf op de Noord-West-Veluwe draagt nog sterker dan elders op de zandgronden het karakter van veredelingsbedrijf. Van de bouwlandproducten wordt nagenoeg alles op het eigen bedrijf aangewend.

De *rundveebezetting* is zwaar te noemen: gemiddeld 110 melkkoeien per 100 ha cultuurgrond, terwijl de kwaliteit van het gecontroleerde melkvee vrij goed is. De productie per gecontroleerde koe bedraagt gemiddeld ruim 4.000 kg melk en 147 kg melkvet en ligt iets boven het gemiddelde van Gelderland. Slechts $\frac{1}{3}$ van het melkvee wordt evenwel gecontroleerd.

De *pluimveestapel* is vooral in de zuidelijke gemeenten (Putten, Ermelo en Harderwijk), waar gemiddeld 150 leghennen per bedrijf voorkomen, een belangrijk bedrijfs-onderdeel. In de noordelijke gemeenten is de kippenhouderij van minder betekenis; het gemiddeld aantal leghennen per bedrijf bedraagt hier 50—60.

De *varkenshouderij* is in het gehele gebied weinig ontwikkeld; het gemiddeld aantal mestvarkens is 3—4 per bedrijf. In Putten is de varkensstapel nog het grootst.

Gemiddeld ligt ongeveer 70 % van de cultuurgrond in gras. In de zuidelijke gemeenten is dit % hoger dan in de noordelijke. Het grootste deel van het bouwland ligt ten Zuiden van de straatweg naar Zwolle.

Het *bouwland* wordt voor 70 % benut voor de teelt van granen; het overige deel wordt beteeld met hakvruchten, vooral aardappelen en ook voederbieten. Op de kleine bedrijven is het % hakvruchten het grootst. Hoewel het % granen aan de hoge kant is, is de totale productie van het bouwland nog goed te noemen, doordat veel snijrogge als voorgewas wordt geteeld en de graanstoppel bijna geheel voor nagewassen wordt gebruikt.

De productie van het *grasland* is vrij goed te noemen; ondanks de zware veebezetting wordt nog ruim 60 % van het grasland gemaaid. De koeien worden in het algemeen met een goede inscharringsdichtheid geweid; rantsoenbeweiding en omweiding heeft veel ingang gevonden. De belangstelling voor het kuilen is sterk toegenomen. In Putten kuilen bijna alle bedrijven gras in, waarvan de helft met een silo.

De *voederpositie* der bedrijven is wat het ruwvoeder betreft niet ongunstig. Ondanks de uitbreiding van de veestapel zijn de aankopen van ruwvoeder verminderd. Naast verhoging van de kwantiteit van het ruwvoeder dient vooral aandacht aan de verbetering van de kwaliteit te worden besteed, met name door uitbreiding van het areaal aardappelen en voederbieten. Aan de rationalisatie van de voor deze producten noodzakelijke werkzaamheden zal aandacht moeten worden besteed.

De *bedrijfsinrichting* laat op sommige plaatsen veel te wensen over. Het werktuigenpark is op de meeste bedrijven zeer klein. Hoewel de arbeidsbezetting op de bedrijven ruim te noemen is, verdient uitbreiding van het werktuigenpark aanbeveling, daar een groot deel van de bedrijven gebruik blijkt te maken van loonwerkers voor ploegen, maaien van gras en graan. Trekkraft voor werktuigen is op de bedrijven van 4 ha en groter ruim voldoende aanwezig. De uitbreiding van het werktuigenpark op dd N.W.-Veluwe zal deels door individuele aanschaf van werktuigen kunnen geschieden. Daarnaast dient het gezamenlijk gebruik te worden gestimuleerd.

Het *intensiteitsniveau* van de zandbedrijven op de N.W.-Veluwe ligt belangrijk hoger dan dat van de gemengde bedrijven van overeenkomstige grootte in andere zandgebieden. Gemeten in standaarduren zijn de kleine bedrijven aanzienlijk intensiever dan de grote. De arbeidsbehoefte op de bedrijven van 1—3 ha, 3—5 ha en 5—7 ha bedraagt resp. 1030, 730 en 640 s.u. per ha om daarna geleidelijk te dalen tot 460 s.u. per ha op de bedrijven van 15 ha en groter. De hoge intensiteit van de 1—3 ha bedrijven wordt vooral veroorzaakt door de bedrijven in Putten en Ermelo, waar 30 % van de arbeid wordt besteed aan de pluimveestapel. De kleine bedrijven in de noordelijke gemeenten — met name Oldebroek — zijn minder arbeidsintensief dan die in de zuidelijke gemeenten.

Gezien de hoge intensiteit van de bedrijven is een individuele bedrijfsvoering, die is afgestemd op de omstandigheden en mogelijkheden van het individuele bedrijf, noodzakelijk.

De *verkavelingstoestand* bleek alleen voor de zeer slecht verkavelde bedrijven te leiden tot een enigszins extensievere bedrijfsvoering. Door de ruime arbeidsbezetting, grotere inspanning en een andere organisatie van het bedrijf, bereiken de boeren op de slecht verkavelde bedrijven hetzelfde resultaat als die op de goed verkavelde bedrijven. Zeer waarschijnlijk is evenwel op de slecht verkavelde bedrijven het plafond der mogelijkheden bereikt. Indien verdere intensivering om welke reden dan ook noodzakelijk wordt, zullen de slecht verkavelde bedrijven t.o.v. de goed verkavelde in een relatief ongunstige positie komen te verkeren.

§ 7. Tuinbouw, kruidenteelt en eendenhouderij

1. De tuinbouw

Op de N.W.-Veluwe is de tuinbouw als middel van bestaan slechts in twee gemeenten van enige betekenis, namelijk te Harderwijk en Elburg. In beide gemeenten bedraagt het tuinbouwareaal ongeveer 50 ha. In Harderwijk liggen de tuinbouwgronden onmid-

dellijk ten Zuiden en ten Oosten van de oude stad. Het tuinbouwgebied te Elburg zetelt op de buitendijkse gronden ten Z.W. (zgn. Korte Waarden) en op de zandgronden ten Zuiden van de stad. Hoewel men reeds van ouds tuinbouw in beide plaatsen aantrof, is hieraan in de laatste decennia — mede onder invloed van de afsluiting der Zuiderzee en de oorlogsomstandigheden — een niet onbelangrijke uitbreiding gegeven. Van belang is, dat de tuinbouw zich niet uit, maar naast de landbouw heeft ontwikkeld. De huidige tuinders zijn, behalve uit de oude tuindersgeslachten ook afkomstig uit de stedelijke bevolking (o.a. enkele vissers). In Harderwijk wordt ook op een aantal landbouwbedrijven enige tuinbouw bedreven, doch deze is zowel wat aard der producten (voornamelijk bonen en winterwortelen), als wat oppervlakte betreft van zeer beperkte betekenis. In beide plaatsen komt voorts naast de zuivere tuindersbedrijven nog een aantal zeer kleine bedrijven voor, waarvan het bedrijfshoofd door het uitoefenen van een ander beroep, neven- of hoofdkomsten buiten de tuinbouw heeft.

Op de zuivere tuindersbedrijven kan de tuinbouw getypeerd als een half intensieve tot intensieve opengrondstuinbouw. Gemiddeld heeft men op hetzelfde perceel twee teelten per jaar. Glas wordt — afgezien van bakken voor het opkweken van plantmateriaal — slechts op enkele bedrijven aangetroffen en dan nog hoofdzakelijk in de vorm van platglas. Op het merendeel der bedrijven wordt alle arbeid verricht door de tuinder zelf met eventuele gezinsleden. Voor de seizoenwerkzaamheden trekt men, indien noodzakelijk, een tijdelijke arbeidskracht aan. In verband met de niet bijzonder rooskleurige bedrijfsuitkomsten tracht men zoveel mogelijk op de arbeidskosten te besparen. Op de wat grotere bedrijven is men daarom bij een tekort aan gezinsarbeidskrachten eerder geneigd een gedeelte van de bedrijfsvoering te extensiveren, dan door aantrekking van vreemde arbeid een zo intensief mogelijk grondgebruik te bereiken (c.q. handhaven).

De productie op de tuinbouwbedrijven is geheel en al afgestemd op de voorziening van de behoeften in Harderwijk en Elburg en de aanliggende gemeenten. Afzet van producten buiten de gemeenten van de N.W.-Veluwe vindt slechts sporadisch plaats, in Elburg nog meer dan in Harderwijk. De tuinbouw heeft daardoor geheel en al het karakter van een verzorgende bestaansbron. Primaire inkomsten worden er nauwelijks door binnen het gebied gebracht.

De tuinders streven er naar met hun producten zo regelmatig mogelijk in de markt te blijven, waardoor de inkomsten over de gehele aanvoerperiode worden gespreid. De belangrijkste producten, die aan de consumptie-veilingen te Harderwijk en Elburg worden aangevoerd zijn zomer- en herfstgroenten, zoals peen, sla, krotten, bonen, andijvie, kool, winterwortelen, aardbeien, etc. alsmede wat klein fruit (zwarte bessen) en vroege aardappelen. De veiling te Harderwijk telt ongeveer 20 regelmatige aanvoerders en bereikt een jaaromzet van ongeveer f 150.000.— tot f 200.000.—. Dezelfde cijfers voor de veiling te Elburg, die een fusie heeft aangegaan met de veiling te Zwolle¹⁾, zijn resp. 35 en ongeveer f 200.000.—. De grootste aanvoerders hebben een jaaromzet van ongeveer f 15.000.—; voor het merendeel der aanvoerders ligt dit cijfer tussen de f 5.000.— en f 10.000.—.

Het is een gelukkige omstandigheid, dat de hoofdaanvoerperiode van de tuinbouwproducten (zomer) samenvalt met het toeristenseizoen op de Veluwe, waardoor de vraag naar groenten en fruit in dit gebied belangrijk wordt vergroot.

Tenslotte dient te worden opgemerkt, dat het gehele jaar door een aantal tuinbouwproducten — voornamelijk uit het Westland — naar de N.W.-Veluwe wordt aangevoerd om te voorzien in de vraag naar producten, die niet in het gebied zelf worden voortgebracht. Dit betreft vooral de (vroege) glasproducten en fruit.

Men kan zich afvragen of er voor de tuinbouw op de N.W.-Veluwe nog belangrijke toekomstmogelijkheden zijn, zowel wat uitbreiding van het tuinbouwareaal als wat een

1) Het personeel van de Zwolse veiling verzorgt de veilingen te Elburg; productieoverschotten van de Elburgse tuinders (vooral herfst- en winterproducten en soms ook producten voor export) worden op de veiling te Zwolle gebracht.

verdere *welvaartsverhoging van de bestaande tuindersgroep betreft*. Met betrekking tot het eerste punt kan worden opgemerkt, dat volgens de door de Stichting voor Bodemkartering vervaardigde bodemkaarten te Harderwijk nog een niet onbelangrijke oppervlakte voor tuinbouw geschikte grond aanwezig is, die thans voornamelijk als grasland in exploitatie is. In Elburg komen deze gronden zeer verspreid voor of hebben althans, voorzover zij aaneengesloten liggen, een niet-agrarische bestemming.

Of de aanwezige uitbreidingsmogelijkheden gerealiseerd kunnen worden is geheel afhankelijk van de afzetmogelijkheden. Hierbij kan o.i. uitbreiding voor export-doeleinden gevoegelijk buiten beschouwing blijven — ook in Elburg is dit slechts nog incidenteel van belang —, terwijl over de groentenvoorziening van de Nieuwe Oosterpolder in het tegenwoordig stadium van de werkzaamheden nog weinig concreets te zeggen valt. Wellicht liggen er in deze richting in de toekomst nog mogelijkheden. Resteert de afzet in de gemeenten binnen het gebied en eventueel de gemeenten op de Hoge Veluwe. Voorshands lijkt het ons niet waarschijnlijk, dat de totale behoefte in die mate zal stijgen, dat deze een uitbreiding van het tuinbouwareaal noodzakelijk maakt.

Wel zijn er o.i. voor de bestaande tuinbouwbedrijven reële mogelijkheden aanwezig om hun positie te verbeteren, namelijk door zich meer dan tot heden het geval is te richten op die producten, die thans nog van elders worden aangevoerd. De uitkomsten van de glasteelten zijn in de na-oorlogse jaren niet ongunstig geweest, terwijl door het invoeren van glas op de bedrijven tevens een gelijkmatiger verdeling van de arbeidsbehoefte over de verschillende perioden van het jaar kan worden bewerkstelligd.

Men ontveinze zich evenwel niet, dat het invoeren van glasteelten hogere eisen stelt aan de vakbekwaamheid en de kapitaalkracht der tuinders. Vooral dit laatste punt zal voor vele tuinders, die geen eigen middelen ter beschikking hebben en onder de huidige regelingen ook geen crediet kunnen opnemen, een belangrijk knelpunt vormen. Voor deze tuinders ware het gewenst, dat zij gebruik konden maken van de credietfaciliteiten, zoals deze met inachtneming van bepaalde normen bestaan voor de tuinders in de Zuidhollandse Veenstreek. In dit verband dient nog te worden gewezen op de noodzakelijkheid van het volgen van voldoende tuinbouwonderwijs. In de tuinbouw is slechts dan een redelijk bestaan mogelijk, indien men dit gevarieerde en gespecialiseerde vak tot in de finesses beheerst. Voorts kan worden gewezen op het belang van een zo nauw mogelijke samenwerking met de Rijkstuinbouwvoorlichtingsdienst en van het bezoek aan en het tijdelijk werkzaam zijn in andere tuinbouwcentra.

2. De kruidenteelt.

Om de te smalle bestaansbasis van het kleine boerenbedrijf te verbreden, wordt veelal het invoeren van nieuwe, arbeidsintensieve teelten op deze bedrijven bepleit, zoals opengrondsgroenteteelten en klein fruit. In de na-oorlogse jaren is in dit verband ook de teelt van kruiden op de kleine bedrijven gepropageerd. Voor de kruidenteelt, die vóór de oorlog in ons land hoegenaamd niet van betekenis was, openden zich door de voor ons land gunstige situatie op de wereldmarkt — enkele belangrijke kruiden-exporterende landen (Balkanlanden, Polen) keerden na de oorlog niet of niet direct op de markt terug — nieuwe perspectieven. In een aantal streken van ons land — o.a. op de Veluwe met als centrum Doornspijk — ging men zich op de teelt van kruiden in georganiseerd verband toeleggen. Hierbij kon men steunen op de teelttechnische ervaring, die men, vooral door de proeven van Ir C. M. van der Slikke, in vroeger jaren had verkregen.

Om op de wereldmarkt voor kruiden — ook de binnenlandse afzet is overigens niet zonder betekenis — vaste voet aan de grond te krijgen, moest de Nederlandse kruidenteelt aan drie eisen voldoen: voortbrenging van een kwaliteitsproduct, een goede verwerking van het geogoste product (voornamelijk drogen) en een effectieve afzetorganisatie. Om de eerste en tweede eis te kunnen bewerkstelligen, hebben de kruidentelers zich verenigd in regionale coöperatieve kruidenteeltorganisaties, waarvan er momenteel een 6-tal in ons land bestaan; 5 van deze organisaties beschikken over een eigen drooginstallatie, of hebben een droger in gemeenschappelijk gebruik. Deze coöperaties hebben zich weer georganiseerd in een top-coöperatie — de Verenigde Neder-

landse Kruidencoöperatie —, waarvan de zetel en opslagplaats is gevestigd te Doornspijk. Deze top-organisatie verzorgt de gehele afzet en fungeert als informatie-centrum voor de binnen- en buitenlandse handel. Aan de hand van de situatie op de wereldmarkt worden door de top-organisatie tevens teeltadviezen gegeven aan de aangesloten coöperaties; men kan dus min of meer spreken van een nationaal teeltplan. De Overheid heeft bij de totstandkoming van deze organisaties en de noodzakelijke kapitaalsinvesteringen krachtige steun verleend.

De Kruidenteelt Coöperatie te Doornspijk (Krucodo), die over een eigen drooginstallatie beschikt, telt momenteel een 125-tal leden; de door deze leden beteelde oppervlakte kruiden bedraagt ongeveer 70 ha. Ongeveer 45 leden zijn woonachtig in de gemeenten van onderzoek, waarvan de meesten in de nabijheid van de drogerij (Elburg, Doornspijk, Oldebroek). In Elburg houdt zich ook een aantal tuinders met de kruidenteelt bezig. De gemiddelde oppervlakte kruiden per teler bedraagt in het gebied van onderzoek ongeveer 20 à 30 are.

In het algemeen kan men aan de nieuwe teelten, die op de kleine gemengde zandbedrijven worden ingevoerd, zekere eisen stellen. Zij moeten namelijk:

1. Een arbeidsintensief karakter bezitten. De kruidenteelt voldoet in het algemeen aan deze eis; de arbeidsbehoefte varieert van 75—460 uren per 10 are (aardappelen ongeveer 75 uren/10 are).
2. Weinig vakmanschap vereisen. Door de geringe vakkennis, die de teelt van kruiden vereist (voornamelijk onkruidvrij houden) en de bestaande voorlichting behoeft dit geen hinderpaal te zijn.
3. Weinig kapitaalsintensief zijn en geen grote risico's opleveren. Wat het eerste betreft, dit levert geen moeilijkheden op; behalve de arbeids- en bemestingskosten behoeft alleen rekening gehouden te worden met aanschaffing van plantmateriaal, dat eventueel op voorschot kan worden verkregen. Het risico is eveneens, door de garanties van de zijde der coöperaties, zeer beperkt; de kruiden worden door de coöperatie — mits voldoende aan gestelde eisen — ingenomen tegen een richtprijs, die gebaseerd is op de kostprijs + 20 % ondernemerswinst. In de afgelopen jaren heeft de teelt zeer gunstige financiële resultaten opgeleverd. De gemiddelde bruto-opbrengst bedroeg f 32.— per are; met een spreiding van f 20.— tot f 85.—.
4. De bestaande top in de arbeidsbehoefte niet vergroten. Het bestaande arbeidsoverschot op vele zandbedrijven draagt in de meeste gevallen meer het karakter van een periodiek overschot dan van een absoluut overschot aan arbeidskrachten. Indien door de invoering van nieuwe teelten de bestaande top in de arbeidsbehoefte wordt vergroot, is het gevaar aanwezig, dat de arbeidsbezetting op deze top-behoefte wordt afgestemd, waardoor de periodieke onderbezetting nog verder toeneemt. Van de meest intensieve kruiden (*Digitalis*, *Belladonna*, *Calendula*) valt een belangrijk deel van de werkzaamheden juist samen met de bestaande arbeidstop op het zandbedrijf. Dit is een omstandigheid, die bij het opnemen van kruidenteelten in het bedrijfsplan tot enige voorzichtigheid maant. Op basis van zgn. arbeidsfilms zal men per bedrijf moeten beoordelen, welke teelten in het bedrijfsplan passen, d.w.z. een vermindering van de periodieke onderbezetting tot gevolg hebben.

Samenvattend kan men concluderen, dat het invoeren van kruidenteelten op de landbouwbedrijven geen grote bezwaren met zich brengt. Integendeel, voor een aantal bedrijven betekenen deze teelten een belangrijke verbreding van de bestaansbasis. Ook de toekomstige verwachtingen t.a.v. de kruidenteelt zijn gunstig. De capaciteit van de droger te Doornspijk, die bepalend is voor de oppervlakte kruiden, zal in 1953 worden opgevoerd tot ongeveer 100 ha. Hoe rooskleurig de vooruitzichten voor de kruidenteelt ook zijn, men zal zich moeten realiseren, dat de kruidenteelt in groter verband gezien geen oplossing biedt voor het kleine-boerenvraagstuk als geheel, doch hoogstens een verlichting van het probleem kan betekenen op een beperkt aantal bedrijven.

3. De eendenhouderij.

Het houden van eenden voor de eierenproductie op de Veluwe is van betrekkelijk recente datum; in feite is deze bedrijfstak pas na 1930 op grote schaal tot ontwikkeling gekomen. De oorsprong van de eendenhouderij moet worden gezocht in de waterrijke streken van Noord-Holland (Waterland, Volendam, Wieringen). De eendenhouderij in deze streken kon worden verklaard door de overvloed aan ondermaatse vis uit de voormalige Zuiderzee en de waterrijkdom van deze streken. In het begin der twintiger jaren gingen ook enkele personen op de N.W.-Veluwe zich met de eendenhouderij bezighouden. Al spoedig bleek, dat de vestigingsfacoren op de Noord-West-Veluwe zeker niet minder gunstig waren dan in Noordholland.

De hogere zandgronden bleken een gezond milieu voor de eenden te zijn, het gebrek aan zwemwater was geen bezwaar, arbeidskrachten waren betrekkelijk goedkoop en de kustplaatsen konden ook hier rauwe vis in voldoende hoeveelheden leveren. De exploitatiemogelijkheden werden nog gunstiger, toen men na enig experimenteren overging op het zeer productieve en zeer sterke ras Khaki-Campbell, waarvan de productie door voortgezette veredeling van de Veluwse fokkers thans op ongeveer 275—300 eieren per jaar kan worden gesteld.

De eendenhouderij op de N.W.-Veluwe kwam voornamelijk tot ontwikkeling in de gemeenten Harderwijk en Ermelo, in mindere mate ook in Putten. Hoewel ook een aantal boeren zich op de eendenhouderij toelagde, kwamen de eenden in hoofdzaak voor op speciale eendenbedrijven. De eendenhouderij — minder gevoelig voor ziekten dan de kippenhouderij — bleek uitstekend te passen op het rationeel geleide grootbedrijf. Vermeld dient te worden, dat in verband met de afsluiting van de Zuiderzee en de verdere inpoldering ook een aantal vissers op de eendenhouderij overschakelde. De eendenhouderij op de Veluwe ontwikkelde zich zeer snel. Bedroeg het aantal eenden hier in 1930 nog slechts 6 % van de totale eendenstapel in ons land, in 1939 was dit percentage reeds opgelopen tot 50 %. Het aantal oudere eenden bedroeg in deze jaren op de Veluwe ongeveer 285.000 stuks.

In de jaren vóór de tweede wereldoorlog berustte de eendenhouderij op de uitvoer van eendeneieren naar Engeland en Duitsland; eieren van tweede kwaliteit werden voornamelijk in het binnenland afgezet aan beschuiffabrieken e.d.

In de oorlogsjaren moest ten gevolge van de voedselschaarste de eendenstapel, evenals de kippenstapel, sterk worden ingekrompen. Na de oorlog volgde weer een geleidelijk herstel, doch minder snel dan de uitbreiding van de kippenstapel. In 1951 bedroeg de totale eendenstapel iets meer dan de helft van die in 1939, namelijk ongeveer 163.000 stuks. Ten gevolge van de door de Overheid gevolgde politiek bij de kuikentoewijzingen keerden de eenden na de oorlog vrijwel niet op de boerenbedrijven terug.

Tabel 11 De eendenhouderij op de N.W.-Veluwe

Gemeenten	Aantal bedrijven	Zuivere eendenbedrijven					Boerenbedrijven met eenden	
		waarvan met				Gem. aantal eenden per bedrijf	Aantal bedrijven	Gem. aant. eenden per bedrijf
		V 500eenden	500-1000 eenden	1000-2500 eenden	^ 2500 eenden			
Harderwijk	76	12	33	28	3	1010	13	147
Ermelo	55	11	18	21	5	1316	28	407
Putten	4	—	—	—	—	200	8	270
Totaal	135	23	51	49	8	1103	49	315

De vraag is thans, hoe de eendenhouderij zich in de toekomst zal ontwikkelen? Men zal voor deze ontwikkeling de aandacht niet in de eerste plaats moeten richten op een

verdere rationalisatie van de bedrijven; de eendenbedrijven worden over het algemeen behoorlijk rationeel geëxploiteerd en nieuwe inzichten op bedrijfstechnisch gebied worden snel door alle bedrijven overgenomen. De kansen voor de eendenhouderij liggen o.i. vooral in de vergroting van de afzet en een verkleining van het prijsverschil tussen het eendenei en het kippenei. En aangezien het binnenlands verbruik van eendeneieren, zowel voor consumptie als industriële doeleinden betrekkelijk gering is, wordt de ontwikkeling van deze bedrijfstak in hoofdzaak bepaald door het aanwezig zijn van rendabele export-mogelijkheden.

Door het (tijdelijk?) uitvallen van het Engelse afzetgebied, moesten na 1945 nieuwe exportmarkten worden gezocht. Naast Duitsland, waarheen de laatste jaren in toenemende mate eieren zijn geëxporteerd voor in hoofdzaak consumptief verbruik, is Italië als afnemer van belang geworden (voornamelijk industriële doeleinden). Incidenteel worden ook eieren en ei producten naar enkele andere landen verhandeld (o.a. U.S.A. en Canada). De totale na-oorlogse export bleef evenwel op een belangrijk lager peil dan de uitvoer voor 1940, als gevolg waarvan de eendenstapel momenteel nauwelijks 50 % van de vooroorlogse omvang heeft bereikt.

Overziet men de bedrijfstak als geheel, dan krijgt men sterk de indruk, dat er zowel aan de zijde van de afzet als wat betreft de verwerkingsmogelijkheden van het eendenei nog belangrijke potentiële mogelijkheden aanwezig zijn. Alvorens men evenwel van deze mogelijkheden profijt zal kunnen trekken, zal eerst de nodige *research* dienen te worden verricht. Deze *research* zal tweeledig van karakter dienen te zijn, namelijk economisch (systematische marktverkenning, etc.) en technologisch (toepassingsmogelijkheden van ei producten en de industrie). Het spreekt vanzelf, dat het onderzoek op economisch en technologisch gebied in nauwe, onderlinge samenhang dient te worden verricht. Het valt buiten het bestek van dit onderzoek om in te gaan op allerlei problemen, die rijzen bij organisatie en financiering van deze *research*. Van hetgeen er door gezamenlijke en systematische *research* kan worden bereikt, vindt men een sprekend voorbeeld in de na-oorlogse ontwikkeling van de kruidenteelt in ons land.

Tenslotte nog een enkele opmerking over het mesten van slachteenden. Welke betekenis dit onderdeel van de eendenhouderij zal krijgen, wordt ook bepaald door de mogelijkheden om een rendabele afzetmarkt op te bouwen. Hoewel de buitenlandse markt hier, evenals bij de eendeneieren de toon aangeeft, is het o.i. van belang zorgvuldig na te gaan op welke wijze de binnenlandse consumptie kan worden vergroot.

§ 8. De agrarische bevolking

1. Het agrarisch gezin.

Bij de volgende beschouwingen van de agrarische bevolking gaan wij uit van het gezin en bezien wij de samenstellende delen daarvan in verhouding tot het landbouwbedrijf. Achtereenvolgens zal aandacht worden geschonken aan de bedrijfshoofden, hun kinderen, het beroep der zoons, de dochters en aan verdere inwonende familieleden.

a. Bedrijfshoofden.

In tabel 12 wordt vooreerst een overzicht gegeven van de bedrijfshoofden, waarbij ter vergelijking de overeenkomstige cijfers van de zandgronden worden vermeld.

Tabel 12
Groep A

De mannelijke bedrijfshoofden

Gemeenten en grootteklassen	Totaal aantal bedrijfshoofden	% Ongehuwde bedrijfshoofden	Gem. leeftijd v. d. mannelijke be- drijfshoofden		Gemiddelde leeft. waarop bedrijfsh. geworden (mannen)		Gem. huwelijks- leeftijd	% Bedrijfshoofden zelfstandig geworden		
			gehuwd	ongeh	gehuwd	ongeh		vóór het huwelijk	gelijk met het huwelijk	na het huwelijk
Putten	394	6	51	55	32	40	31	9	71	20
Ermelo	529	8	51	47	31	38	29	8	65	27
Harderwijk ...	226	10	50	52	29	38	28	7	70	23
Doornspijk ...	327	9	49	50	29	39	28	7	68	25
Elburg	25	4	51	65	30	44	30	17	83	—
Oldebroek	425	8	49	45	30	34	29	8	69	23
1— 5 ha ...	930	11	51	50	30	38	29	10	65	25
5—10 ha ...	702	6	47	47	29	37	28	6	70	24
10—15 ha ...	184	4	49	44	30	34	30	7	72	21
> 15 ha ...	110	5	51	62	30	46	30	8	72	20
N.W.-Veluwe	1926	8	49	49	30	38	29	8	68	24
11 gem. K.B.O. '48 ...	5493	9	49	42	32	.	30	14	47	39

Indien wij de 1—5 ha-groep buiten beschouwing laten, blijkt de gemiddelde leeftijd der bedrijfshoofden toe te nemen met de bedrijfsgrrootte, terwijl dit slechts zeer gedeeltelijk kan zijn veroorzaakt door verschil in leeftijd, waarop men het bedrijf heeft aanvaard. Het ligt meer voor de hand; dat meerdere boeren er in geslaagd zijn bij het toenemen der jaren, ook door grotere financiële draagkracht hun bedrijf te vergroten en zodoende aan te passen aan het groeiende aantal medewerkende zoons. De hogere gemiddelde leeftijd van de hoofden der kleinste bedrijven wordt veroorzaakt door vele oudere boeren, die het wat rustig aan gaan doen en wellicht, omdat een bedrijf van deze grootte niet toestaat te gaan rentenieren. Of deze aanpassing van bedrijfsgrrootte aan gezinsstructuur, in wezen een gezond verschijnsel, thans bij de huidige pachtregeling nog mogelijk is, moet worden betwifteld.

In vergelijking met de 11 gemeenten van onderzoek op de zuidelijke en oostelijke zandgronden huwt men op de N.W.-Veluwe iets vroeger en wordt men een paar jaar eerder zelfstandig. Het percentage, dat tegelijk met het huwelijk bedrijfshoofd wordt, is op de N.W.-Veluwe dan ook aanzienlijk groter dan op de overige zandgronden. De oorzaak is wellicht gelegen in het verschil der pachtverhoudingen. De jaarlijkse graslandverpachtingen boden steeds gelegenheid een eigen bedrijf te beginnen. De gemeenten Putten en Ermelo, waar deze jaarlijkse verpachtingen van minder betekenis zijn geweest, hebben dan ook cijfers, die minder van die der zandgronden afwijken. Dat deze mogelijkheden om een bedrijf te beginnen overigens niet onbegrensd waren, blijkt uit het aanzienlijke aantal, dat pas na het huwelijk (en vaak vele jaren later) bedrijfshoofd werd. Het blijkt ook uit het percentage ongehuwde bedrijfshoofden, dat in vergelijking met andere gebieden niet hoog is, maar dat toch goeddeels veroorzaakt is door de moeilijkheden om een bedrijf te vinden, getuige hun gemiddelde leeftijd van zelfstandig worden, namelijk 38 jaar.

De leeftijd der bedrijfshoofden drukt mede zijn stempel op de bedrijfsvoering, op het

aanvaarden en toepassen van nieuwe methoden. Een andere factor van belang in dit verband is de autochthoniteit der bevolking. Een behoorlijk aantal bedrijfshoofden uit andere streken afkomstig kan de blik van de autochthone bevolking verruimen. Op de N.W.-Veluwe echter is 95 % der bedrijfshoofden geboren in de huidige woongemeente of een aangrenzende gemeente; het aantal boeren, dat zich uit andere streken van het land op de N.W.-Veluwe heeft gevestigd, is dus zeer gering.

b. Kindertal.

Bij vroegere onderzoeken werd steeds geconstateerd, dat het gemiddeld kindertal per gezin toeneemt met de bedrijfsgrootte. Ook op de N.W.-Veluwe is dit het geval, zoals blijkt uit de cijfers van tabel 2. De verschillen tussen de gemeenten zijn van geringere betekenis.

Tabel 13
Groep A

Aantal kinderen per gezin¹⁾

Gemeenten	Aantal gehuwde bedrijfshoofden ¹⁾	Aantal kinderen	Aantal kinderen per gezin	Grootteklassen	Aantal gehuwde bedrijfshoofden ¹⁾	Aantal kinderen	Aantal kinderen per gezin
Putten	367	1324	3,60	1— 5 ha	824	2787	3,38
Ermelo	483	1733	3,60	5—10 ha	656	2223	3,39
Harderwijk ...	202	702	3,48	10—15 ha	174	674	3,87
Doornspijk ...	293	998	3,40	> 15 ha	104	443	4,26
Elburg	24	83	3,46				
Oldebroek	389	1287	3,31				
N.W.-Veluwe	1758	6127	3,43				
11 gem. K.B.O. 1948	5000	21176	4,24				

¹⁾ Gehuwde mannelijke bedrijfshoofden + weduwnaars + weduwen.

Het gemiddelde kindertal is op de N.W.-Veluwe aanzienlijk lager dan in de elf gemeenten van onderzoek op de zandgronden, waar de helft van de boeren Rooms-Katholiek was.

Uit een vergelijking van het kindertal, onderscheiden naar de duur van het huwelijk, werd de indruk verkregen, dat de verschillen in kindertal tussen kleine en grote bedrijven bij de jongere gezinnen groter zijn dan bij de oudere.

c. Beroepen van de zoons.

Een zeer belangrijk aspect van de agrarische bevolking, vooral met betrekking tot de toekomst, wordt gevormd door de beroepen van de zoons van 15 jaar en ouder. De in de landbouw werkzame zoons dragen niet alleen voor een belangrijk deel bij in de gezinsarbeid, maar zij zijn tévens candidaat voor een eigen bedrijf, wat in verband met de schaarste aan grond tot grote moeilijkheden kan leiden. Tabel 13 geeft van deze beroepen een overzicht.

De cijfers betreffende de zelfstandige, in de landbouw werkzame zoons verdienen de aandacht, daar hieruit blijkt hoeveel zoons er ondanks het algemeen tekort aan bedrijven reeds een bedrijf hebben weten te bemachtigen, voordat de vader het bedrijf overgaf.

De groep „overigen in de landbouw” — van afnemende betekenis in de grotere bedrijfsklasse — omvat, behalve een aantal losse arbeiders, ook degenen, die een beroep uitoefenen in nauw contact met de landbouw, zoals melkcontroleurs e.d. Voor een groot deel zouden zij evenzeer bij de afgevloden gerekend kunnen worden, daar zij wellicht geen aanspraak meer willen maken op een bedrijf.

Tabel 14
Groep A
Beroepen van de zoons van 15 jaar en ouder

Gemeenten en grootteklassen	Totaal aant. zoons v. 15 j. en ouder	Werkzaam in de landbouw					Werkzaam buiten de landbouw	Niet werkende zoons (abs.)
		totaal	(gedeelt.) thuis	arbeider of knecht	zelfstandig	overigen		
Putten	405	76	50	10	8	8	24	15
Ermelo	592	72	42	10	9	11	28	15
Harderwijk	229	72	42	12	12	6	28	7
Doornspijk	305	76	42	13	17	5	24	10
Elburg	31	57	40	7	7	3	43	1
Oldebroek	416	74	44	11	12	7	26	16
1— 5 ha	957	63	32	12	11	9	37	33
5—10 ha	633	80	51	11	10	8	20	18
10—15 ha	223	88	58	10	14	6	12	5
> 15 ha	165	92	71	7	12	2	8	8
Totaal N.W.-Veluwe	1978	74	44	11	11	8	26	64

Ongeveer 10 % der boerenzons is werkzaam bij andere boeren. Ook deze groep is in de grotere bedrijfsklasse van minder betekenis; waarschijnlijk speelt hier het standsgevoel der grotere boeren wel een woordje mee.

Van bijzonder belang is het percentage der zoons in de landbouw werkzaam. Naar grootteklassen bestaan hier grote verschillen, die verklaard worden door het feit, dat op de grotere bedrijven meer zoons thuis meewerken. Gezien de grotere arbeidsbehoefte op de grotere bedrijven is dit begrijpelijk. Bij de opvolging komen deze grote bedrijven evenwel voor moeilijkheden te staan.

d. Beroep en opleiding der dochters.

Tenslotte nog enkele opmerkingen over beroep en opleiding van de dochters. Bijna alle inwonende dochters van 15 jaar en ouder, werken thuis mee in de huishouding en op het bedrijf, waarbij het werk op het bedrijf op de grotere bedrijven meer plaats inneemt. De dochters van kleinere boeren beperken zich meestal tot de huishouding, meestal thuis, soms ook bij anderen. De uitwonende dochters zijn bijna allen gehuwd; slechts enkelen werken bij anderen in de huishouding. Het aantal dochters, dat een beroep buiten de huishouding en bedrijf heeft gekozen, is zeer klein.

e. Inwonende familieleden.

Het verschijnsel van inwonende familieleden is op de N.W.-Veluwe van minder belang dan in andere onderzochte gebieden, vooral de oostelijke zandgronden. In slechts 20 % der gezinnen komen inwonende familieleden voor, waarbij het vooral

(schoon-) ouders en ongehuwde broers en zusters betreft. Het ongunstige verschijnsel van gehuwde, medewerkende (schoon) zoons en dochters, er op wijzend, dat de leiding van het bedrijf bij de oudere generatie blijft berusten, komt slechts sporadisch voor. De verklaring voor het betrekkelijk gering aantal inwonende familieleden ligt in het feit, dat men op de N.W.-Veluwe in geval van samenwoning de voorkeur geeft aan twee zelfstandige huishoudingen onder één dak, boven één grote huishouding. Men stelt er prijs op om eigen baas te zijn. Het geringe aantal inwonenden, zoals dit uit de enquête gebleken is, geeft derhalve een geflatteerd beeld van de woningsituatie, daar het aantal samenwoningen (zgn. „gekamerden“) vermoedelijk niet minder groot is dan in andere zandgebieden.

2. De afvloeiing.

Een belangrijk vraagstuk in de Nederlandse landbouw is het probleem van de agrarische jeugd. Daar de mogelijkheden tot uitbreiding van het aantal bedrijven door middel van ontginning en landaanwinning beperkt zijn, kan men in beginsel stellen, dat per bedrijf niet meer dan één zoon in de toekomst zelfstandig boer kan worden. De eventueel meer aanwezige zoons zullen een niet-agrarisch beroep moeten kiezen of moeten emigreren. In het algemeen blijkt, dat op de zandgronden meer zoons een bestaan in de landbouw trachten te vinden, dan er voor hen in de toekomst bedrijven zullen vrijkomen. Ook op de N.W.-Veluwe is dit het geval.

In het onderstaande zal eerst aan de hand van enkele berekeningen een indruk worden gegeven van de omvang van het probleem der agrarische jongeren. Daarna zullen de kwalen, die de huidige wijze van afvloeiing aankleven, aan de orde worden gesteld.

Met behulp van de uitkomsten van de Volks- en Beroepstelling 1947 kan een schatting worden gemaakt van het totaal aantal agrarische jongeren (boerenzoons, landarbeiderszoons, etc.), dat de eerstkomende jaren de landbouw zal moeten verlaten, gesteld dat de totale agrarische beroepsbevolking niet mag toenemen¹⁾. Tot 1962 zullen jaarlijks gemiddeld 257 zoons van agrariërs de 15-jarige leeftijd bereiken, terwijl er gemiddeld jaarlijks 82 agrariërs door sterfte afvallen. Bij een stabiel blijven van de totale agrarische beroepsbevolking zullen dus slechts 82, ofwel 32 % van de aankomende jongeren in de landbouw kunnen worden geplaatst, terwijl er 175, ofwel 68 % zullen moeten afvloeien naar andere bedrijfstakken.

Meer directe cijfers omtrent de opvolgingsmogelijkheden van de boerenzoons verschaft de ingestelde enquête. Vooreerst het *generatiedruk*cijfer, d.i. het jaarlijks aantal op een bedrijf wachtende zoons in verhouding tot het aantal jaarlijks vrijkomende bedrijven²⁾.

Van de zoons van 15 jaar en ouder, die thans in de landbouw werkzaam zijn, mag worden aangenomen, dat zij binnen 15 jaar zelfstandig bedrijfschef willen worden. Daar de bedrijfschefs gemiddeld 33 jaar in functie blijven, komt jaarlijks ongeveer $\frac{1}{33}$ van het totaal aantal bedrijven vrij. In tabel 15 is het aldus verkregen generatiedruk-cijfer vermeld voor de verschillende gemeenten en grootteklassen.

¹⁾ Voor de gevolgde methode, zie: „Prognose van de Agrarische beroepsbevolking“ van Dr A. Maris en Dr M. A. J. Visser, in het Landbouwkundig Tijdschrift van October 1949.

²⁾ De generatiedruk =

$\frac{1}{15}$ van alle niet-zelfstandig in de landbouw werkzame zoons

$\frac{1}{33}$ van het totaal aantal bedrijven

Tabel 15
Groep A

Generatiedruk en afvloeiing

	Gener. drukcijfer	Feitelijke afvloeiing	Noodz. afvloeiing	Grootteklassen	Gener. drukcijfer	Feitelijke afvloeiing	Noodz. afvloeiing
		in % van alle zoons > 15 jaar				in % van alle zoons > 15 jaar	
Putten ...	1,49	24	45	1 - 5 ha	1,12	37	41
Ermelo ...	1,48	28	47	5 - 10 ha	1,32	20	36
Harderwijk	1,25	28	39	10 - 15 ha	1,87	12	45
Doornspijk	1,15	24	30	> 15 ha	2,45	8	56
Elburg ...	1,13	43	48				
Oldebroek	1,26	26	37				
Totaal N.W.-Veluwe ...	1,34	26	41				

De generatiedrukcijfers van Putten en Ermelo liggen aanzienlijk boven die der noordelijke gemeenten; de verschillen tussen de grootteklassen zijn nog veel groter. Wij mogen echter de afzonderlijke gemeenten niet elk als een afgesloten geheel beschouwen, nog minder is dit geoorloofd wat betreft de grootteklassen. De wachtende zoons uit Putten en Ermelo zullen zich wellicht ook candidaat stellen voor vrijkomende bedrijven in de noordelijke gemeenten en zeker zullen zoons van grotere boeren ook kleinere bedrijven trachten te bemachtigen.

Voor de N.W.-Veluwe als geheel is het generatiedrukcijfer 1,34, zodat ongeveer $\frac{1}{4}$ van de nu in de landbouw werkzame zoons van 15 jaar en ouder elders een bedrijf zal moeten vinden of een bestaan buiten de landbouw zal moeten zoeken. Uitgedrukt in procenten van alle zoons boven 15 jaar betekent dit, dat de totale afvloeiing in plaats van 26 % ruim 40 % zal moeten worden.

Tenslotte nog een cijfer, dat duidelijk doet zien, dat de bestaande moeilijkheden om een bedrijf te krijgen voor de betrokkenen een reële nood betekenen. Ongeveer $\frac{1}{3}$ van de zoons, ouder dan 30 jaar, die in de landbouw werken, is ongehuwd. Dat dit geenszins de wens der betrokkenen is, blijkt uit de cijfers van onderstaande tabel.

Tabel 16 Percentage gehuwde zoons naar leeftijd en beroep
N.W.-Veluwe, groep A

Leeftijdsgroepen	Percentage gehuwden per groep v. d. zoons	
	werkzaam in de landbouw	werkzaam buiten de landbouw
15—19 jaar	0	1
20—24 jaar	7	19
25—29 jaar	38	63
30—34 jaar	72	91
35 jaar en ouder	67	92

Wil de afvloeiing uit de landbouw — die in het voorgaande noodzakelijk bleek om de betrokkenen het leed van steeds te moeten blijven wachten op een eigen bedrijf en op een huwelijk te besparen — beantwoorden aan haar doel, dan zullen aan deze

afvloeiing eisen moeten worden gesteld. De afvloeiing moet vooreerst *tijdig* geschieden en verder zal een behoorlijke *scholing* niet mogen ontbreken. Wij zullen hier nagaan in hoeverre dit het geval is met de reeds afgevlode zoons.

Tabel 17 **Beroepen van de buiten de landbouw werkzame zoons**

Gemeenten	Totaal aant. zonen v. 15 jr. en ouder	Werkzaamheden buiten de landbouw				Grootteklassen	Totaal aant. zonen v. 15 jr. en ouder	Werkzaamheden buiten de landbouw			
		totaal	in de nijverh.	in handel en verkeer	overige			totaal	in de nijverh.	in handel en verkeer	overige
in % v. tot. werkende zoons											
Putten ...	405	24	10	10	4	1 — 5 ha	957	37	20	11	5
Ermelo ...	592	28	16	8	4	5 — 10 ha	633	20	11	6	3
Harderwijk	229	28	17	7	4	10 — 15 ha	223	12	5	3	3
Doornspijk	305	24	14	5	5	✓ 15 ha	165	8	3	3	2
Elburg	31	43	10	27	6						
Oldebroek	416	26	15	6	5						
Totaal N.W. Veluwe 1978		26	14	8	4						

In felte is van hen, die de landbouw hebben verlaten, ruim de helft werkzaam in de nijverheid en $\frac{1}{3}$ in handel en verkeer. De zoons van grotere bedrijven werken naar verhouding minder in de industrie, meer in de handel, verkeer en overige beroepen. Zeer weinigen zijn zelfstandig; het grootste deel is in loondienst op de fabriek (27 %) of in het ambacht (23 %) of verricht handenarbeid in handel en verkeer. Dat de zoons van grotere boeren minder uit de landbouw gaan, is genoegzaam bekend. De oorzaak ligt enerzijds bij de grotere arbeidsbehoefte der grotere bedrijven en anderzijds bij de beroepstrots der grotere boeren. Omtrent de leeftijd, waarop men de landbouw verlaat, verschaft de volgende tabel gegevens.

Tabel 18 **Afvlouing naar leeftijd**
N.W.-Veluwe, groep A

Leeftijdsklassen	Totaal aantal zoons van 15 jaar en ouder	Werkzaam buiten landbouw	Afgevlod op een leeftijd van					
			15—19	20—24	25—29	30—34	35 jr	onbekend
			jr	jr	jr	jr	e.o.	
in % van totaal aantal werkzame zoons								
15—19 jr ...	463	20	20	—	—	—	—	—
20—24 „ ...	480	24	12	12	—	—	—	—
25—29 „ ...	389	34	10	13	10	—	—	1
30—34 „ ...	257	37	11	6	12	7	—	!
35 jr en ouder ...	366	35	9	6	4	7	5	4
Totaal	1955	29	13	7	4	2	1	2

Uit deze cijfers blijkt vooral, hoe belangrijk in aantal de afvloeiing op latere leeftijd was en nog is. Bij de 15—19-jarigen ziet men, dat de afvloeiing op jonge leeftijd na de oorlog plotseling aanzienlijk is toegenomen. Maar om het totale noodzakelijke afvloeiingspercentage van 40 % te bereiken zullen ook van deze jonge zoons velen nog op latere leeftijd de landbouw moeten verlaten.

Tenslotte werd nagegaan hoevelen van hen, die werk vonden buiten de landbouw, een *vooropleiding* voor hun nieuwe beroep ontvingen in de vorm van theoretisch of praktisch vakonderwijs.

Tabel 19 **Percentage afgevloden met vooropleiding**
N.W.-Veluwe, groep A

	15—19 jr	20—24 jr	25—29 jr	30—34 jr	35 jr e.o.	onbek.	totaal
Naar huidige leeftijd	58	31	23	19	14	—	28
Naar leeftijd waar- op afgvloed	39	22	16	14	12	15	28

De geschooldheid der jongeren is groter dan van de ouderen; tevens blijkt, dat de geschooldheid afneemt bij toenemende leeftijd, waarop men de landbouw verlaat. Maar ook de hoogste percentages verraden nog een groot gebrek aan scholing. Het zal nodig zijn, dat de afvloeiing direct na de lagere school veel groter wordt om latere afvloeiing te vermijden en tevens moet meer zorg worden besteed aan de scholing van deze jongens, wil het verlaten van de boerenstand niet een sociale daling inhouden.

De vorgenoemde cijfers betreffen het totaal van het onderzochte gebied. De geschooldheid ligt in de gemeenten Putten en Doornspijk aanzienlijk boven het gemiddelde, terwijl met toenemende grootte der bedrijven overal een stijging van het percentage geschoolden gepaard gaat. Maar ook in de bedrijfsklasse groter dan 15 ha heeft slechts 50 % van het kleine aantal afgevloden enige vorm van scholing ontvangen.

Een afvloeiing, waaraan door het milieu, speciaal de ouders, niet van harte wordt meegewerkt, zal steeds een breuk betekenen in het leven van hem die heengaat. Pas als de gehele sociale groep en speciaal het gezin er zich op instelt zijn zoons voor verschillende beroepen op te leiden, is een werkelijke opvoeding, ook van boerenjongens in niet-boerenberoepen en maatschappelijke functies mogelijk. Deskundige beroepsvoorlichting, zowel aan de ouders en opvoeders als aan de kinderen, zal dan niet kunnen worden gemist.

3. Arbeidsvoorziening.

Het meten van het arbeidsaanbod, uitgedrukt in volwaardige arbeidskrachten heeft tot doel, dit aanbod op de verschillende bedrijven te vergelijken met de arbeidsbehoefte¹⁾. De totale quantiteit van dit aanbod is echter niet alleen van belang. Een juiste beoordeling vraagt tevens inzicht in de soorten van de arbeid, waarbij wij onderscheid maken tussen gezinsarbeid, onderscheiden naar categorieën, en vreemde arbeid. Immers de mogelijkheden om een eventueel te groot of te klein aanbod te veranderen, zijn sterk afhankelijk van het feit, of men te maken heeft met arbeid van vreemden of met gezinsarbeid van het bedrijfshoofd, zijn echtgenote, zoons e.a.

Hoezeer de gezinsarbeid op de bedrijven van de N.W.-Veluwe van overwegende betekenis is, blijkt wel uit het volgende overzicht betreffende het procentuele aandeel van de verschillende categorieën van werkkrachten in de totale werkzaamheden.

¹⁾ Voor de omrekening van de verschillende categorieën arbeidskrachten in volwaardige arbeidskrachten, zie bijlage V-18.

Tabel 20
Groep A

Procentueel aandeel in de totale werkzaamheden

Gemeenten en grootteklassen	Mannelijke bedrijfs- hoofden	Echtgen. en vr. bedrijfs- hoofden	Zoons	Dochters	Inw. familie	Totaal gezinsarb.	Vreemde arbeidskrachten		
							Inwonend	Uitwonend	Totaal
Putten	48	10	25	6	4	93	5	2	7
Ermelo	50	11	23	6	4	94	3	3	6
Harderwijk ...	58	9	24	4	3	98	1	1	2
Doornspijk ...	52	13	21	6	5	97	1	2	3
Elburg	53	12	28	5	—	98	1	1	2
Oldebroek ...	50	15	21	5	4	95	3	2	5
N.W.-Veluwe	51	12	23	5	4	95	3	2	5
1— 5 ha ...	61	11	20	4	3	99	1	0	1
5—10 ha ...	50	14	22	6	4	96	2	2	4
10—15 ha ...	37	11	28	8	5	89	7	4	11
> 15 ha ...	29	8	33	7	4	81	11	8	19

Zelfs op de grootste bedrijven wordt nog 80 % van alle werk door gezinsleden verricht. Slechts zeer weinige, voornamelijk jonge gezinnen, maken gebruik van vreemde arbeidskrachten, vooral inwonend personeel. De weinige uitwonende arbeiders zijn voor het grootste deel minder dan 20 weken op een zelfde bedrijf werkzaam; zij vormen dus vooral de arbeidstoppen in de drukste tijden.

Voor de vergelijking der grootteklassen is het nuttig het absolute arbeidsaanbod van elke categorie van werkkrachten te kennen.

Tabel 21
N.W.-Veluwe, groep A

Arbidsaanbod in volwaardige arbeidskrachten

Grootteklassen in ha	Aantal bedrijven	Gemiddeld aantal volwaardige arbeidskrachten per bedrijf										per 100 ha cult. grond
		Gezinsarbeid						Vreemde arbeid				
		Mannel. bedrijfs- hoofden	Echtgenoten en vrouw. bedrijfs- hoofden	Zoons	Dochters	Inw. familie	Totaal	Inwonend	Uitwonend	Totaal	Totaal gezins- + vreemde arbeid	
1 — 5	930	0,81	0,15	0,27	0,05	0,04	1,32	0,01	0,01	0,02	1,34	40,57
5 — 10	702	0,89	0,24	0,39	0,10	0,07	1,70	0,03	0,04	0,06	1,76	24,49
10 — 15	184	0,84	0,24	0,62	0,18	0,12	2,00	0,16	0,09	0,25	2,25	18,47
V 15	110	0,82	0,22	0,91	0,21	0,12	2,27	0,31	0,21	0,52	2,79	13,57
Totaal	1926	0,84	0,20	0,38	0,09	0,07	1,58	0,05	0,04	0,08	1,66	25,38

De grotere bedrijven hebben meer vreemde arbeidskrachten in dienst dan de kleinere bedrijven, maar het veel grotere arbeidsaanbod ontstaat toch voornamelijk, doordat

meer gezinsarbeid wordt aangewend. Wij zien daarbij, dat vrouwen en dochters op de grotere bedrijven iets meer meehelpen, maar het zijn vooral de zoons, die zorgen voor een sterke vergroting van het arbeidsaanbod. Toch zien wij in de laatste kolom van tabel 21, dat het totale arbeidsaanbod per 100 ha cultuurgrond op de grotere bedrijven heel wat lager is dan op de kleinere bedrijven. Op de kleinste bedrijven (1-3 ha) stijgt het arbeidsaanbod per 100 ha cultuurgrond tot 70 à 80 v.a.k. De oorzaak is het sociale minimum van het arbeidsaanbod, dat wegens de samenstelling van het gezin niet daalt beneden $\pm 1,1$ v.a.k. per bedrijf.

Samenvatting

1. Agrarisch gezin.

Ongeveer 76 % van de bedrijfshoofden is gelijktijdig met of vóór het huwelijk zelfstandig bedrijfshoofd geworden. Dit aantal is wat groter dan elders op de zandgronden, waar meer bedrijfshoofden pas geruime tijd na het huwelijk zelfstandig boer worden. De autochthoniteit onder de boerenbevolking is zeer groot; ongeveer 95 % van de boerenbevolking is in de huidige of aangrenzende woongemeenten geboren en getogen.

Het gemiddelde kindertal bedraagt ongeveer 3,5 per gezin. Op de grotere bedrijven is het gemiddelde kindertal iets groter dan op de kleinere.

Van de boerenzoons van 15 jaar en ouder werkt bijna 75 % in de landbouw; op de grotere bedrijven is dit zelfs 90 %.

2. Afvloeiing.

Op de N.W.-Veluwe verlaten in het algemeen minder agrarische jongeren de landbouw, dan gewenst is.

Van het totaal aantal agrarische jongeren beneden 15 jaar, zullen, wil de agrarische beroepsbevolking niet meer toenemen, jaarlijks ongeveer 175 (of 68 %) van de 257 aankomende jongeren moeten afvloeien.

Wat de boerenzoons betreft geven de generatiedrukcijfers een indruk van de opvolgingsmoeilijkheden. De generatiedruk bedraagt voor de N.W.-Veluwe als geheel 1,34. Voor Putten en Ermelo is dit cijfer aanzienlijk hoger, terwijl het voor de grotere bedrijven eveneens aanzienlijk hoger is dan voor de kleinere. De feitelijke afvloeiing bedraagt thans 26 %; de noodzakelijke afvloeiing is ongeveer 40 %. Van de buiten de landbouw werkende boerenzoons werkt ongeveer de helft in de nijverheid en $\pm 1/3$ in handel en verkeer. De wijze, waarop de afvloeiing plaats vindt, laat veel te wensen over. In de eerste plaats vindt de afvloeiing veelal plaats op latere leeftijd, waardoor een groot deel van de boerenzoons voor de niet-agrarische beroepen niet geschoold is. Slechts 28 % van de afgevloede zoons ontving scholing. Vooral de zoons, afkomstig van de kleinere bedrijven, hebben weinig vakscholing genoten. Er kan in de laatste jaren een geringe verbetering in de wijze van afvloeiing worden geconstateerd.

3. Arbeidsvoorziening.

De gezinsarbeid is op alle bedrijven van zeer overwegende betekenis; op de kleinste bedrijven wordt 99 %, op de grootste 80 % van alle werkzaamheden door gezinsarbeidskrachten verricht. Vreemde arbeidskrachten worden bijna alleen ingeschakeld voor de arbeidstoppen; grotere bedrijven hebben meer vreemde arbeidskrachten, vooral echter meer medewerkende zoons.

Het arbeidsaanbod daalt op de kleinste bedrijven niet beneden 1,1 volwaardige arbeidskracht. Dit houdt verband met het minimum aantal arbeidskrachten per bedrijf; op elk zuiver landbouwbedrijf beschikt men ten minste over de arbeidskracht van het bedrijfshoofd.

§ 9. Landbouwonderwijs, landbouwvoorlichting en organisatieleven

Het behoeft o.i. geen uitvoerig betoog, dat de exploitatie van het landbouwbedrijf in de loop van de tijd steeds *zwaardere eisen aan de technische en economische kennis van de boer* heeft gesteld. Zowel de enorme vlucht der landbouwwetenschappen, als de noodzaak om tot een meer individuele bedrijfsvoering over te gaan kunnen als oorzaken van dit verschijnsel worden genoemd. Daarnaast heeft ook de maatschappelijke ontwikkeling — door de veelal ingewikkelde bemoeiingen, die de Overheid sinds de dertiger jaren met de landbouw heeft en door de rol, die de boerenorganisaties in het landbouwbeleid zijn gaan vervullen — de tendens in deze richting nog versterkt.

Het moet daarom van essentieel belang worden geacht, dat de boer, wat zijn vaktechnische en algemene ontwikkeling betreft, is opgewassen tegen de eisen, die de moderne bedrijfsvoering aan hem stelt. Zonder aan de waarde van de praktische ervaring ook maar enigszins afbreuk te willen doen kan men zeggen, dat het landbouwonderwijs hierbij een positie van uitnemende betekenis inneemt. Het volgen van voldoende grondlegend vakonderwijs opent voor de boer de mogelijkheid om de ontwikkeling van de landbouwtechniek op de voet te volgen en zich een oordeel te vormen over de praktische toepassing in eigen bedrijf. Naast het landbouwonderwijs is de landbouwvoorlichting van belang. Een nauwe aansluiting bij de voorlichtingsdienst stelt de boer in staat t.a.v. alle punten van zijn bedrijfsbeleid deskundige adviezen te verkrijgen. In het bijzonder voor de boeren, die geen of onvoldoende elementair landbouwonderwijs hebben gevolgd, is dit van groot belang.

Van het landbouwonderwijs worden in onderstaande tabel enkele cijfers gegeven over de theoretische vakscholing der boeren en hun zoons.

Tabel 22 **Het onderwijs van de bedrijfshoofden en de in de landbouw werkende zoons**

N.W.-Veluwe, groep A

	Totaal aantal	Met landbouwonderwijs				Zonder landb. onderwijs	
		totaal	waarvan met			totaal	waarvan met niet agr. voortgezet onderwijs
			Landbouw-winterschool	Lagere Landbouwschool	Algem. landb. cursus		
Bedrijfshoofden...	1802	26	—	1	25	74	1
In de landbouw werkende zoons...	1412	36	1	10	25	64	1

Van de bedrijfshoofden blijkt 74 % en van de zoons 64 % geen onderwijs te hebben gevolgd. De bedrijfshoofden hebben in hoofdzaak een Algemene landbouwcursus gevolgd; onder de zoons bevindt zich ook een deel, dat op de Lagere Landbouwschool is geweest. De Landbouwwinterschool blijkt als vorm van vakopleiding voor beide categorieën nog van geen enkele betekenis te zijn. Bezie men het onderwijs van de bedrijfshoofden en de zoons naar leeftijdsklassen (zie bijlagen V-12 en V-13), dan kan een niet onbelangrijke verbreding van het onderwijs worden geconstateerd. Van de bedrijfshoofden van 60 jaar en ouder heeft 90 %, van de bedrijfshoofden jonger dan 30 jaar heeft 47 % geen landbouwonderwijs genoten. Ook bij de zoons kan dit verschijnsel worden gecon-

stateerd. Desondanks blijkt van de zoons van 15—19 jaar — dit zijn dus degenen, die zich in de eerste plaats voor hun toekomstig beroep dienen te bekwamen — nog 60 % niet aan het landbouwonderwijs deel te nemen. Dit percentage dient ontstellend hoog te worden genoemd. Op de grotere bedrijven is de situatie overigens gunstiger dan op de kleine bedrijven (zie bijlagen V-12 en V-13). Zowel de bedrijfshoofden als de zoons op de grotere bedrijven zijn in meerdere mate bij het agrarisch vakonderwijs betrokken, dan die op de kleinere bedrijven. Ook op de grotere bedrijven heeft evenwel niet meer dan $\frac{2}{3}$ deel der zoons vakonderwijs gevolgd.

Een ander gegeven, dat met betrekking tot het landbouwonderwijs van belang moet worden geacht, is het percentage bedrijven, waarop noch het bedrijfshoofd, noch eventueel diens meewerkende zoon onderwijs heeft gevolgd. Dit percentage bedraagt 68. Op de bedrijven, waar het bedrijfshoofd bij het landbouwonderwijs betrokken is geweest, hebben de zoons in veel sterkere mate onderwijs gevolgd dan de zoons op de bedrijven, waar het bedrijfshoofd geen vakonderwijs heeft genoten (zie bijlage V-14).

Hoewel het gehele gebied van onderzoek t.a.v. het vakonderwijs een ongunstig beeld oplevert, bestaan er nog wel enkele gemeentelijke verschillen. Zeer somber is het beeld in Harderwijk en Doornspijk. De gemeenten Putten en Oldebroek vertonen een in verhouding wat gunstiger beeld.

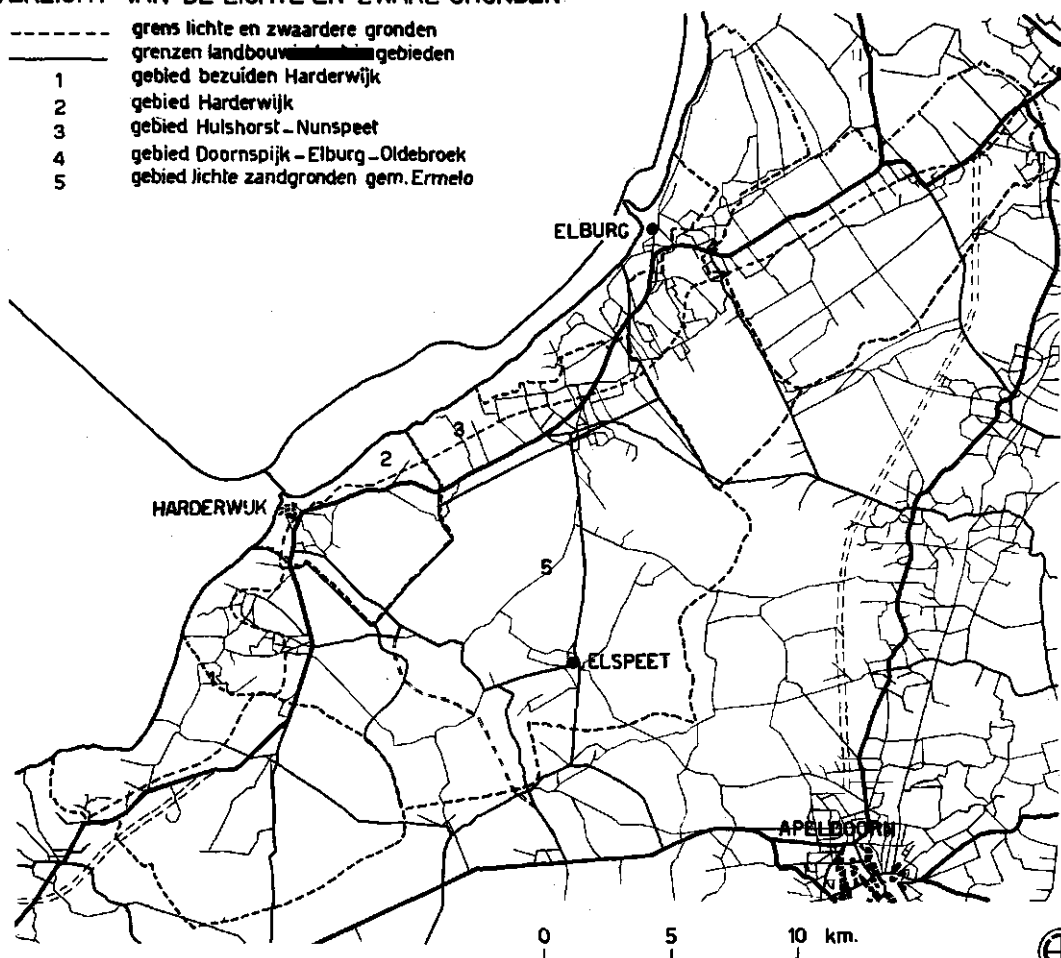
Bovenstaande cijfers behoeven geen verwondering te wekken, indien men bedenkt, dat vóór 1945 de Algemene landbouw cursussen en verder een aantal speciale cursussen de enige vormen van agrarisch vakonderwijs waren op de N.W.-Veluwe. Voor het lager dagonderwijs was men aangewezen op de Lagere Landbouwscholen te Nijkerk en Kampen, voor het middelbaar dagonderwijs op de Landbouwscholen te Zwollerkerkspel, Zutphen en Utrecht. De verruiming van de onderwijsmogelijkheden op de N.W.-Veluwe dateert van na de oorlog. In 1945 werden er Lagere Landbouwscholen gevestigd te Nunspeet en Oldebroek, terwijl in 1951 de Landbouwwinterschool te Putten met de eerste cursus is begonnen. Daarnaast worden er op verschillende plaatsen nog Algemene en speciale landbouw cursussen gegeven. Deze, in vergelijking met andere streken, late ontwikkeling van het landbouwonderwijs houdt nauw verband met de belangstelling van de agrarische bevolking voor het vakonderwijs. De vestiging van scholen in een gebied wordt immers grotendeels bepaald door de behoefte, die de streekbewoners gevoelen aan landbouwonderwijs. De belangstelling op de N.W.-Veluwe is in het verleden zeer gering geweest. Begrijpelijk is dan ook, dat de bevolking zich momenteel nog niet volledig aangepast heeft aan de nieuwe mogelijkheden voor vakscholing. Dit blijkt overtuigend uit het feit, dat van de 15—19-jarige zoons meer dan de helft nog geen landbouwonderwijs volgt en uit de betrekkelijk geringe belangstelling, die er bestaat voor het middelbaar dagonderwijs in Putten.

Er van uitgaande, dat in de toekomst *alle zoons*, die in de toekomst zelfstandig boer willen worden, *dagonderwijs* moeten volgen, kan men de vraag stellen of de capaciteit van de huidige instellingen voor dagonderwijs voldoende is. De jaarlijkse opnamecapaciteit van de landbouwscholen bedraagt maximaal 56 leerlingen per jaar; het aantal onderwijsbehoefte zoons ongeveer 98¹⁾. Hieruit blijkt, dat indien alle voor de landbouw bestemde zoons dagonderwijs gaan volgen, de huidige capaciteit niet voldoende is. Integendeel, er zou nog ruimte zijn voor de *vestiging van ten minste één dagschool*. Bij uitbreiding van het aantal dagscholen zal men vooral aandacht moeten besteden aan de onderlinge spreiding van de scholen over het gebied en aan de verhouding tussen middelbaar en lager landbouwonderwijs. Wat het eerste punt betreft is uit de praktijk gebleken, dat de afstand tot de school een belangrijke invloed heeft op het leerlingenbezoek in die zin, dat de belangstelling daalt naarmate de afstand tot de school groter wordt. Ten aanzien van het tweede punt kan worden gewezen op het grote belang voor een streek, dat een voldoende aantal zoons middelbaar vakonderwijs heeft genoten. Onder de huidige omstandigheden is de verhouding tussen het middelbaar en lager landbouwonderwijs op de N.W.-Veluwe aanzienlijk ongunstiger dan in andere (zand)-

1) Voor de volledige berekening: zie bijlage V-17.

VERZICHT VAN DE LICHT EN ZWARE GRONDEN

- grens lichte en zwaardere gronden
- grenzen landbouwgebieden
- 1 gebied bezuiden Harderwijk
- 2 gebied Harderwijk
- 3 gebied Hulshorst - Nunspeet
- 4 gebied Doornspijk - Elburg - Oldebroek
- 5 gebied lichte zandgronden gem. Ermelo

gebieden van ons land¹⁾). Voor de vorming van voldoende kader, dat op landbouw-technisch en maatschappelijk gebied leiding kan geven, is het van groot belang, dat op de N.W.-Veluwe meer zoons aan het middelbaar landbouwonderwijs gaan deelnemen.

De gemeenten van onderzoek ressorteren, wat de *landbouwvoorlichtingsdienst* betreft, onder het consulentenschap voor de Veluwe. Het gebied van onderzoek is verdeeld over vier rayonassistenten, wat betekent, dat één assistent is aangesteld over ongeveer 650 grondgebruikers met hoofdberoep landbouwer. Dit aantal van 650 ligt belangrijk hoger dan in andere gebieden, waar de rayons van de assistenten ongeveer 400 landbouwers tellen. Oorzaak van deze verschillen is, dat bij de vaststelling van de rayongrenzen alleen rekening wordt gehouden met bedrijven groter dan 3 ha, terwijl op de N.W.-Veluwe van de bedrijven van 1—3 ha nog bijna de helft in de categorie der zuivere landbouwbedrijven valt.

De voorlichting wordt in hoofdzaak gegeven als directe, individuele voorlichting door bezoek aan bedrijven en door het houden van zitdagen. Groepsvoorlichting, die uiteraard goedkoper is dan individuele voorlichting, werpt in het gebied weinig resultaten af. De belangrijkste vorm van groepsvoorlichting zijn de praatavonden in de winter, waarbij de assistent met een beperkt aantal boeren een bepaald onderwerp bespreekt. Het georganiseerd bezoek aan de in het gebied aanwezige proefbedrijven vindt betrekkelijk weinig ingang. Het zijn in het algemeen speciaal de boeren, die landbouwonderwijs hebben gevolgd of op ander gebied actief zijn (bijv. in het organisatieleven), die contact onderhouden met de Voorlichtingsdienst. Verenigingen voor bedrijfsvoorlichting zijn op de N.W.-Veluwe niet aanwezig.

Voor de *standsorganisaties* — in het gebied van onderzoek zijn uiteraard alleen de C.B.T.B. en de G.M.v.L. van belang — is de belangstelling niet groot, gemiddeld 38 % der boeren is georganiseerd (zie bijlage V-15). In Oldebroek en Harderwijk is het percentage georganiseerden nog het grootst, namelijk 53—55 %. De boeren op de grotere bedrijven vertonen voorts een aanmerkelijk grotere belangstelling dan die op de kleine bedrijven. Uit het onderzoek is verder naar voren gekomen, dat de activiteit van de plaatselijke afdelingen van de boeren in het algemeen matig is, terwijl de jongerenorganisaties slechts op enkele plaatsen tot een eigen activiteitstontplooiing komen.

In dit verband wordt opgemerkt, dat over de gehele linie het verenigingsleven op de N.W.-Veluwe een beperkte betekenis heeft. Het in geringe mate georganiseerd zijn der boeren is dan ook niet terug te voeren op bezwaren van bijv. financiële aard, doch hangt nauw samen met de instelling van de bevolking.

Een ander gegeven, dat inzicht verschaft in de ontwikkeling en belangstelling van de bevolking is het lezen van *vakbladen*. Uiteraard ontvangen de georganiseerde boeren het blad van de betreffende standsorganisaties. Uit de enquête blijkt nu, dat een groot deel van de niet-georganiseerden het gemis aan een vakblad niet als zodanig aanvoelt, althans zij hebben niet hierin trachten te voorzien door het nemen van een abonnement op een algemeen vakblad, zoals bijv. „De Boerderij”. Op 34 % der bedrijven worden geen landbouwbladen gelezen; op 43 % één en op 23 % twee of meer vakbladen.

Uit de voorgaande cijfers is naar voren gekomen, dat een belangrijk aantal bedrijfs-*hoofden* geen onderwijs heeft gevolgd, niet georganiseerd is en geen vakbladen leest. Dit aantal bedraagt voor de gemeenten van onderzoek 30 % van het totale aantal bedrijfs-*hoofden*, hetgeen een zeer hoog percentage genoemd kan worden. In Putten is dit cijfer zelfs 39 %; in Harderwijk en Oldebroek 21—23 % (zie bijlage V-16). Be-doelde categorie bedrijfs-*hoofden* heeft in het algemeen ook weinig contact met de Voorlichtingsdienst. Dit betekent dus, dat het contact met de omgeving (navolging) voor deze boeren vrijwel de enige bron van informatie is, waaruit zij kunnen putten om hun bedrijfsvoering op een hoger niveau te brengen. Hieruit blijkt wel zeer duidelijk de belangrijke positie, die aan de „voorgangers” (local leaders) kan worden toegekend.

¹⁾ Zie bijlage V-17.

Men bedenke evenwel, dat de navolging slechts zeer traag werkt en een meer individuele bedrijfsvoering zeker niet in de hand werkt.

Het lage peil van de theoretische vakbekwaamheid, de betrekkelijk geringe ontwikkeling van het organisatie-leven en het feit, dat een belangrijk deel van de boeren geen contact heeft met de Voorlichtingsdienst, komt tot uitdrukking in het vrij geringe aanpassingsvermogen van de boerenbevolking. Om te voorkomen, dat de economische bestaansbasis van de bevolking wordt uitgehold, is het noodzakelijk, dat het aanpassingsvermogen wordt vergroot. Dit betekent in concreto meer en beter onderwijs, een grotere belangstelling voor en een grotere activiteit van de standsorganisaties en een intensivering van het werk van de Voorlichtingsdienst. Voor de zittende generatie van boeren kan hierbij in het bijzonder worden gedacht aan de cursussen voor volwassenen, waarvan er reeds een tweetal wordt gegeven in het gebied. Voor de komende generatie dient met klem te worden gewezen op de noodzaak van het volgen van dagonderwijs, terwijl zij in de jongeren-organisaties de gelegenheid hebben om tot een eigen activiteitsontplooiing te komen.

Tenslotte nog enkele opmerkingen over het voortgezet onderwijs voor meisjes. Naast het vakonderwijs voor de boerenzons, is ook het voortgezet onderwijs voor de dochters van belang. Uit het onderzoek is gebleken, dat nog zeer veel dochters na de lagere school aan geen enkele vorm van voortgezet onderwijs hebben deelgenomen. Het behoeft wel geen betoog, dat ook een verbreding van de belangstelling voor het voortgezet onderwijs voor meisjes — voor de boerendochters in het bijzonder voor het (landbouw)huishoudonderwijs — voor de N.W.-Veluwe van betekenis is.

Op de N.W.-Veluwe zijn drie huishoud- en nijverheidsscholen, namelijk in Putten (Meisjes Vakschool), Harderwijk (Christ. Huishoudschool) en Elburg (Gemeentelijke Lagere Nijverheidsschool). Landbouwhuishoudscholen zijn niet aanwezig. Wel werden door de standsorganisaties (C.B.T.B. en G.M.v.L.) landbouwhuishoud- en andere cursussen georganiseerd. Ook de Vereniging voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande en de Stichting voor Maatschappelijk Werk ten Plattelande organiseren cursussen, in het bijzonder naaicursussen.

Voor zover de meisjes aan het voortgezet onderwijs deelnemen, valt het accent dus op het cursus-onderwijs. Een uitbreiding van het (landbouw)huishoudagonderwijs is dan ook zeer gewenst.

Samenvatting

1. Het peil van de theoretische vakbekwaamheid op de N.W.-Veluwe ligt opmerkelijk laag. Van de bedrijfshoofden heeft 74 %, van de in de landbouw werkende zons 64 % geen landbouwonderwijs gevolgd. Op 68 % der bedrijven heeft geen der mannelijke arbeidskrachten vakonderwijs genoten. Vooral Harderwijk en Doornspijk geven slechte cijfers te zien; in Putten en Oldebroek is de situatie wat minder ongunstig.
2. De landbouwbevolking heeft zich nog niet volledig aangepast aan de mogelijkheden, die ontstaan door de uitbouw van het landbouwonderwijsapparaat; van de 15- t/m 19-jarige zons volgt ruim de helft nog geen vakonderwijs. Vooral t.a.v. het onderwijs aan de landbouwwinterschool is de belangstelling nog veel te gering.
3. Stelt men voor de toekomst als norm, dat iedere boerenzoon dagonderwijs dient te volgen, dan zal het aantal dagscholen op de N.W.-Veluwe nog met ten minste één school kunnen worden uitgebreid.
4. Ongeveer 38 % der boeren is georganiseerd. In Harderwijk en Oldebroek is het percentage georganiseerden nog het grootst (53—55 %).
5. Op 34 % der bedrijven worden geen landbouwbladen gelezen; op 43 % één en op 23 % twee of meer vakbladen.

6. Op gemiddeld 29 % der bedrijven heeft het bedrijfshoofd geen landbouwonderwijs genoten, is deze niet georganiseerd en leest geen vakbladen. Aangezien men kan aannemen, dat deze boeren ook geen contact hebben met de Voorlichtingsdienst, ligt de enige wijze, waarop zij hun bedrijfsvoering op hoger niveau kunnen brengen, in het navolgen van de omgeving.
7. Door het volgen van meer en beter onderwijs — voor de ouderen de cursussen voor volwassenen en voor de jongeren het dagonderwijs — een grotere belangstelling voor en een grotere activiteit van de standsorganisaties — men denke vooral ook aan de jongeren-afdelingen —, en een intensivering van het werk van de Voorlichtingsdienst zal een vergroting van het aanpassingsvermogen van de boerenbevolking moeten worden nagestreefd, hetgeen in verband met de bestaansmogelijkheden dringend noodzakelijk is.
8. Het voortgezet onderwijs voor boerendochters neemt op de N.W.-Veluwe nog geen grote plaats in. Vooral het (landbouw)huishoudonderwijs dient te worden gestimuleerd.

§ 10. Arbeidsbehoefte, arbeidsaanbod en arbeidseffect

De wijze, waarop de landbouw wordt bedreven (productieplan en bedrijfsvoering dus) onder de heersende natuurlijke en sociale productie-omstandigheden resulteert uiteindelijk in het inkomen per werker. Gegevens over de inkomens op bedrijven van verschillende grootte zijn echter niet beschikbaar. Op indirecte wijze kan wel een indruk van het welvaartsniveau worden verkregen, namelijk met behulp van het arbeidseffect, d.i. het aantal standaarden per volwaardige arbeidskracht. Door het gebruik van deze maatstaf, wordt bovendien inzicht verkregen in het aantal productie-eenheden, dat één man bedient en in het vraagstuk van de aantallen arbeidskrachten op de bedrijven in de verschillende grootte-klassen¹⁾.

1) In bijlage V-18 wordt nog een nadere uiteenzetting van het begrip arbeidseffect gegeven.

Het arbeidseffect wordt berekend door de arbeidsbehoefte in standaarden per bedrijf (zie ook § 6) te delen door het arbeidsaanbod in volwaardige arbeidskrachten (zie § 8).

Tabel 23 **Arbeidsbehoefte, arbeidsaanbod en arbeidseffect**
Groep A

Grootteklassen en gemeenten	aantal bedrijven	arbeidsbehoeften in standaarden		arbeidsaanbod in vol. arbkrachten		aantal ha per volwaardige arbeidskracht	arbeidseffect in s.u. per volw. arb. krachten
		per bedr.	per ha	per bedr.	per 100 ha cult. grond		
1— 3 ha	389	2150	1030	1,2	58,9	1,7	1750
3— 5 ha	541	2870	730	1,4	35,8	2,8	2030
5— 7 ha	377	3770	640	1,6	27,5	3,6	2320
7—10 ha	325	4890	600	1,9	23,3	4,3	2560
10—15 ha...	184	6530	550	2,2	18,8	5,3	2910
> 15 ha	110	9170	460	2,8	14,0	7,1	3280
Totaal	1926	3950	620	1,7	26,1	3,8	2380
Putten	394	4270	600	1,7	23,5	4,3	2530
Ermelo	529	3980	640	1,7	27,1	3,7	2360
Harderwijk ...	226	3210	860	1,5	40,0	2,5	2140
Doornspijk ...	327	3640	610	1,6	26,8	3,7	2290
Elburg	25	3510	690	1,6	30,4	3,3	2260
Oldebroek ...	425	4270	570	1,8	23,2	4,3	2450

Allereerst verdienen de cijferreeksen van *arbeidsbehoefte* en *arbeidsaanbod* per bedrijf aandacht. De arbeidsbehoefte per bedrijf neemt geleidelijk toe met het groter worden der bedrijven en is op de grootste bedrijven ruim 4x zo groot als op de kleinste. Het arbeidsaanbod neemt ook regelmatig toe, doch is op de grootste bedrijven slechts 2x zo groot als op de kleinste; de verschillen tussen het aantal ha per volwaardige arbeidskracht op kleine en grote bedrijven zijn dan ook zeer groot. Door de ongelijke toeneming van beide cijferreeksen is het duidelijk, dat het arbeidseffect op kleine en grote bedrijven sterk uiteen zal lopen. Op de kleinste bedrijven bedraagt het aantal standaarduren per volwaardige arbeidskracht ongeveer 1750 tegenover 3280 op de grootste bedrijven. En aangezien het arbeidseffect een maatstaf is voor het inkomen per werker — het inkomen per standaarduur loopt op grote en kleine bedrijven weinig uiteen¹⁾ — kan worden geconcludeerd, dat het inkomen per werker op de kleine bedrijven aanzienlijk lager is dan op de grote.

Voor deze grote verschillen in inkomen per werker is de *wanverhouding tussen het aantal werkers en de beschikbare oppervlakte cultuurgrond op de kleinere bedrijven de belangrijkste oorzaak*. Immers het aantal productie-eenheden (aantallen dieren, aantal ha gras- en bouwland), dat één man op de kleinere bedrijven bedient is veel kleiner dan op de grotere. Vanzelfsprekend hebben de boeren op de kleine bedrijven dit ook gevoeld en getracht hun bedrijven zoveel mogelijk te intensiveren. De cijfers over de behoefte in standaarduren per ha op kleine en grote bedrijven geven hiervan een duidelijk bewijs.

Ondanks het hoge intensiteitsniveau, dat men op de kleine bedrijven heeft weten te bereiken, is de verhouding tussen het aantal werkers en de productieve werkgelegenheid op de kleine bedrijven aanzienlijk slechter dan op de grote. Om in deze verhouding verbetering te brengen, m.a.w. het arbeidseffect te verhogen, zijn in beginsel twee mogelijkheden aanwezig, namelijk vermindering van het aanbod en/of verhoging van de behoefte.

Vermindering van het arbeidsaanbod stuit voor de kleinste bedrijven op de moeilijkheid, dat het arbeidsaanbod gebonden is aan het zgn. gezinsminimum. Zelfs op de allerkleinste bedrijven kan het aanbod niet dalen beneden dit minimum. Op elk zuiver landbouwbedrijf bestaat het arbeidsaanbod minimaal uit de arbeidskracht van de boer en eventueel diens vrouw, d.w.z. 1—1,3 volwaardige arbeidskracht per bedrijf. Voor zover het arbeidsaanbod boven dit minimum uitgaat door de aanwezigheid van één of meer opvolgers, die in feite geen rendabel emplooi kunnen vinden op het bedrijf, zou een vermindering van het bestaande aanbod wel mogelijk zijn.

Vergroting van de arbeidsbehoefte door middel van verdergaande intensivering stuit voor de kleine bedrijven ook op bezwaren. Deze bedrijven zijn reeds sterk geïntensiveerd, zodat verdere intensivering door uitbeiding der veestapel steeds moeilijker wordt in verband met landbouw-technische problemen, vergroting van het risico, moeilijkheid om voldoende kapitaal aan te trekken, etc. Ook intensivering door het opnemen van bijzondere teelten in het bedrijfsplan biedt, in het grote geheel gezien, weinig perspectieven. Plaatselijk kunnen deze teelten wel enig soulaas geven.

De enige mogelijkheid om het probleem der kleine bedrijven tot een oplossing te brengen is gelegen in een *vergroting van de bedrijven tot een sociaal en economisch verantwoorde grootte*. De grens van de minimum-grootte wordt in beginsel bepaald door het minimum-arbeidsaanbod. Aan een bedrijf moet men namelijk de eis kunnen stellen, dat tenminste het minimale aantal gezinsarbeidskrachten rendabel emplooi vindt. Uitgaande van het huidige intensiteitsniveau van de bedrijven omstreeks 5 ha, betekent dit een minimum-bedrijfs grootte van ongeveer 5 ha. Uitdrukkelijk dient te worden

1) Uit de cijfers van Veluwse bedrijven, die aan de L.E.I.-kostprijs boekhouding deelnemen, blijkt, dat het inkomen per standaarduur op de kleine bedrijven in de regel iets hoger is dan op de grotere; deze inkomensverschillen zijn evenwel niet van die aard, dat het inkomen per arbeidskracht (= aantal s.u. \times inkomen per s.u.) op de kleine bedrijven daardoor gelijk wordt aan het inkomen van de werkers op grotere bedrijven.

vermeld, dat bedrijven van deze omvang geen emplooi bieden aan eventueel aanwezige opvolgers. Deze zullen dus, teneinde het arbeidsinkomen per werker niet beneden een redelijk minimum te doen dalen, tijdelijk elders in de landbouw werk moeten zoeken. Voor een gebied als de N.W.-Veluwe, waar weinig grote bedrijven zijn, en derhalve weinig agrarische werkgelegenheid, houdt dit in, dat een aantal van hen tijdelijk op de landbouwbedrijven buiten het gebied werk zal moeten zoeken.

Voor de bedrijven van 5 à 6 ha tot ongeveer 10 ha moet het wel mogelijk worden geacht, door vergroting van de arbeidsbehoefte en/of door vermindering van het aantal arbeidskrachten een redelijk arbeidseffect en daarmee een redelijk arbeidsinkomen te bereiken. Een verdere intensivering biedt op deze bedrijven nog perspectieven; de arbeidsbehoefte per ha ligt hier lager dan op de kleinste bedrijven. Ook het arbeidsaanbod zal in een aantal gevallen nog kunnen worden verminderd.

In het bovenstaande is alleen aandacht besteed aan het verschil in arbeidseffect tussen grote en kleine bedrijven. Naar gemeenten bezien zijn de verschillen tussen de cijfers van het arbeidseffect (zie tabel 21) minder groot. Putten en Oldebroek, waar de gemiddelde bedrijfsgrootte het grootst is, geven gemiddeld ook het hoogste arbeidseffect te zien. Bij vergelijking van de bedrijven in de overeenkomstige grootteklassen in de verschillende gebieden blijkt het arbeidseffect op de bedrijven in Oldebroek wat ten achter te blijven bij dat in andere gemeenten. Voorts bleek, dat op de bedrijven van dezelfde grootte het arbeidseffect op de zwaardere gronden wat hoger lag dan op de lichtere gronden. Hoewel de bedrijven op de lichtere gronden intensiever zijn dan op de zwaardere gronden, is het arbeidsaanbod zoveel hoger, dat het arbeidseffect uiteindelijk lager ligt dan op de zwaardere gronden.

Samenvatting.

1. a. De arbeidsbehoefte per bedrijf neemt toe van 2150 standaarduren op de 1-3 ha bedrijven tot 9170 standaarduren op de bedrijven groter dan 15 ha, dit is ruim 4 x zoveel als op de kleinste bedrijven.
b. Het arbeidsaanbod per bedrijf is op de grootste bedrijven ruim 2 x zo groot als op de kleinste; het aanbod stijgt namelijk van 1,2 tot 2,8 volwaardige arbeidskracht per bedrijf.
2. Het arbeidseffect (aantal standaarduren per volwaardige arbeidskracht) stijgt met het groter worden van de bedrijven van 1750 standaarduren (1-3 ha) tot 3280 standaarduren (groter dan 15 ha). Aangezien het arbeidseffect een maatstaf is voor het inkomen per werker, ligt dit inkomen op de kleine bedrijven aanzienlijk lager dan op de grote.
3. Oorzaak voor dit lage arbeidseffect op de kleine bedrijven is de wanverhouding tussen het aantal mensen en de oppervlakte cultuurgrond. Ondanks het streven naar een zo hoog mogelijk intensiteitsniveau — de arbeidsbehoefte per ha bedraagt op de bedrijven van 3-5 ha 730 standaarduren tegen 550 standaarduren op die van 10-15 ha — bestaat er op de kleine bedrijven nog een belangrijk potentieel arbeidsoverschot.
4. a. Verhoging van het arbeidseffect tot een aanvaardbaar niveau zal voor de bedrijven tot ongeveer 5 ha niet worden bereikt door verlaging van het arbeidsaanbod (in verband met het minimum arbeidsaanbod per bedrijf van 1-1,3 volwaardige arbeidskracht) en/of door verhoging van de arbeidsbehoefte (in verband met de steeds groter wordende moeilijkheden bij verdere intensivering).
b. In vergroting van de bedrijven beneden 5 ha tot deze grootte ligt de enige mogelijkheid, het vraagstuk der kleine bedrijven afdoende op te lossen.
5. Voor bedrijven van 5 à 6 ha tot ongeveer 10 ha is het wel mogelijk, door vermindering van aanbod en/of verhoging van de arbeidsbehoefte tot een redelijk arbeidseffect te komen en daarmee een redelijk arbeidsinkomen te bereiken.

§ 11. Samenvatting en conclusies

De landbouw in de 6 onderzochte gemeenten van de N.W.-Veluwe, tezamen een gebied van ruim 45 km lengte en een breedte van 7 tot 14 km omvattend, vertoont, zoals nader zal blijken, naast grote overeenkomst t.o.v. verschillende punten ook grote plaatselijke verschillen.

In totaal beslaan de 6 gemeenten een oppervlakte van ruim 50.000 ha, waarvan bijna 20.000 ha of 40 % cultuurgrond en het overige gedeelte, behalve de bebouwde oppervlakte, in hoofdzaak bos en woeste grond is. De oppervlakte woeste grond is vooral in de gemeente Ermelo groot (76 %). De landbouwkundige waarde van de woeste grond is in de meeste gevallen vrij gering, met uitzondering van enkele percelen in de gemeente Ermelo en een niet onaanzienlijke oppervlakte in het zuidelijk deel van de gemeente Putten, nabij de Appelsche heide.

Het totaal aantal landbouwbedrijven boven 1 ha op de N.W.-Veluwe bedraagt 3.449 met een gemiddelde bedrijfsgrootte van 5,5 ha. Dit is ongeveer 2,5 ha lager dan op de totale zandgronden, waar de gemiddelde bedrijfsgrootte ongeveer 8,0 bedraagt. In alle gemeenten op de N.W.-Veluwe is het aantal kleine bedrijven dan ook zeer groot. Gemiddeld is 58 % der bedrijven kleiner dan 5 ha, terwijl 30 % der bedrijven in de grootteklasse 5—10 ha valt. De overeenkomstige cijfers van de totale zandgronden zijn resp. 43 % en 30 %. Deze sterk sprekende verschillen in bedrijfsgrootte tussen N.W.-Veluwe en de zandgronden hebben consequenties t.o.v. tal van punten, zoals hieronder zal worden aangetoond. In de gemeente Oldebroek is het aantal grotere bedrijven nog het grootst; de gemiddelde bedrijfsgrootte bedraagt hier 6,5 ha.

Zelfs van de allerkleinste bedrijven wordt nog een aanzienlijk deel geëxploiteerd door personen, die hun hoofdkomsten uit de landbouw hebben (zuivere boeren en boeren met een nevenberoep). Van de 1—3 ha-bedrijven wordt 45 % door deze categorie geëxploiteerd, van de bedrijven van 3—5 ha 79 %. Op grond van de uitkomsten van het onderzoek kan men stellen, dat op ongeveer 2.830 of 82 % van de 3.449 bedrijven boven 1 ha de uitoefening van het landbouwbedrijf het hoofdmiddel van bestaan vormt. In totaal exploiteren deze bedrijven 87 % (17.440 ha) van de totale oppervlakte cultuurgrond. De overige bedrijven boven 1 ha (personen met neveninkomsten uit de landbouw, rustende boeren en rentenierende niet-agrariërs) hebben 8 % (1.520 ha) van de cultuurgrond in gebruik. Opgemerkt dient te worden, dat op de zandgronden het % bedrijven in handen van personen, die in de uitoefening van het landbouwbedrijf een hoofdberoep vinden, ondanks een hogere gemiddelde bedrijfsgrootte, ongeveer even groot is als op de N.W.-Veluwe, namelijk 81 %.

Naast de ruim 3.400 grondgebruikers met 1 ha of meer cultuurgrond zijn er nog ongeveer 2.100 geïnventariseerden, die minder dan 1 ha cultuurgrond of uitsluitend woeste grond (erf en opstallen) in gebruik hebben. Van deze groep verkrijgt 18 % hoofdkomsten uit de landbouw als pluimveehouder, eendenhouder of tuinder. Het overgrote deel van deze groep trekt hieruit dus slechts neveninkomsten of voorziet door het grondgebruik en/of het houden van enig vee in eigen behoeften. In totaal is 690 ha cultuurgrond (5 %) bij de grondgebruikers met minder dan 1 ha cultuurgrond in gebruik.

Resumerend kan men stellen, dat van de oppervlakte cultuurgrond op de N.W.-Veluwe, welke 19.960 ha bedraagt, 95 % (19.270 ha) in gebruik is bij de grondgebruikers met meer dan 1 ha cultuurgrond, waarvan 87 % bij personen met als hoofdberoep landbouwer en 8 % bij personen, die neveninkomsten uit de landbouw hebben of bij rustende boeren en rentenierende niet-agrariërs en 3,5 % (690 ha) bij grondgebruikers met minder dan 1 ha cultuurgrond. Ongeveer 300 ha of 1,5 % is in gemeenschappelijk bezit of wordt gemeenschappelijk gebruikt, waarvan 160 ha te Harderwijk (stadswelden en een particuliere inscharingsweide), 26 ha te Elspeet (gemeenteweide) en ongeveer 110 ha te Elburg (Het Goor en een gedeelte van de Mheen). Het zijn in

hoofdzaak zuivere boeren of boeren met een nevenberoep, die op deze gronden rechten kunnen doen gelden.

In het algemeen kan men stellen, dat in de landbouw *productieplan en bedrijfsvoering* nauw verband houden met de *productie-omstandigheden*; zij zijn altijd min of meer aan deze omstandigheden aangepast. Men kan daarom productieplan en bedrijfsvoering nooit op zichzelf beoordelen, maar alleen in samenhang met de omstandigheden.

Thans zal eerst een kort overzicht worden gegeven van productieplan en bedrijfsvoering en van de productie-omstandigheden, voor zover deze **direct verband houden met het grondgebruik**. De productie-omstandigheden, welke betrekking hebben op de factoren „mens” en „kapitaal”, worden in een later gedeelte van de samenvatting behandeld.

Het bedrijfstype op de N.W.-Veluwe is dat van het gemengde zandbedrijf met dien verstande, dat in de noordelijke gemeenten (Doornspijk, Elburg, Oldebroek) de rundveehouderij als bedrijfssonderdeel een steeds meer centrale plaats gaat innemen, terwijl de pluimveehouderij — hoewel deze zich de laatste jaren heeft uitgebreid — en in mindere mate ook de varkenshouderij in betekenis afneemt. Een aantal bedrijven in de noordelijke gemeenten is dan ook overwegend weidebedrijven; in sommige polders treft men zelfs zuivere weidebedrijven aan. Gemiddeld ligt ongeveer 75 % van de cultuurgrond in gras.

Het landbouwbedrijf op de N.W.-Veluwe draagt nog sterker dan elders op de zandgronden het karakter van *étagebedrijf*; van de bouwlandproducten wordt nagenoeg niets verkocht. In vergelijking met bedrijven van overeenkomstige grootte in andere zandgebieden is de bedrijfsvoering belangrijk intensiever. Dit wordt niet alleen bereikt door een zwaardere rundveebezetting (gemiddeld 109 melkkoeien per 100 ha cultuurgrond), maar ook door een grotere pluimveestapel (gemiddeld 104 leghennen per bedrijf). De varkenshouderij is in vergelijking met andere zandgebieden achtergebleven; het gemiddeld aantal mestvarkens bedroeg op het moment van de enquête ongeveer 3. Vanouds is hier weinig animo geweest voor het mesten van varkens.

Het bouwland wordt voor 70 % gebruikt voor de teelt van granen: het resterende deel wordt in hoofdzaak met hakvruchten beteeld, vooral aardappelen. Doordat snijrogge als voorgewas wordt gemaaid en de graanstoppel bijna volledig wordt benut voor de teelt van nagewassen is de productie per ha bouwland ondanks het hoge % granen toch behoorlijk hoog.

Ondanks de zware veebezetting kopen slechts weinig bedrijven ruwvoeder aan. Men slaagt er in, nog gemiddeld 60 à 70 % van het grasland te maaien voor de winning van wintervoer (hooi en kuilvoer). Het aankopen van ruwvoeder heeft, volgens plaatselijke deskundigen, in het verleden een veel grotere omvang gehad. Daar in vergelijking met 1930 de rundveestapel zich sterk heeft uitgebreid, moet men concluderen, dat de productie van wintervoer sterk is toegenomen. Naast een verdere verhoging van de ruwvoederproductie dient vooral aandacht te worden geschonken aan de verbetering van de samenstelling van het gewonnen ruwvoeder.

Het *intensiteitsniveau* kan worden gemeten met behulp van standaarduren. Gemiddeld bedraagt de arbeidsbehoefte 620 s.u. per ha. Op de kleine bedrijven is deze aanzienlijk hoger dan op de grote; op de bedrijven van 1—3 ha, 3—5 ha, 5—7 ha bedraagt het aantal s.u. per ha resp. 1.030, 730 en 640 om geleidelijk te dalen tot 460 s.u. per ha op de bedrijven groter dan 15 ha. Op de kleine bedrijven is de rundveebezetting en het aantal kippen per ha groter, terwijl het bouwland er in grotere mate voor de teelt van hakvruchten wordt gebruikt.

Hoewel de kleinere bedrijven per ha veel intensiever zijn dan de grotere, bestaat er op deze bedrijven nog een belangrijk *arbeidsoverschot*. Dit behoeft enige toelichting. De totale arbeidsbehoefte bedraagt op de bedrijven van 1—3 ha ongeveer 2.150 s.u. tegenover 9.170 s.u. op de bedrijven groter dan 15 ha; de arbeidsbehoefte op de grootste bedrijven is dus ruim 4 x zo groot als op de kleinste. Het totale arbeidsaanbod gemeten in volwaardige arbeidskrachten daarentegen is op de grootste bedrijven slechts 2 x zo groot als op de kleinste; het aantal volwaardige arbeidskrachten per bedrijf stijgt nl.

van 1,2 op de 1—3 ha-drijven tot 2,8 op de bedrijven groter dan 15 ha. Het zal duidelijk zijn, dat door de onevenredige toeneming van de cijferreeksen van arbeidsbehoefte en arbeidsaanbod, er grote verschillen zullen bestaan tussen kleine en grote bedrijven, wat betreft het aantal s.u. per volw. arbeidskracht, dit is het arbeidseffect. Het arbeidseffect bedraagt op de bedrijven van 1—3, 3—5 en 5—7 ha resp. 1.750, 2.030 en 2.320 s.u. per volwaardige arbeidskracht om geleidelijk te stijgen tot 3.280 s.u. op de bedrijven groter dan 15 ha. Op de kleine bedrijven kan derhalve een belangrijk potentieel arbeidsoverschot worden geconstateerd¹⁾. En aangezien het arbeidseffect tevens een maatstaf is voor het inkomen per werker — het arbeidsinkomen per standaarduur is namelijk op grote en kleine bedrijven ongeveer gelijk — blijken uit deze cijfers tevens de grote verschillen in inkomens op de kleine en grote bedrijven.

De bedrijfsvoering vertoont in een uitgestrekt gebied als de N.W.-Veluwe plaatselijk nog grote verschillen. Hetzelfde geldt voor de productie-omstandigheden, welke op het grondgebruik betrekking hebben. Er kan op de N.W.-Veluwe een vijftal gebieden worden onderscheiden, welke wat bedrijfsvoering en grondgebruik betreft, vrij homogeen zijn.

A. Gebied ten Zuiden van Harderwijk.

Dit gebied omvat de gehele gemeente Putten en van de gemeente Ermelo het gedeelte rond het dorp Ermelo en de buurten Horst, Telgt en Tonsel.

In verschillende opzichten is de situatie in dit gebied gunstiger dan elders op de N.W.-Veluwe. De bedrijfsvoering is zeer intensief. Het bedrijfstype benadert hier meer dan elders op de N.W.-Veluwe het type van het veelzijdige veredelingsbedrijf; naast de rundveehouderij zijn vooral de pluimveehouderij en in mindere mate ook de varkenshouderij van belang.

Op de zwaardere gronden langs het IJsselmeer in Putten (Stenen Kamer o.a.) overweegt de rundveehouderij wat sterker dan elders in deze streek; ook is hier minder bouwland.

Het gebied wordt gekenmerkt door een, in vergelijking met andere streken van de N.W.-Veluwe, vrij goede gebruiksverkaveling. De boerderijen liggen regelmatig over de cultuurgrond verspreid, behalve in de polder Arkemheen, welke polder nagenoeg onbewoond is.

B. Gebied van de gemeente Harderwijk (inclusief Hierden).

Dit gebied valt op door een zeer groot aantal kleine bedrijven. In Harderwijk woont nog een aantal boeren binnen de bebouwde kom. In de richting Hierden liggen de bedrijfsgebouwen in hoofdzaak langs de straatweg naar Zwolle. Vrijwel al het bouwland ligt ten Zuiden van deze weg. In Harderwijk en in mindere mate ook in Hierden schaaft een aantal veehouders vee in op gemeenschappelijke weiden. Door de geringe bedrijfsgrootte en het in vergelijking met het gebied Putten-Ermelo geringere intensiteitsniveau liggen de cijfers over het arbeidseffect lager dan in genoemd gebied.

De verkaveling is slecht te noemen, niet zozeer door de afstand van de kavels tot de bedrijfsgebouwen — de kuststrook is hier slechts smal —, als wel door het grote aantal zeer kleine en verspreid liggende kavels en de ongunstige vorm der kavels. Dit laatste springt in het bijzonder in Hierden in het oog.

C. Gebied Hulshorst—Nunspeet.

Dit gebied omvat de strook cultuurgrond vanaf de oostgrens van de gemeente Harderwijk tot aan het gebied ten Westen van het dorp Doornspijk. Het kan als een overgangs-

¹⁾ Het bestaan van een potentieel arbeidsoverschot op de kleine bedrijven wil zeggen, dat de aanwezige arbeidskrachten gedeeltelijk onderbezet zijn. Slechts in een beperkt aantal gevallen zijn er arbeidskrachten volledig onderbezet.

gebied tussen het gebied Putten—Ermelo en het gebied Doornspijk—Elburg—Oldebroek worden beschouwd. De bedrijfsvoering is wat minder intensief — de pluimvee- en varkenshouderij zijn minder belangrijke bedrijfsonderdelen dan in het gebied Ermelo—Putten —, terwijl ook de verkaveling er ongunstiger is. De bedrijven zijn in hoofdzaak gelegen aan de straatweg Amersfoort—Zwolle; evenals in de gemeente Harderwijk ligt het merendeel van het bouwland bezuiden deze weg. De kuststrook is vrij schaars bewoond, terwijl op enkele plaatsen ook de ontsluiting te wensen overlaat.

D. Gebied Doornspijk—Elburg—Oldebroek.

Een opvallende karakteristiek van dit gebied is, dat een groot deel van de bedrijven georiënteerd is op de polder Oosterwolde, welke vrijwel onbewoond is. Ook hier wonen de boeren in hoofdzaak aan de straatweg naar Zwolle en daarmee parallel lopende wegen. Ongeveer 28 % der kavels ligt verder dan 2 km van huis; het gemiddeld aantal kavels per bedrijf bedraagt 5 tot 6. De grond in de polder Oosterwolde wordt groten-deels als los land gepacht.

De rundveehouderij staat als bedrijfsonderdeel in dit gebied sterker op de voorgrond dan in de eerdergenoemde gebieden. De pluimveehouderij en varkenshouderij zijn van weinig betekenis. Ook het % bouwland is hier geringer.

In Oldebroek komen plaatselijk nog grotere bedrijven voor, waardoor de gemiddelde bedrijfsgrootte hoger is dan het gemiddelde van de Veluwe. De bedrijfsvoering is hier ook wat minder intensief dan elders op de N.W.-Veluwe. In de gemeente Elburg worden het Goor en een gedeelte van de Mheen, tezamen ongeveer 110 ha, als gemeenschappelijke weide- of hooiland gebruikt.

E. Het gebied van de lichtere gronden in de gemeente Ermelo.

Tot dit gebied behoren de in de bosrand van de Veluwe gelegen dorpen Vierhouten, Elspeet, Staverden, Leuvenum, Speulde, Drie, etc. Tussen de dorpen onderling bestaan in landbouwkundig opzicht grote verschillen, zowel wat de grootte der bedrijven, als wat bedrijfsvoering en verkavelingstoestand betreft. In Elspeet, waar bijna 60 % van het aantal bedrijven in dit gebied voorkomt, zijn de bedrijven zeer klein. Ook de verkavelingstoestand is hier verre van gunstig.

Welke conclusies kunnen uit de tot nu toe vermelde resultaten van het onderzoek worden getrokken?

In de eerste plaats kan men concluderen, dat het *vraagstuk van de kleine bedrijven* het kernprobleem voor de N.W.-Veluwe vormt. Het aantal kleine bedrijven is zeer groot, terwijl op deze bedrijven, ondanks een zeer hoog intensiteitsniveau nog belangrijke arbeidsoverschotten aanwezig zijn, zoals met de cijfers over het arbeidseffect is aangetoond. Door het, in verhouding tot de grotere bedrijven veel geringere arbeidseffect op de kleine bedrijven, ligt ook het inkomen per werker op deze bedrijven aanzienlijk lager dan dat van werkers op de grote bedrijven. De vraag is nu: kan op de kleinste bedrijven het arbeidseffect en daarmee het arbeidsinkomen per werker tot een redelijk niveau worden opgetrokken?

Een verhoging van het arbeidseffect op de bedrijven beneden 5 ha kan niet worden bereikt door een vermindering van het aantal arbeidskrachten. Op deze bedrijven is reeds het minimum aantal arbeidskrachten aanwezig, namelijk ongeveer 1,2 volwaardige arbeidskracht. Op elk zuiver landbouwbedrijf is nu eenmaal de volledige arbeidskracht van de boer en eventueel diens vrouw aanwezig. Ook van een verhoging van het arbeidseffect door vergroting van de arbeidsbehoefte zijn weinig resultaten te verwachten. De kleine bedrijven zijn reeds zeer intensief, terwijl verdere intensivering op steeds grotere moeilijkheden stuit. In dit verband kan worden opgemerkt, dat ook het opnemen van kruidenteelten en andere bijzondere teelten in het bedrijfsplan incidenteel wel verlichting kan brengen, doch geen oplossing kan geven voor het gehele kleine-boeren-vraagstuk.

Om het arbeidseffect en het arbeidsinkomen op de kleine bedrijven tot een redelijk

niveau op te voeren, is de enige mogelijkheid gelegen in *het vergroten van deze bedrijven*. De grens van een sociaal en economisch verantwoorde minimumbedrijfs grootte wordt in feite bepaald door het minimum aantal arbeidskrachten, dat productieve werkgelegenheid moet worden geboden en het intensiteitsniveau. Voor de N.W.-Veluwe ligt deze grens, uitgaande van een minimumaanbod van ongeveer 1,2 volwaardige arbeidskracht per bedrijf en een arbeidsbehoefte van bijna 700 s.u. per ha, bij ongeveer 5 ha.

Het aantal bedrijven van 1—5 ha, geëxploiteerd door personen met hoofdkomsten uit de landbouw, bedraagt ongeveer 1.400 met een gemiddelde bedrijfs grootte van 3 ha. In totaal zou derhalve voor vergroting van deze bedrijven tot 5 ha een oppervlakte van ongeveer 2.800 ha benodigd zijn. (Zie bijlage V-19.)

Er dient voorts in aanmerking te worden genomen, dat een bedrijf van ongeveer 5 ha alleen emplooi biedt aan het bedrijfshoofd en eventueel diens vrouw. Aan een eventueel aanwezige *opvolger* verschaffen deze bedrijven geen voldoende werkgelegenheid. Om dit probleem tot een oplossing te brengen zijn in beginsel twee mogelijkheden aanwezig. In de eerste plaats kunnen de opvolgers *tijdelijk* op andere bedrijven werk zoeken. Aangezien het aantal grotere bedrijven in de streek zeer beperkt is, betekent dit dus, dat zij buiten het gebied moeten gaan werken. Een oplossing in deze zin heeft het belangrijke voordeel, dat de boerenzoons naast een vergroting van hun landbouw-technische ervaring ook een ruimere algemene ontwikkeling opdoen. In Denemarken bijv. is het gewoonte, dat de boerenzoons een tijd lang in een andere streek gaan werken. Het valt evenwel te betwijfelen of de hier aangegeven mogelijkheid in de praktijk op grote schaal toepassing zal vinden, gezien de zeer sterke honkvastheid van de bevolking op de N.W.-Veluwe.

De tweede mogelijkheid om het onderhavige probleem op te lossen heeft o.i. meer aantrekkelijks. Voor de bedrijven van 5 tot ongeveer 8 à 9 ha zou de mogelijkheid moeten worden geschapen om de *bedrijfs grootte te kunnen aanpassen aan het, in de verschillende fasen van de gezinscyclus wisselende, aantal gezinsarbeidskrachten*. Voorheen waren de omstandigheden op de zandgronden van die aard, dat vele bedrijven de kans kregen, de bedrijfs grootte aan de variatie in het arbeidsaanbod aan te passen door tijdelijk los land bij te huren. Ten gevolge van de in de laatste decennia sterk toegenomen agrarische bevolkingsdruk en onder invloed van de huidige pachtwetgeving, krijgt thans nog slechts een zeer gering aantal bedrijven hiertoe de gelegenheid. Het percentage bedrijven, werkend met een opvolger kan normaal worden gesteld op ongeveer 35 % van het totale aantal. De hiervoor benodigde oppervlakte is moeilijk nauwkeurig te bepalen, daar zulks geheel afhankelijk is van de wijze, waarop een bedrijfs grootte-sanering zou plaats vinden. Naar schatting zou hiervoor maximaal ongeveer 2.000 ha nodig zijn. (Zie bijlage V-19.)

De voor de sanering van de bedrijfs grootte benodigde grond kan in beginsel op vier wijzen worden verkregen.

In de eerste plaats dient te worden nagegaan, welke oppervlakte nog door *ontginning* ter beschikking kan komen. Zoals gezegd komt in Putten en ook in Ermelo nog een belangrijke oppervlakte voor ontginning geschikte grond voor. Ontginning hiervan is thans niet mogelijk door de bestemming tot recreatiegebied en militair oefenterrein van deze gronden. Vooral voor de grond nabij de Appelsche heide in Putten dient ernstig te worden overwogen, of door onttrekking van deze grond aan genoemde doeleinden inderdaad wel schade wordt toegebracht aan militaire-, recreatie- en natuurbeschermingsbelangen. De verdere ontginningsmogelijkheden op de N.W.-Veluwe zijn zeer beperkt. Door opruiming van hakhout en andere maatregelen kan wellicht nog een 150 ha cultuurgrond worden gewonnen.

In het algemeen kan men concluderen, dat de bijdrage, welke de ontginning van woeste grond voor een sanering van de bedrijfs grootte kan leveren, geheel afhankelijk is van de toekomstige bestemming van de voor ontginning geschikte gronden. Elders in het gebied biedt de ontginning slechts weinig mogelijkheden.

In de tweede plaats zou voor de vergroting van de te kleine bedrijven *grond kunnen worden gebruikt*, welke thans in gebruik is bij personen, die uit het landbouwbedrijf slechts *neveninkomsten* verkrijgen en voor wie deze inkomsten niet voor het bestaan

noodzakelijk zijn. Op grond van de resultaten van het onderzoek naar het kleine-boeren-vraagstuk op de zandgronden, kan men aannemen, dat de bedoelde gronden op de N.W.-Veluwe in totaal een oppervlakte van 400 ha beslaan. Ook deze mogelijkheid is dus vrij beperkt.

In de derde plaats zou een sanering van de bedrijfsgrootte kunnen worden bereikt door *keuterbedrijven met keuterbedrijven te vergroten*. In feite zou dit een vermindering van het aantal bedrijven betekenen, door bijv. op de kleine bedrijven waar thans geen opvolger aanwezig is geen opvolger van „buitenaf” toe te laten en de te zijner tijd ter beschikking komende grond te gebruiken voor vergroting van de andere kleine bedrijven. Vanzelfsprekend eist uitvoering van een sanering op deze wijze een wettelijke basis.

In de vierde plaats dient te worden gedacht aan de mogelijkheid bedrijven op het oude land te saneren met *grond, welke door de droogmaking van de Zuiderzeepolders ter beschikking komt*. Stelt men zich op het standpunt, dat een sanering van de bedrijfsgrootte niet tot een vermindering van het aantal bedrijven mag leiden, dan zijn de op het oude land aanwezige mogelijkheden zeer beperkt. Voor een oplossing van het kleine-boerenvraagstuk door vergroting van de kleine bedrijven zal men dan in hoofdzaak zijn aangewezen op de bijdrage, welke de nieuwe polders in dit opzicht kunnen leveren.

Op welke wijze een dergelijke sanering zijn beslag zal moeten krijgen is nog voor discussie vatbaar. Een afdoende oplossing van het kleine-boerenvraagstuk is o.i. echter op andere wijze niet te realiseren.

Een sanering van het vraagstuk van de te kleine bedrijven door vergroting van deze bedrijven, zal noodwendig een *hergroepering* van het *grondgebruik* ten gevolge hebben. Er zijn evenwel nog *andere omstandigheden*, welke dringend verbetering behoeven en welke een wijziging in het grondgebruik noodzakelijk zullen maken. Genoemd kunnen worden de verkaveling, de ontsluiting en ontwatering, de opheffing van eventuele nadelige gevolgen van de inpoldering voor het oude land, de bedrijven binnen de bebouwde kom van Elburg en Harderwijk en het gemeenschappelijk grondgebruik.

Wat de *verkaveling* betreft, is uit het onderzoek gebleken, dat vooral in de gemeente Harderwijk (inclusief Hierden) en het gebied Doornspijk—Elburg—Oldebroek de verkavelingstoestand veel te wensen overlaat. In het eerste gebied heeft hieraan vooral het grote aantal zeer kleine en verspreid liggende kavels schuld, in het tweede gebied is niet alleen het gemiddeld aantal kavels zeer groot, maar bovendien ligt ongeveer 28 % der kavels verder dan 2 km van de bedrijfsgebouwen.

Uit het onderzoek is gebleken, dat de verkaveling bij het huidige intensiteitsniveau alleen op de zeer slecht verkavelde bedrijven invloed uitoefent op de bedrijfsvoering. Men kan evenwel stellen, dat op de slecht verkavelde bedrijven het plafond der mogelijkheden is bereikt. M.a.w. bij verdere intensivering en verbetering van de bedrijfsvoering komen deze bedrijven t.o.v. de goed verkavelde in een ongunstige positie te verkeren. Gelijkijdig met de sanering van de bedrijfsgrootte zouden derhalve maatregelen dienen te worden getroffen om de verkavelingstoestand te verbeteren. Zoals gezegd is de urgentie hiervan in de gemeente Harderwijk en het gebied van Doornspijk—Elburg—Oldebroek het grootst.

Om het vraagstuk van de verkaveling afdoende tot een oplossing te brengen, is een doelmatig verspreide bewoning over het gebied een onontkoombare noodzaak. Bij de huidige situatie zijn grote delen van het kustgebied onbewoond of slechts zeer schaars bewoond; men denke aan de polders Arkemheen en Oosterwolde en de kuststrook tussen Harderwijk en Elburg. In een plan tot verbetering van de verkavelingstoestand zal dan ook de bouw van boerderijen in deze gebieden dienen te worden opgenomen. In verband met de grondsoort en waterstaatkundige toestand zullen hier in hoofdzaak overwegend weidebedrijven of zuivere weidebedrijven dienen te worden gevestigd. De bedrijven, welke op de lichtere gronden liggen (aan of ten Zuiden van de Rijkstraatweg) zullen dientengevolge een groter areaal bouwland krijgen en als bedrijfstype overeenkomst gaan vertonen met het gemengde zandbedrijf in Brabant en Limburg.

Met betrekking tot de *ontsluiting en detailontwatering* verdient in het gebied bezuiden Harderwijk de polder Arkemheen de aandacht. In het overige gedeelte van dit gebied

is de ontwatering niet ongunstig te noemen, doch de ontsluiting laat nog wel een en ander te wensen over. Het gebied van Harderwijk tot aan Elburg dient wat ontsluiting en detailontwatering betreft als één geheel te worden gezien. De ontsluiting is ten enen male onvoldoende, terwijl ook t.a.v. de detailontwatering de nodige voorzieningen dienen te worden getroffen. In het gebied Elburg—Doornspijk—Oldebroek is vooral in de polder Oosterwolde de toestand verre van ideaal. Ook andere gedeelten van dit gebied vragen t.a.v. beide punten nog wel enige aandacht. In het gebied van de lichtere gronden in de gemeente Ermelo is de ontsluiting plaatselijk nog voor verbetering vatbaar. De ontwatering levert weinig moeilijkheden op.

Om de voor het oude land mogelijk *nadelige gevolgen van de aanleg van de polder Oostelijk Flevoland op te heffen*, blijkt in het gebied benoorden Harderwijk in waterstaatkundig opzicht een aantal technische en organisatorische maatregelen noodzakelijk. (Zie hoofdstuk IV.) Wat de technische en organisatorische maatregelen betreft kan het gebied in twee delen worden gesplitst, namelijk het gebied Harderwijk tot Elburg (vrij lozend gebied) en het gebied Elburg—Doornspijk—Oldebroek (bemalen gebied). In het eerste gebied dient in verband met de ontwatering een aantal hoofdwatgangen te worden verbeterd, terwijl de noodzakelijke infiltratie in de toekomst tot aanleg van waterinlaat- en distributiewerken zal dwingen. In het tweede gebied maakt de veroudering en de te geringe capaciteit van de twee bestaande gemalen de stichting van een nieuw gemaal voor het gehele bemalen gebied wenselijk (polders Oldebroek en Oosterwolde). Gelijktijdig zullen voorts de hoofdwatgangen moeten worden gewijzigd en verbeterd.

Aangaande de organisatorische aspecten kan worden opgemerkt, dat thans sommige delen van het gebied reeds in een waterschap zijn verenigd, terwijl andere delen nog ongereguleerd zijn. Het zal in de toekomst wenselijk zijn, dat het gehele gebied tussen de IJselmeerkust van Harderwijk tot de Gelderse Sluis en de voet van de Veluweheuvels in één waterschap wordt georganiseerd. Voor de oprichting van dit waterschap zijn zwaarwegende argumenten aan te voeren. In de eerste plaats heeft het gehele gebied belang bij gemeenschappelijke werken, betreffende de ontwatering en de waterinlaat. Voorts hebben alle lagere delen van het gebied een groot belang bij een goede regeling van het peil van het toekomstige randmeer; het overleg met de beheerder van het randmeer inzake het peil kan beter door één groot waterschap worden verzorgd, dan door meerdere kleine. Tenslotte heeft een groot waterschap boven de kleinere waterschappen het voordeel, dat de bestuurs- en administratiekosten per ha geringer zijn en dat het goed onderlegd technisch en administratief personeel kan aantrekken, hetgeen in verband met de uiteenlopende beheerszaken noodzakelijk is.

Tenslotte kunnen er nog enkele omstandigheden met betrekking tot het grondgebruik worden genoemd, waarvan de verbetering gewenst is. In de gemeenten Harderwijk en Elburg heeft een 100-tal boeren zijn *bedrijfsgebouwen binnen de bebouwde kom* liggen, hetgeen zowel voor de betrokkenen als voor de stedelijke bevolking een ongewenste situatie moet worden genoemd. In beide gemeenten komt voorts nog bijna 250 ha cultuurgrond voor, welke in *gemeenschappelijk bezit of gebruik is*; de wenselijkheid om deze grond in individueel gebruik uit te geven wordt steeds meer ingezien.

Om de welvaart in de agrarische bedrijfstak blijvend op een hoger niveau te brengen, zal dus op de N.W.-Veluwe een aantal productie-omstandigheden met betrekking tot het grondgebruik moeten worden verbeterd. Een *simultane en gecoördineerde aanpak* van bedoelde productie-omstandigheden vraagt ongetwijfeld aanzienlijk minder kosten en tijd, dan dat wordt getracht voor elk vraagstuk afzonderlijk tot een oplossing te komen.

Vanzelfsprekend kan deze hergroepering van het grondgebruik voor een groot gebied als de N.W.-Veluwe niet in alle gemeenten tegelijkertijd worden aangepakt. In verband met de inpolderingswerken zal in het gebied benoorden Harderwijk een aantal noodzakelijke voorzieningen moeten worden getroffen op waterstaatkundig terrein. Daar dit gebied ook uit andere hoofde het meest urgent om verbetering vraagt, lijkt het gewenst

hier het eerst de hand aan de ploeg te slaan. Het gebied kan nog worden onderscheiden in twee delen elk met specifieke vraagstukken, namelijk het gebied van Harderwijk tot Elburg en het gebied Elburg—Doornspijk—Oldebroek. In tweede instantie zou de situatie in enkele dorpen van het zandgebied in de gemeente Ermelo, met name in Elspeet, kunnen worden verbeterd. De sanering van het gebied bezuiden Harderwijk zou in een later stadium ter hand kunnen worden genomen. In dit gebied (Appelse Heide) zou nog een aanzienlijke oppervlakte woeste grond kunnen worden ontgonnen, voor zover zich daartegen geen andere belangen verzetten. Hetzelfde geldt ook voor enkele gronden in de gemeente Ermelo.

Naast de ongunstige productie-omstandigheden met betrekking tot de grond vraagt op de N.W.-Veluwe het vraagstuk van de *agrarische bevolkingsdruk* de aandacht.

Bij de beschouwingen over de minimumbedrijfs grootte en de wenselijkheid van een beweeglijke bedrijfs grootte, is er van uitgegaan, dat niet meer dan één opvolger op het bedrijf wordt gehouden. Dit uitgangspunt is niet in overeenstemming met hetgeen uit het onderzoek t.a.v. het aantal opvolgers is gebleken.

Evenals elders op de zandgronden, kan ook op de N.W.-Veluwe een sterke agrarische bevolkingsdruk worden geconstateerd. Het aantal personen, dat in de toekomst boer wil worden, is groter dan het aantal voor hen vrijkomende bedrijven. In de praktijk blijkt deze agrarische bevolkingsdruk o.a. uit de steeds voortgaande splitsing der bedrijven, de late huwelijksleeftijd en ook uit het ongetrouwd blijven van boerenzoons.

Het zal duidelijk zijn, dat naast de maatregelen, welke een verbetering van de productie-omstandigheden t.a.v. het grondgebruik beogen, pogingen in het werk zullen moeten worden gesteld ook de agrarische bevolkingsdruk te verminderen. Indien zulks niet gebeurt zal immers het vraagstuk van een te geringe bedrijfs grootte zich na één of twee generaties, door de splitsing van bedrijven, weer in volle omvang doen gelden.

Men kan in dit verband nog onderscheiden het probleem van de totale agrarische bevolking en van de boerenzoons.

Stelt men zich op het langzamerhand algemeen aanvaarde standpunt, dat, om de rentabiliteit van de agrarische bedrijfstak niet in gevaar te brengen, de agrarische beroepsbevolking in geen geval meer mag toenemen, dan betekent dit voor de N.W.-Veluwe, dat in de periode 1947—1962 jaarlijks 175 of 68 % van 275 aankomende agrarische jongeren naar de niet-agrarische bedrijfstakken zullen moeten afvloeien.

Wat de boerenzoons betreft is uit het onderzoek gebleken, dat van de zoons van 15 jaar en ouder 74 % in de landbouw werkzaam is en 26 % in de niet-agrarische bedrijfstakken. Stelt men het aantal in de landbouw werkzame zoons tegenover het aantal bedrijven, dat voor hen in de eerstkomende 15 jaar zal vrijkomen, dan blijken per 100 bedrijven ongeveer 134 kandidaat-opvolgers aanwezig te zijn (generatiedruk = 1,34). Wil het aantal opvolgers in overeenstemming zijn met het aantal vrijkomende bedrijven, dan zal in plaats van 26 % ruim 40 % van de jongeren van 15 jaar moeten afvloeien. Hierbij dient te worden aangetekend, dat de generatiedruk in Putten en Ermelo aanzienlijk hoger is dan in de noordelijke gemeenten. Voorts is gebleken, dat in het gehele gebied de generatiedruk op de kleine bedrijven aanzienlijk lager was dan op de grote. Op de 1—5 ha-bedrijven bedroeg dit cijfer 1,2 tegenover 2,45 op de grote bedrijven. Op de laatste bedrijven worden veel meer zoons in de landbouw gehouden dan op de kleinere.

De *afvloeiing van agrarische jongeren* naar de niet-agrarische bedrijfstakken is niet alleen *quantitatief* te gering, doch ook de *wijze waarop de afvloeiing* plaats vindt is uit sociaal en economisch oogpunt minder gewenst. De boerenzoons zoeken veelal na de lagere school eerst een bestaan in de agrarische bedrijfstak en pas op latere leeftijd, wanneer zij inzien, dat de landbouw voor hen geen kansen biedt, trachten zij in de niet-agrarische bedrijfstakken aan de slag te komen. Voor de niet-agrarische beroepen zijn zij dan evenwel als ongeschoolden te beschouwen met alle gevolgen van dien. Het aantal boerenzoons, dat direct na de lagere school en via een vakopleiding zijn weg zoekt naar de niet-agrarische bedrijfstakken is nog betrekkelijk gering.

De weerstanden tegen afvloeiing zijn bij de boerenbevolking zeer sterk. Om de afvloeiing te vergroten en bovendien verbetering te brengen in de wijze van afvloeiing

is het in de eerste plaats noodzakelijk de betrokkenen een duidelijk inzicht te geven in de mogelijkheden, welke de landbouw in de toekomst voor de boerenzoons biedt. Niet minder noodzakelijk is het op ruime schaal deskundige voorlichting te geven omtrent de mogelijkheden voor de boerenzoons in de niet-agrarische bedrijfstakken. Naast deze beroepskeuzevoorlichting moet ook het psychotechnisch onderzoek van belang worden geacht. Uit het onderzoek is gebleken, dat t.a.v. genoemde punten op de N.W.-Veluwe weinig of geen activiteit wordt ontplooid.

Uiteraard doet zich bij de afvloeiing van de boerenzoons het probleem voor van de werkgelegenheid en van de beperkte mogelijkheid na de lagere school voldoende gedifferentieerd vakonderwijs te volgen. Deze vraagstukken worden elders aangesneden.

De ongunstige productie-omstandigheden met betrekking tot de grond (bedrijfs-grootte, verkavelingstoestand, ontsluiting en waterbeheersing) en de grote agrarische bevolkingsdruk zijn de belangrijkste problemen, waarvoor de agrarische bedrijfstak op de N.W.-Veluwe zich gesteld ziet. Indien men er in slaagt, deze vraagstukken tot een oplossing te brengen, zijn de grondslagen gelegd voor een grotere welvaart in de toekomst.

Om evenwel een grotere welvaart te effectueren zal het noodzakelijk zijn ook nog aan enkele andere productie-omstandigheden aandacht te besteden, met name aan de *vakbekwaamheid, mentaliteit en credietvoorziening*. Het heeft geen zin om bijv. de cultuurtechnische omstandigheden ideaal te maken, terwijl de mensen niet capabel zijn de nieuwe mogelijkheden volledig te benutten.

Bij een bedrijfsvoering met een zo hoog intensiteitsniveau als op de N.W.-Veluwe voorkomt, dient de bedrijfsinvoering te worden afgestemd op de specifieke mogelijkheden en omstandigheden van het individuele bedrijf. Ma.w. een individuele bedrijfsvoering is dringende eis. Hoewel aan de boeren op de N.W.-Veluwe in het dagelijkse leven een zeker individualisme niet kan worden ontzegd, blijkt toch bij de bedrijfsvoering de navolging van zeer grote betekenis te zijn. De boer steunt bij zijn bedrijfsbeleid voor een te groot deel op hetgeen zijn omgeving te zien geeft. Voor een meer individuele bedrijfsvoering is een zelfstandige oordeelsvorming een onmisbare voorwaarde. Dit kan in de eerste plaats worden bereikt door het volgen van voldoende grondlegend vakonderwijs. Daarnaast vervult de landbouwvoorlichting een rol van betekenis.

De ontwikkeling van het *landbouwonderwijs* op de N.W.-Veluwe is tot op de jongste tijd ten achter gebleven bij dat in andere gebieden. De twee lagere landbouwscholen in het gebied dateren van na 1945; de Landbouwwinterschool is eerst in 1950 opgericht. Het behoeft dan ook geen verwondering te wekken, dat op 60 % der bedrijven door geen der mannelijke arbeidskrachten vakonderwijs is gevolgd. Ook thans kan men nog constateren, dat bijna de helft van de in de landbouw werkzame zoons van 15—19 jaar nog niet deelneemt aan het landbouwonderwijs. Vergroting van de deelneming aan het landbouwonderwijs op de N.W.-Veluwe is derhalve dringend noodzakelijk. Evenals elders op de zandgronden zal men als norm moeten stellen, dat elke toekomstige boer dagonderwijs heeft gevolgd. Indien deze norm door de boerenbevolking wordt aangevaard, zal het aantal dagscholen ten minste met één moeten worden uitgebreid. Verder is het voor de vorming van voldoende geschoold kader van belang, dat meer zoons de Landbouwwinterschool gaan volgen.

Het *voortgezet onderwijs voor meisjes* is op de N.W.-Veluwe nog van weinig betekenis, vooral het dagonderwijs. Vooral het (*landbouw*-) *huishoudonderwijs* verdient de aandacht. Indien de belangstelling voor dit onderwijs groter wordt, hetgeen stellig kan worden verwacht, is de capaciteit van de bestaande scholen op dit gebied onvoldoende. De oprichting van nieuwe scholen dient te worden bevorderd.

De *voorlichting* door de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst geschiedt thans reeds in hoofdzaak in de vorm van individuele voorlichting. Het aantal boeren per rayon is zeer groot, namelijk ongeveer 650; dit houdt verband met het feit, dat onder de grondgebruikers beneden 3 ha zich nog een zeer groot aantal zuivere boeren bevindt. Gezien de grootte der rayons, de geringe theoretische vakkennis der boeren en de noodzaak om tot een meer individuele bedrijfsvoering over te gaan, dringt de vraag zich op, of

een uitbreiding van het voorlichtingsapparaat niet in overweging moet worden genomen. Opgemerkt zij, dat ongeveer 30 % der boeren geen landbouwonderwijs heeft gevolgd, geen vakbladen leest en weinig contact heeft met de Voorlichtingsdienst. Deze boeren zijn dus voor verbeteringen in de bedrijfsvoering geheel aangewezen op de navolging.

Aangaande de *mentaliteit* van de boerenstand — een onderwerp, dat zich, in verband met de gevoeligheden hieraan eigen, slechts met een zekere voorzichtigheid laat behandelen — kan worden opgemerkt, dat de N.W.-Veluwe als geheel een vrij conservatief stempel draagt. Dit blijkt onder meer uit het feit, dat nieuwere inzichten op landbouwkundig gebied elders op de zandgronden veelal eerder toepassing vinden dan op de N.W.-Veluwe.

Vergroting van het aanpassingsvermogen van de boerenbevolking is dan ook o.i. één der voorwaarden om te komen tot een in economisch opzicht gezonde samenleving. In dit verband kan er o.a. op worden gewezen, dat noch de belangstelling voor de standsorganisaties, noch de activiteit van deze organisaties bijzonder groot is te noemen. Voor een gezonde samenleving is een behoorlijke maatschappelijke activiteit — met name activiteit op het terrein van de vakorganisaties — onontbeerlijk. In het bijzonder dienen ook de jongerenorganisaties tot een grotere activiteitsontplooiing te komen.

Wat de *credietvoorziening* betreft, is uit het onderzoek naar voren gekomen, dat deze nog te wensen overlaat. Enerzijds bestaat er bij de boeren vaak een diepgewortelde afkeer om credieten op te nemen voor verbeteringen in de bedrijfsinrichting en bedrijfsinventaris. Anderzijds kunnen boeren, die niet in staat zijn voldoende zakelijke zekerheid te stellen, ook moeilijk crediet verkrijgen, daar de mogelijkheid om credieten op te nemen tegen persoonlijke zekerheid (borgtocht) sinds de dertiger jaren sterk is afgenomen. Het is duidelijk, dat dit in het bijzonder in een gebied, waar een groot deel van de grond wordt gepacht, tot moeilijkheden bij de credietvoorziening aanleiding geeft. Een verruiming van de mogelijkheden tot het opnemen van crediet verdient dan ook stellig de nodige aandacht. Het blijkt, dat ook het gebruikmaken van de door de instelling van het Borgstellingsfonds voor de Landbouw geschapen credietmogelijkheden op de N.W.-Veluwe nog op moeilijkheden stuit, daar sommige boeren het bedrag, dat zij zelf moeten suppleren (50 %) niet bijeen kunnen brengen. Daarnaast zal er naar moeten worden gestreefd het *inzicht van de boeren in financiële vraagstukken* te vergroten.

Tenslotte kan nog worden opgemerkt, dat productieplan en bedrijfsvoering zich zullen dienen aan te passen aan de verbeterde omstandigheden. Uit het onderzoek is gebleken, dat hoewel met de huidige bedrijfsvoering een hoog intensiteitsniveau wordt bereikt, op een aantal punten nog verbeteringen mogelijk zijn. Deze verbeteringen zou men kunnen samenvatten met de termen *rationalisering* en *mechanisering*.

Met rationalisering wordt bedoeld een beter gebruik van de op het bedrijf aanwezige productiemiddelen: grond, kapitaal en arbeid. Genoemd kunnen worden een doelmatiger bemesting, een betere rassenkeuze, vooral van de voedergewassen, en vooral een meer rationele veevoeding en verbetering van de kwaliteit van het vee.

Aangezien na een bedrijfsgroottesanering het thans bestaande potentiële arbeidsoverschot zal zijn verdwenen, zullen de mogelijkheden voor een verdere mechanisering van de bedrijfsvoering aandacht verdienen. Dit te meer, omdat het werktuigenpark bij de huidige ruime arbeidsbezetting reeds te klein is.

Een verdere *intensivering* van de bedrijfsvoering zal pas kunnen plaats vinden, indien aan de rationalisering en mechanisering voldoende aandacht is besteed.

Resumerend kan men stellen, dat om op de N.W.-Veluwe een grotere welvaart in de agrarische bedrijfstak te bereiken, het er in de eerste plaats op aan komt de productieomstandigheden te verbeteren. Om de te nemen maatregelen volledig effect te doen sorteren zal men aan *alle* productie-omstandigheden aandacht moeten besteden. Naast een sanering van de bedrijfsgrootte en verbetering van de cultuurtechnische omstandigheden verdienen derhalve tevens de arbeidsvoorziening en afvloeiing, de vak kennis, de mentaliteit en de credietvoorziening de nodige aandacht.

Vanzelfsprekend zullen productieplan en bedrijfsvoering zich aan de gewijzigde omstandigheden dienen aan te passen, waarbij in eerste instantie de nadruk zal moeten worden gelegd op een verdere rationalisering en mechanisering.

HOOFDSTUK VI

DE INDUSTRIE

De N.W.-Veluwe behoort, zoals wij zagen, niet tot de plattelandsgebieden met een van oudsher bestaande industrie; de meeste hier thans gevestigde industriële bedrijven dateren van na 1930. Wij willen in dit hoofdstuk aanvangen met een summiere beschrijving der voornaamste bedrijven om daarna een samenvatting te geven van de tendenties, die in deze sector van het economisch leven van gewicht zijn.

De voornaamste industrieplaatsen in ons gebied zijn Harderwijk en Nunspeet. In beide plaatsen is sedert 1930 vooral de metaalindustrie sterk vooruitgegaan. In Nunspeet vinden wij als zodanig allereerst de fabriek van Jan Kuipers, die in 1939 overkwam uit Leeuwarden, aangelokt door centrale ligging en lage grondprijzen. Men vervaardigt hier staal- en houtbouwconstructies voor allerlei doeleinden: van fietsenrekken tot montagewoningen en fabrieksloodsen. De afzet ligt over geheel Nederland, terwijl ook de export van meer en meer betekenis wordt. Deze fabriek gaf in 1952 werk aan 180 man. Sinds 1949 is eveneens in Nunspeet gevestigd de ijzergieterij de Industrie v.h. Van Lohuizen & Co., nevenbedrijf van de gelijknamige fabriek in Vaassen. Te Nunspeet vervaardigt men uitsluitend non-ferro zand-gietwerk voor allerlei doeleinden. Hier werkte in 1952 een personeel van 110 man.

In Harderwijk werkt sinds 1950 de Samofa, ontstaan uit samenwerking van vier grote elders gevestigde motorenfabrieken, die op deze wijze de fabricage van een kleine motor lonend ter hand konden nemen. De keuze van Harderwijk werd beïnvloed door: centrale ligging, lage grondprijs, lage loonklasse en aanwezigheid van een ambachtschool. Van de productie wordt circa 60 % uitgevoerd, veelal naar „underdevelopped countries“. In 1952 gaf het bedrijf werk aan 56 man; dit aantal is in de toekomst nog voor uitbreiding vatbaar.

Eveneens in Harderwijk vinden wij „Rimba“, een fabriekje van stalen ramen en deuren (1952: 14 man) en Tri-Ergon, een instrumentenfabriekje.

Na de metaalnijverheid is op de N.W.-Veluwe de houtverwerkende industrie goed vertegenwoordigd; deze gebruikt evenwel als grondstof geen plaatselijk hout. Harderwijk heeft in deze sector de Kamper Electrische Meubelfabriek (30 man) en de N.V. Houthandel Arendsen (36 man), welke laatste een belangrijk deel van haar activiteit in de sector houtbewerking uitoefent. In Nunspeet vinden wij de N.V. Houthandel „De Veluwe“ (opgericht 1928), welke zich evenmin tot de handel beperkt (1952: 42 man).

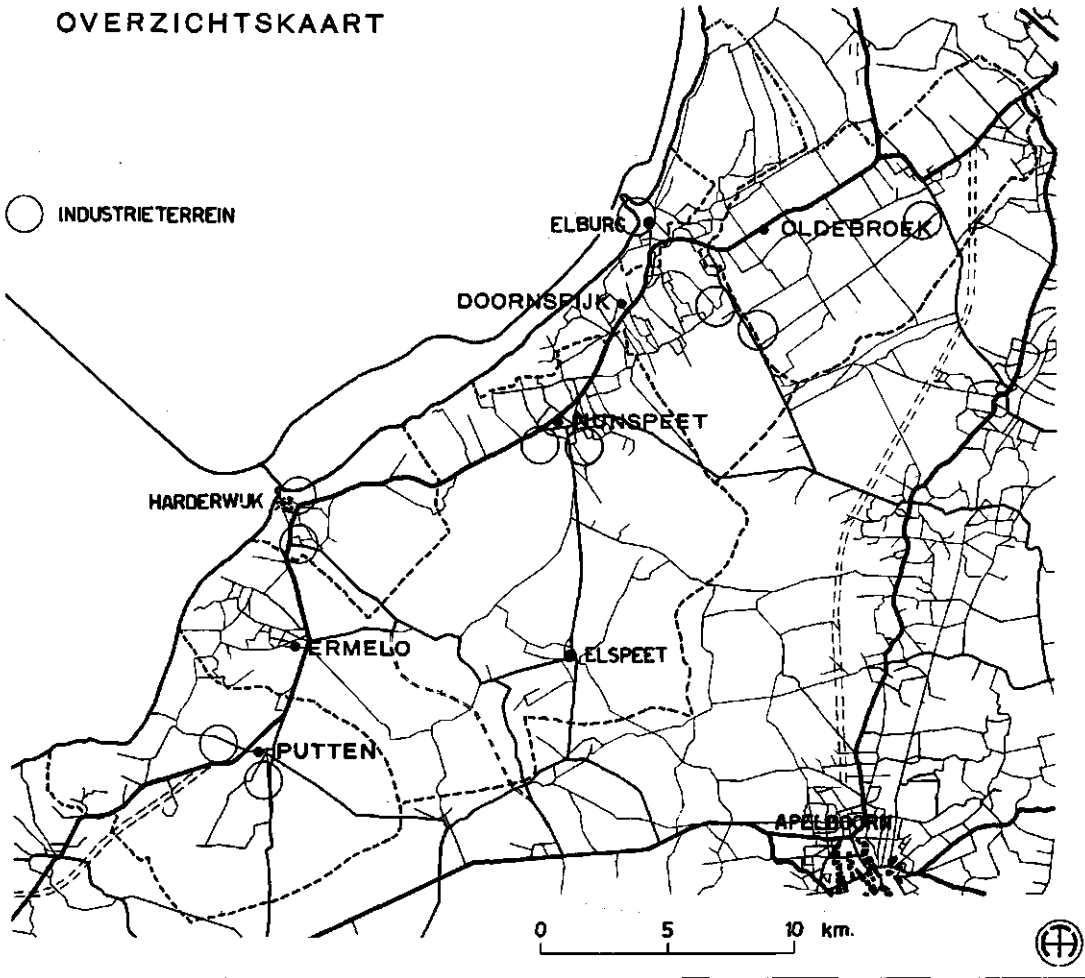
In Wezep vinden wij de meubel- en matrassenfabriek Spakman & Co. (circa 90 mensen) en voorts de meubelfabriek fa. Jonkers, daterende van 1928. Ook dit bedrijf, filiaal van een Friese onderneming, koos de N.W.-Veluwe vanwege haar centrale ligging. In 1952 werkten er 56 mannen.

Verder vinden wij in het gebied een viertal confectiefabrieken, namelijk te Elburg, Harderwijk, Putten en Wezep (resp. 100, 65, 145 en 35 arbeidskrachten). De eerste maakt damesjaponnen en regenjassen, de tweede bedrijfskleding, de derde bedrijfs- en uniformkleding, de vierde dassen e.d. De verkoop van al deze producten vindt hoofdzakelijk plaats in het binnenland. Deze bedrijven werken overwegend met jeugdig vrouwelijk personeel, dat in de omtrek van alle vier plaatsen niet altijd gemakkelijk te verkrijgen is. Het verloop onder de jongedames is dan ook nogal groot; de personeelsmoeilijkheden brachten de fabriek in Harderwijk er reeds jaren geleden toe een filiaal in Kampen te stichten.

In Elburg is een filiaal van N.V. Schokbeton, waar men zich toelegt op de vervaardiging van grafstenen.

Harderwijk heeft voorts nog een fabriek van asbestcementproducten (Asbestona), opgericht in 1934, gelokt door de beschikbaarheid van een terrein aan de haven. De verkoop vindt plaats in geheel Nederland, circa 25 % der productie wordt uitgevoerd (1952: 140 man). Eveneens in Harderwijk staat de rubberfabriek van Ir. Glazener

INDUSTRIETERREINEN van de N.W. VELUWE.
OVERZICHTSKAART

(gesticht 1938; 1952: 125 mannen en 25 vrouwen), waar rubberproducten voor medisch en huishoudelijk gebruik, alsmede schuimrubber worden vervaardigd; de helft der productie gaat naar het buitenland. Tenslotte vinden wij hier de soepfabriek *Finol*¹⁾.

Nunspeet heeft voorts nog de verf fabriek „De Veluwe”, opgericht in 1895. De oprichter had een sterk sociale doelstelling voor ogen met medezeggenschap van arbeiders alsmede een aantal in die dagen ongekende sociale voorzieningen. De opzet bleek evenwel op den duur niet vol te houden en zo moest een aantal ten behoeve der arbeiders gestichte nevenbedrijven (o.a. centrale keuken, varkensmesterij, was- en badinrichting) worden geabandonneerd. Thans vervaardigt de fabriek alle verfsoorten, diepdruckinten; er werken 100 man.

Uit de nevenbedrijven van „De Veluwe” is voortgekomen de V.V.M. (Verenigde Veluwse Melkproductenfabriek), onbetwist de grootste industriële onderneming op de N.W.-Veluwe met fabrieken te Nunspeet en Harderwijk (alsmede Nijkerk, Barneveld en Holten), thans in handen van een Zwitserse maatschappij. Het personeel in de eerste twee fabrieken bedraagt tezamen circa 260 man.

Een tweede grote zuivelfabriek is de Coöperatie „Kamperveen” te Wezep. Hier wordt jaarlijks circa 25 miljoen kg. melk verwerkt, afkomstig van 1000 leden en 150 leveranciers; er werken circa 70 personen. Beide genoemde zuivelfabrieken hebben een zeer belangrijke productie, grotendeels voor het buitenland.

Tenslotte vinden wij in Wezep de „Abex”, een fabriek van houtwol-cement-producten (100 man) en de emaillefabriek van Berk (20 man). Voorts verdient nog vermelding de „Krucodo” te Doornspijk, een coöperatieve inrichting tot het drogen van geneeskrachtige kruiden.

Na de voorgaande opsomming der voornaamste feitelijkheden mogen wij het resultaat van ons onderzoek als volgt samenvatten.

Als reden voor vestiging op de N.W.-Veluwe werd herhaaldelijk de centrale ligging van het gebied genoemd; hiermee dienen uiteraard goede verbindingen gepaard te gaan. In de spoorlijn Amersfoort—Zwolle heeft ons gebied een zeer goede verbinding met het Westen en Noorden van het land, voor de industriële bedrijvigheid is deze evenwel niet bepalend geweest. Slechts twee fabrieken liggen aan de spoorlijn, doch ook deze maken nog veel gebruik van wegvervoer; bij alle andere bedrijven speelde de vrachtauto in het vervoer de grootste rol.

De toestand van de verkeerswegen is voor ons gebied dan ook van zeer groot belang. Wat de N.O.—Z.W.-verbinding betreft, is de situatie niet ongunstig. De oude Zuiderzeestraatweg van 1830 loopt door alle gemeenten der N.W.-Veluwe en sluit aan op de belangrijkste wegen in het Noorden en Westen van ons land. Hoewel de weg voor het moderne verkeer geenszins ideaal is, heeft men hem wel sterk verbeterd door omleggingen bij de voornaamste bevolkingskernen.

In 1954 zal worden begonnen aan een nieuwe N.O.—Z.W.-verbinding, welke langs de spoorlijn is getraceerd. Hierdoor zullen voor enkele plaatsen de verkeersmogelijkheden sterk vooruitgaan, terwijl de gehele streek bij deze verbetering sterk gebaat is.

De N.O.—Z.W.-verbindingen zowel per spoor als per auto zijn redelijk te noemen; de verbindingen met het Oosten en het centrum der provincie zijn minder voor snel vervoer geschikt.

Aangezien de industrieën vooral gebaat zijn bij een goede verbinding naar het dichtbevolkte Westen met de havensteden, is voor de industrie de ligging van de N.W.-Veluwe zeker niet ongunstig.

Harderwijk en Elburg hebben voorts als aantrekkelijkheid hun havens en verbinding met (in de toekomst) 1000-tons vaarwater.

Een tweede reden, die de industrie naar de N.W.-Veluwe bleek te trekken, was de *goedkope grond*. Niet alleen is de grond er goedkoper dan op vele plaatsen elders in

1) De Directie dezer fabriek was niet bereid ons inlichtingen te verstrekken.

het dichtbevolkte Nederland, maar ook is er genoeg ruimte aanwezig voor toekomstige uitbreidingen¹⁾. Verder behoeft er op de zandgrond niet geheid te worden.

Een derde factor, die voor toekomstige industrievestiging van grote betekenis moet worden geacht, is het *qualitatieve* en *quantitatieve* arbeidsaanbod.

Wat het *quantitatieve element* betreft, hebben wij gezien, dat de N.W.-Veluwe betrekkelijk hoge geboortecijfers vertoont, terwijl in alle gemeenten, uitgezonderd Ermelo, een voortdurend vertrekoverschot bestaat. Hierbij komt dan nog, dat ons gebied in 1947 een forensenoverschot bleek te hebben van om en nabij 1000 personen. Hoewel de werkloosheid op de N.W.-Veluwe betrekkelijk laag is in verhouding tot vele andere streken in ons land, zou een fabrikant, die zich hier vestigt, gezien de bovenstaande verschijnselen, *quantitatief* gezien, wel op de nodige mannelijke arbeidskrachten kunnen rekenen, mits het niet onmiddellijk duizenden zijn. Wij hebben in het voorgaande gezien, dat de situatie t.a.v. het vrouwelijk personeel geheel anders ligt. Alle vier de confectie-ateliers bleken in hun personeelsvoorziening met moeilijkheden te kampen.

Naast de hoeveelheid arbeidskrachten is hun *qualiteit* van groot belang. Wat dit betreft waren de geluiden die wij vernamen niet altijd even gunstig als die over ligging en grondprijzen. De Veluwe is van oudsher een agrarische streek zonder enige industrie, behalve in de 19e eeuw wat calicotweverijen en hier en daar wat papierfabrieken; de bevolking is er nimmer op grote schaal „gerijpt” voor de industrie, zoals dit bijv. in Twente geschiedde. Dat er voorts een zeker verband bestaat tussen de conservatieve geestesgesteldheid van de bevolking en haar sociaal-economische omstandigheden, schijnt ons weinig twijfelachtig.

Hoewel wij nu zeker niet zover wensen te gaan de levenshouding uit de sociaal-economische omstandigheden te verklaren, mag men anderzijds de belemmerende werking dezer factor niet over het hoofd zien. Toen dan ook de eerste industrieën op de Veluwe gevestigd werden, had men zijn houding ten opzichte van dit geheel nieuwe structuurelement in de Veluwe maatschappij nog niet kunnen bepalen. Dit alles had tot gevolg, dat de autochthone bevolking alleen in de lagere functies te werk kon worden gesteld, terwijl velen de weg naar de industrie slechts na lange aarzeling vonden.

Wanneer wij hieronder een samenvatting geven van de opmerkingen, die wij van de fabrikanten vernamen over de Veluwe arbeiders, pretenderen wij geen wetenschappelijk verantwoorde karakterschets van de Veluwnaar te geven. Wij geven slechts de geschiktheid van de Veluwe-bewoners als industrie-arbeiders naar het oordeel van diegenen, die hen in dienst hadden, waarbij het oordeel vanzelfsprekend mede beïnvloed werd door de aard van de bedrijven en de persoonlijkheid onzer zeggelingen.

De eigenschap, die men algemeen door iedereen hoort noemen is een zekere traagheid van reactie en werken. Een fabrikant, die overigens niet ongunstig over de N.W.-Veluwe arbeiders oordeelde, schatte, dat het arbeidstempo 10 % lager lag dan in het Westen van het land. Daartegenover stond, dat men er over het algemeen niet tegenop zag wat langer door te werken, wanneer dit nodig was. Een industrieel merkte op, dat het tempo weliswaar lager lag, maar dat de prestatie aan het eind van de dag toch niet ongunstig afstak bij die van arbeiders uit het Westen, omdat men geregelder doorwerkte. Deze zegsman kende de arbeiders uit het Westen door jarenlange ervaring goed.

Hoewel de „hoofdigheid” van de Veluwe arbeider ook in het bedrijfsleven niet onderschat mag worden, waren de verhoudingen in het bedrijf gemoedelijker dan in het Westen. „Er valt best met ze te praten”, aldus een zegsman. Ook over de trouw van de arbeiders was men goed te spreken. Het zelfstandig denken en het zelfstandig handelen achtte men (nog?) niet een der sterkste zijden van de N.W.-Veluwnaren als fabrieksarbeider. Voor nauwkeurig en precisiewerk achtte men hen, althans op het ogenblik, minder geschikt.

Bij alle fabrieken, die wij bezochten, bleek, dat leiding en staf van buiten het gebied afkomstig waren. Maar ook de goed geschoolde vaklieden met grote ervaring vindt men onder de autochthone bevolking van de N.W.-Veluwe niet. Voor ongeschoold en geoefend werk en voor werk, dat bijv. niet meer dan ambachtsschoolopleiding vereist, werden de Veluwnaren wel geschikt bevonden.

¹⁾ Wij verwijzen hiervoor naar het kaartje van beschikbare industrieterreinen.

Een niet gering aantal industriëlen was van oordeel, dat het, gezien de betrekkelijk korte tijd, dat er opleidingsmogelijkheden op de Veluwe bestaan, zeer begrijpelijk was, dat de Veluwnaar nog niet zo geschikt was, als de mensen in het Westen. De sfeer, waarin de mensen opgroeien, het al of niet bestaan van een „industriëel klimaat” is van veel belang. Men kan moeilijk op de Veluwe, waar pas sedert 20 jaar industrieën zijn gevestigd een industriële geesteshouding bij de autochthone bevolking verwachten.

Een voordeel van de vestiging op de Veluwe werd overigens geacht, dat men voorshands niet bevreesd behoefde te zijn voor politieke moeilijkheden. De bevolking is, zoals bekend, rechtzinnig en daarnaast conservatief ingesteld.

Een en ander uit zich ook duidelijk in de politieke verhoudingen.

Stemmenverdeling in procenten

	1933	1948	1950
A.R.	31,5	24,8	24,3
C.H.U.	34,3	32,0	37,2
S.G.P.	12,4	17,5	19,9
S.D.A.P. (P.v.d.A.)	8,2	14,5	11,9
R.S.P. (K.V.P.)	2,1	3,6	2,5
Vrijheidsbond } (V.V.D.)	3,7	4,2	3,2
V.D.			
C.P.N.	0,3	2,2	1,0

Na de vestiging van industrieën in ons gebied hebben zich blijkbaar verschuivingen naar links zowel als naar rechts voorgedaan, doch de laatste zijn het meest sprekend.

In hoeverre de industrievestiging zelve hieraan debet is, valt uit de cijfers moeilijk af te leiden. Soortgelijke verschijnselen doen zich evenwel ook elders voor en een zeker verband schijnt wel aannemelijk.

Over de geschiktheid van de N.W.-Veluwnaar als industrie-arbeider zouden wij samenvattend willen concluderen tot de volgende kenmerken: een zekere traagheid, een gebrek aan technisch inzicht is de N.W.-Veluwnaar eigen; het gebrek aan opleiding, de gemoedelijkheid van de verhoudingen binnen het bedrijf, het afwezig zijn van politieke moeilijkheden, dit alles wijst wel in de richting, dat het agrarisch karakter van de streek ook nu nog een grote invloed op de industriële bevolking uitoefent.

Een vraagstuk van groot belang is het, in hoeverre de landbouwende bevolking op het ogenblik, nu de mogelijkheden tot verder onderwijs dan L.O. geschapen zijn, zijn kinderen ambachtsonderwijs laat volgen. In verband met de grote latente werkloosheid onder de boerenbevolking op de N.W.-Veluwe, zullen in de toekomst steeds meer zonen van boeren vak- of ander onderwijs moeten ontvangen.

Wij hebben, teneinde hierover enige gegevens te verkrijgen, de toestand voor het begin van het cursusjaar 1952-1953 nagegaan. De in 1948 opgerichte Christelijke Nijverheidsschool te Elburg werd bezocht door 98 leerlingen. Opvallend was, dat van dit aantal slechts 14 leerlingen uit Elburg zelf kwamen. Van deze 98 leerlingen waren 17 boerenzoons. Op de nijverheidsschool in Harderwijk waren in totaal 247 leerlingen, waarvan in totaal 26 zoons van landbouwers. In totaal volgden dus 43 boerenzoons nijverheidsonderwijs. Dit is 12,4 % van de ambachtsschoolleerlingen. Aangezien bijna 40 % van de mannelijke beroepsbevolking van de N.W.-Veluwe in de landbouw werkzaam is, terwijl het aantal landarbeiders in deze streek zeer gering is, is het aandeel van de boerenzoons in het totaal aantal leerlingen slechts gering.

Resumerend mogen wij tenslotte zeggen, dat de nijverheid in ons gebied sinds 1930

een forse ontwikkeling heeft vertoond: in 1930 werkten ruim 2450 personen in industrie en ambacht, in 1950 was dit aantal gestegen tot bijna 6300¹⁾.

Blijkbaar had ons gebied dus voldoende aantrekkingskracht; deze heeft voornamelijk gelegen in de goedkope grond, de centrale ligging en de zeer gunstige verkeersverbindingen met voornamelijk delen van ons land. Behalve voor wat betreft de vrouwen, is het arbeidsaanbod quantitatief steeds voldoende geweest; het bestond evenwel overwegend uit ongeschoolden, zodat omtrent de kwalitatieve aspecten minder te roemen valt. Alle leidende functies worden bekleed door van buiten komende personen.

Voor de toekomst blijven enkele gunstige vestigingsfactoren (grond, ligging) aanwezig. Het arbeidsaanbod zal voldoende blijven, wanneer agrarische jongeren van het boerenbedrijf „losgeweekt” kunnen worden. Gezien de zeer grote afkeer, welke bij deze mensen bestaat van „de fabriek”, moet de overgang zo gemakkelijk mogelijk worden gemaakt. Naast de plaatsen met gevestigde industrie menen wij hierom, dat voor vestiging van nieuwe industrie ook andere plaatsen in aanmerking kunnen komen. Hierbij moet met het oog op de betekenis van het vreemdelingenverkeer het natuurschoon streng worden ontzien. In verband met het teruglopen der visserij verdienen Harderwijk en Elburg de bijzondere aandacht.

Voorts is het een gebiedende eis, dat vakbekwaamheid en geschiktheid der arbeidskrachten zo hoog mogelijk worden opgevoerd; geschiedt dit niet, dan zullen de N.W.-Veluwe industrie-arbeiders langzaam maar zeker verpauperen. Het volgen van lager technisch onderwijs is dus een eerste noodzakelijke en belangrijke stap; de begaafden kunnen later hun kennis op andere wijze uitbreiden.

Uit onze bevolkingsprognose zal blijken, dat uitbreiding van de industrie inderdaad gewenst is; aan stichting van reuzenbedrijven is hierbij naar onze mening geen behoefte. Mits de ontwikkeling geleidelijk gaat, moet het mogelijk zijn de maatschappelijke problemen, verbonden aan het meer industrieel worden van de streek, tot oplossing te brengen. Goed onderlegde maatschappelijke werkers zullen bij dit alles onschatbare diensten kunnen bewijzen.

¹⁾ Cijfers ontleend aan Bedrijfstellingen.

HOOFDSTUK VII

DE VISSERIJ

Hoewel in het gehele gebied (1947) slechts 1,3 % der mannelijke beroepsbevolking in de visserij werkte, lagen deze percentages in Harderwijk en Elburg belangrijk hoger (resp. 3,6 en 11,8). Het is hierom wel nodig aandacht aan deze bestaansbron te wijden, temeer daar zij in de nabije toekomst voor grote moeilijkheden zal komen te staan.

Reeds in 1905 was blijkens een onderzoek door de Zuiderzee-Vereeniging in beide plaatsen de visserij „steeds achteruitgaande” en waren de bedrijfsuitkomsten in het algemeen zeer onvoldoende¹⁾. Genoemde vereniging sprak dan ook de verwachting uit, dat het met de visserij nagenoeg was afgelopen en dat drooglegging van de Zuiderzee voor deze bedrijfstak in het geheel geen bezwaar meer zou opleveren.

Aan deze verwachting heeft de werkelijkheid tot heden niet beantwoord. Wel is in Harderwijk de visserij ingekrompen (in Elburg nauwelijks), doch in ieder der beide plaatsen werken thans nog circa 100 mannen in de visserij.

Toch berustte de visie van de Zuiderzee-Vereeniging niet op los zand, want de toestand van de visserij was toen ongunstig, niet alleen in Harderwijk en Elburg, maar langs de gehele Zuiderzeekust. Ondanks harde arbeid en de meest sobere levenswijze ging de vissersbevolking steeds verder achteruit; veelal stonden de vissers diep in het krijt bij de leveranciers, dit ondanks het feit, dat zij als het ware leefden van schip en vistuig en hieraan veel te weinig ten koste legden.

Het bedrijf was zeer wisselvallig, hetwelk vooral te wijten was aan de wispelturigheid van de ansjovis, die het ene jaar in enorme hoeveelheden, het andere daarentegen vrijwel niet gevangen werd. Niettemin zou afsluiting van de Zuiderzee voor de vissers een ramp betekenen; de Regering heeft hiervoor van de aanvang af begrip getoond, zij het wellicht niet in de mate en op de wijze, die de vissers wenselijk achtten. In 1925 kwam tot stand de Zuiderzeesteunwet, die er met name op gericht was de overgang naar andere bronnen van bestaan te stimuleren. Nu zich inmiddels omstandigheden hebben voorgedaan, die destijds niemand kon bevroeden (ontwikkeling zoetwatervis, gunstige prijzen sinds 1940), zijn de voornaamste doeleinden van de wet niet bereikt, zonder dat bij de vissers bepaald kwade wil aanwezig was.

In 1930, vlak voor de afsluiting, werkten in Harderwijk en Elburg resp. nog 238 en 138 mannen op de vissersvloot, zodat t.o.v. 1905 de teruggang slechts zeer weinig of geen betekenis had, hoewel ook in de jaren voor 1930 de toestand niet rooskleurig was. Na dit jaar veranderde de visstand van karakter, doch handhaafde zich op behoorlijk peil en bleef de vissers in staat stellen op het IJsselmeer een karige boterham te verdienen. De hoge prijzen van de oorlogs- en naoorlogsjaren maakten de visserij behoorlijk lonend, en deze toestand heeft zich tot heden bestendigd, zodat er weinig directe aanleiding is het bedrijf thans te staken.²⁾

Hier ligt de botsing met de op langere termijn geziene belangen. Thans bedraagt het aantal visvergunningen voor het gehele IJsselmeer nog circa 850, doch bij de voortschrijdende inpolderingen zal dit aantal tot circa 450 moeten worden beperkt, waarbij als grondregel geldt, dat deze beperking zoveel mogelijk zonder schokken moet verlopen. In principe kan aanspraak maken op een vergunning de zoon van een vergunninghouder, de medeschipper-mede-eigenaar en een neef, mits deze laatste ten minste 5 jaar

1) In de visserij werkzaam waren: te Harderwijk 272 mannen, te Elburg 115 mannen.

2) De gemiddelde bruto-besommingen per bedrijf liggen in beide plaatsen de laatste jaren om de f 10.000,—; ongeveer 50 % hiervan gaat weg aan loon en onderhoud. De totale aanvragen beliepen in:

	1950	1951
Harderwijk	f 527.000,—	f 501.000,—
Elburg	„ 540.000,—	„ 509.000,—

bij de vergunninghouder gevestigd heeft. De inkrimping wordt nu vooral in Elburg sterk bemoeilijkt door de vele medevissende zoons¹⁾. Deze omstandigheid heeft er sterk toe medegewerkt, dat hier het aantal bedrijven en het aantal jonge vissers te hoog bleef. De vaders konden hier, wegens het ontbreken van een knechtenstand, slechts blijven vissen als zij de zoons aan boord namen; hielden zij tenslotte op, dan waren de zoons inmiddels te oud om nog een ander vak te leren. In Harderwijk doet zich dit verschijnsel veel minder voor en daar is dan ook de afvloeiing veel groter geweest. In laatstgenoemde plaats hebben vele vissers zich gericht op de eendenhouderij, die hier en in de gemeente Ermelo tot ontwikkeling is gekomen op basis van het uit het IJsselmeer aangevoerde nest. Er zijn thans 135 eendenhouderijen, waarvan 80 gedreven door personen afkomstig uit de visserij.

Nu de polder Flevoland-Oost in zeer voortvarend tempo wordt bedijkt en reeds in 1956 droog zal vallen, ontstaan voor de beide N.W.-Veluwe vissersplaatsen grote moeilijkheden. Elburg zal reeds zeer binnenkort van het open water zijn afgesloten, Harderwijk heeft iets langer de tijd, maar beide plaatsen zullen hun beste visgronden verliezen en de mogelijkheden tot vissen in het overgebleven IJsselmeer moeten niet worden overschat. Men komt dan in water, waar de motorkuilerij wordt beoefend. De motorkuiler nu kiest zijn eigen route, die van de zeilkuiler is afhankelijk van de windrichting. Krijgt men beide technieken op een betrekkelijk klein water, dat bovendien nog banken en ondiepten heeft (wij denken hier dus aan de noordelijke kom), dan ligt het voor de hand, dat men elkaar geregeld in het vaarwater zit. Voorts wordt het hoekwant, dat over een lengte van circa 7 km over de zeebodem ligt, krachtens dezelfde oorzaak weggevoerd door de motorkuilers.

Wij geloven dus in de eerste plaats niet, dat de zeilvisserij van Harderwijk en Elburg op het overblijvende IJsselmeer een kans heeft, doch voorts is er het probleem van de afstand. Na voltooiing van de polders is van Elburg de afstand tot het ruime water circa 30 km, van Harderwijk bijna 50 km. Het is nu duidelijk, dat het reeds zeer moeilijk zal zijn het bedrijf vanuit Elburg te blijven beoefenen, doch dat dit vanuit Harderwijk geheel onmogelijk is, al verkeert laatstgenoemde plaats dan voorlopig nog in iets gunstiger omstandigheden dan Elburg.

De resterende mogelijkheden zijn verplaatsing van bedrijven naar de noordelijke kom onder gelijktijdige overgang op de gehate „stoomvisserij“, ofwel overgang naar andere bedrijfstakken, ter plaatse of elders.

Het eerste zal hoofdzakelijk in aanmerking komen voor vissers tussen ruwweg 30 en 50 jaar; het schijnt ons evenwel noodzakelijk, dat de jongeren de visserij zo snel mogelijk verlaten.

Van de lagere school komende visserszoons behoren niet meer aan boord te worden genomen, doch in de gelegenheid gesteld vervolgonderwijs te genieten aan ambachtsschool, u.l.o. of anderszins. Het te volgen nijverheidsonderwijs moet niet in de eerste plaats opleiden voor de traditionele ambachten timmeren en smeden, doch zal vooral moeten voorbereiden op werkzaamheid in een industrieel bedrijf. Buiten het handwerk is er uiteraard een groot aantal andere beroepen, waarin dit nijver en degelijk slag mensen ongetwijfeld een plaats zal kunnen vinden. Hierbij denken wij bijv. aan overheidsdiensten (politie, douane, onderwijs, P.T.T., e.d.).

Het zal van de ouders offers vergen de kinderen tot het volgen van dit onderwijs in staat te stellen, doch wij menen, dat het huidige resultaat van het vissersbedrijf hiertoe nog mogelijkheid biedt, terwijl het naar onze mening geboden is thans enig geld aan de opvoeding der kinderen te besteden, wanneer deze daardoor de toekomst beter toegerust kunnen tegemoet treden.

Moeilijker is het een oplossing te geven voor een tweede groep mensen, namelijk die jonge mensen, die thans vissen, doch voor wie over een aantal jaren in de beperkte

¹⁾ In 1947 (volkstelling) waren: in Elburg op 51 bedrijfshoofden 31 medewerkende kinderen; in Harderwijk op 62 bedrijfshoofden 17 medewerkende kinderen.

IJselmeervisserij geen emplooi meer zal zijn. Hierbij denken wij, wederom ruw begrensde, aan de groep tussen 16 en 30 jaar.

Deze jongelui zijn reeds langer of korter in het vissersvak werkzaam en dientengevolge een deel van de hun op school bijgebrachte kennis vergeten. Willen zij in een andere richting, dan moeten zij goeddeels van de grond af beginnen en dit maakt met betrekking tot hen het probleem wel zeer moeilijk. Toch achten wij het gewenst, dat deze mensen zich in enigerlei richting scholing verwerven; het schijnt ons niet nodig, dat deze jonge mensen, die immers ook als knecht in het vissersbedrijf gewend waren verantwoordelijkheid te dragen en een waardevolle steun voor de schipper te zijn, thans overgaan tot beroepen, waarin zij slechts fungeren als de beruchte „dommekrachten”.

De Overheid kan bij dit alles nauwelijks meer doen dan gelegenheid scheppen (tot her- of omscholing) en stimuleren; het eigenlijke werk moet worden gedaan door de betrokkenen zelf. De juiste richting zal hierbij wellicht kunnen worden gewezen door psychologisch onderzoek; dit vrijwaart de betrokkenen voor een verkeerde beroepskeuze en veel teleurstelling.

Voor de oudere leeftijdsklassen is het niet mogelijk een algemene richtlijn te geven. Met het klimmen der jaren groeit de onmogelijkheid tot het aanleren van ander werk en velen uit deze groep zal het bepaald onmogelijk zijn de visserij te verlaten. Het schijnt ons evenwel onmogelijk, dat deze mensen op den duur in Harderwijk of Elburg gevestigd blijven.

Wij hebben niet de illusie, dat langs de aangegeven wegen de visserij in beide plaatsen op korte termijn vrijwillig zal verdwijnen. Veel is echter reeds gewonnen, wanneer de vissers inzien, dat het verkleinde IJsselmeer over enkele jaren hun allen geen bestaan kan bieden en dat het daarom het belang der jongeren is het bedrijf te verlaten.

Tabel 2 Toename van zieltal met vacatiegangers in 1952, t.o.v. het 1e kwartaal.

Gemeenten	2e kwartaal		3e kwartaal	
	in %	absoluut	in %	absoluut
Harderwijk	geen duidelijke conclusie te trekken		ca. 25	ca. 3000
Ermelo	ca. 15	ca. 3000	ca. 45	ca. 10000
Putten	ca. 10	ca. 1000	ca. 30	ca. 3000
Elburg	—	—	ca. 20	ca. 500
Doornspijk ...	—	—	ca. 20	ca. 1000
Oldebroek	ca. 5	ca. 500	ca. 10	ca. 1000
Totaal N.W.-Veluwe				ca. 18500

Het gebruikte grondmateriaal en de veronderstellingen, van welke wij uitgingen, laten geenszins toe met de vermelde cijfers nauwkeurigheid te pretenderen; wij hebben in de absolute aantallen belangrijke afrondingen toegepast, omdat wij zelfs de schijn van deze pretentie willen vermijden. Wel geven naar onze mening de cijfers een indruk van de orde van grootte, waarin zich in ons gebied het vreemdelingenverkeer beweegt.

Het cijfer 18.500, dat tenslotte voor het 3e kwartaal te voorschijn komt, omvat in ieder geval allen, die langer dan een dag in het gebied verblijven, doch hiernaast een deel der dagbezoekers. Vermoedelijk is dit laatste niet erg groot, want zeer velen uit deze categorie voorzien zich niet van kruidenierswaren en/of gebak¹⁾. Men kan zeggen, dat, gemeten naar de omzetten in dagelijkse levensbehoeften, de bevolking gedurende Juli en Augustus door het vreemdelingenverkeer minimaal met $3/2 \times 18.500 = 27.750$ zielen is toegenomen. Op een totaal van circa 68.000 is dit begrijpelijkerwijs een geenszins te verwaarlozen aantal; hierbij komen dan nog de bezoekers in het 2e kwartaal (hoofdzakelijk Juni). De door ons gevolgde methode geeft geen uitsluitsel over de bestedingen; dit zou alleen met een enquête bereikbaar zijn. *De conclusie mag evenwel luiden, dat de economische betekenis van het vreemdelingenverkeer aanzienlijk is; sommige bedrijfstakken zullen hiervan meer profiteren, andere minder, doch als geheel is het aan geen twijfel onderhevig dat uit deze bestaansbron belangrijke baten worden genoten.* Deze vallen echter voor het merendeel in de drie zuidelijke gemeenten²⁾. Dat er tussen deze en de noordelijke gemeenten grote verschillen zijn, blijkt ook uit de werkgelegenheid in hotels, e.d. Wij mogen hiervoor verwijzen naar het betreffende kaartje, waaruit dan bovendien blijkt, dat in Gelderland na Lochem relatief in Ermelo en Putten de meeste mensen in deze bedrijven werkten³⁾.

Het verblijfstoerisme maakt gebruik van velerlei accommodatievormen, afhankelijk van verlangens en financiële draagkracht der bezoekers. De duurste vorm is het hotel of het hotel-pension⁴⁾; hier logeert waarschijnlijk nog geen 10 % der gasten. Hiernaast vinden wij de pensions in vele graderingen van meer of minder luxe, alsmede de verhuur van

1) Alleen al Harderwijk had in 1952 128.000 betalende bezoekers aan strandbad en rondvaarten.

2) Dat niet alleen de middenstand bij een en ander wel vaart, blijkt uit het feit, dat een omvangrijk busbedrijf als de V.A.D. 's zomers voor een groot deel op het toerisme drijft.

3) Deze telling viel aan het begin van het voorseizoen; zij geeft geen beeld van de situatie in vol bedrijf. Men mag echter aannemen, dat de getelde personen ook inderdaad hun hoofdberoep in hotelbedrijf e.d. vonden.

4) Hiervan komen voor in de zuidelijke gemeenten 25 bedrijven met 819 bedden, in de noordelijke gemeenten 2 bedrijven met 33 bedden. (Officieel Zakadresboek van Hotels, Restaurants, e.d., 1952-'53.)

kamers zonder pension. Vooral in de laatste decennia hebben zich nieuwe vormen ontwikkeld, die over het algemeen goedkoop zijn en veelal ook een meer direct contact met de natuur mogelijk maken. Wij doelen hiermee vooral op de kampeercentra, welke in principe bestaan uit een aantal bungalows rond een centraal gebouw met cantine en winkel, de kampeerboerderijen, jeugherbergen, e.d.¹⁾

Naaft de logiesverlening op commerciële basis, staat die bij familie; ook kent ons gebied vele inrichtingen, waar het recreatief karakter op de voorgrond staat en waar bijv. leden van bepaalde verenigingen of het personeel van bepaalde ondernemingen tegen geringe vergoeding kunnen verblijven.

Al deze gelegenheden zijn overwegend geconcentreerd in de drie zuidelijke gemeenten en wel vooral in Putten en Ermelo. Deze gemeenten zijn het sterkst op het vreemdelingenverkeer ingesteld en dragen hiervan duidelijk de stempel. De dorpen Putten, Ermelo, Nunspeet en Elspeet zitten in het seizoen vol met vreemdelingen en het is niet te verwonderen, dat deze dorpen, ondanks het conservatief signatuur der bevolking, de invloed der bezoekers duidelijk ondergaan hebben.

Dit uit zich duidelijk in omvang en hoedanigheid van de winkelstand; hierop komen wij nog terug. Dat de eerste drie dorpen zo'n aangename en welvarende indruk maken is voor een belangrijk deel te danken aan de economische invloed van het vreemdelingenverkeer; men zou dit uit het ongerijmde kunnen bewijzen door te wijzen op Doornspijk, Oldebroek en Wezep, die nagenoeg geen vreemdelingen hebben, maar dan ook bepaald een minder florissante indruk maken.

Opvallend is dat in onze streek de hotels dun gezaaid zijn. Hotels van allure komen slechts voor in Nunspeet, Vierhouten en Leuvenum, doch de meeste inrichtingen dragen een eenvoudig karakter en zijn niet in staat te voldoen aan de verlangens van de verwende vacantienganger. Dit geldt niet alleen voor de hotels in Wezep, Oldebroek en Elburg, doch ook voor die in Putten, Ermelo en de meeste bedrijven in Nunspeet.

Het is dan ook niet allereerst de verwende vacantienganger, doch overwegend de kleine man, die deze streek bezoekt en 's zomers verblijft in de vele kampeerbedrijven en de honderden pensions; de streek vervult met name een rol in het zgn. sociaal toerisme²⁾. Het wil ons voorkomen, dat het nuttig zou zijn in plaatsen als Putten, Ermelo en Harderwijk iets meer accommodatie te scheppen voor de bovengenoemde verwende vacantienganger, waarbij het wellicht mogelijk is evenzeer aandacht te schenken aan behoefte tot restauratie, die ongetwijfeld leeft bij vele doorreizenden. Deze kunnen namelijk hun dorst naar het vaderlandse kopje koffie tussen Amersfoort en Zwolle op slechts zeer weinig plaatsen in aangename omgeving lessen.

De slotsom van dit alles moge zijn, dat het vreemdelingenverkeer als bestaansbron zeer belangrijk is en ook voor de toekomst alle aandacht verdient. Vooral in de drie noordelijke gemeenten is op dit punt nog enige uitbreiding mogelijk; in de zuidelijke geldt het meer geleidelijke uitbreiding. Met name zal aandacht moeten worden besteed aan de behoeften van de moderne vacantienganger, die zich niet meer vergenoegt met hokken in een pension. Aanleg van strand- of bosbaden en andere moderne attracties verdient hiertoe o.i. aanbeveling. Harderwijk, Elburg en 'Polsmaten' (gemeente Doornspijk) zullen op den duur watersportcentra kunnen worden, mits de kansen hiertoe tijdig gegrepen worden. De andere plaatsen in het gebied zullen hun gezicht naar bos en hei moeten blijven richten en hun activiteit er op moeten richten, de omgeving zo ongerept mogelijk te houden. Het is te hopen, dat de militaire noodzaak hiermede niet te zeer in conflict zal komen.

1) Het aantal slaapplekken in deze inrichtingen is elastisch, terwijl ook dikwijls nog tenten kunnen worden opgezet. Naar gegevens van de Ned. Kampeerraad waren op 1/1/'50 in de zuidelijke gemeenten 77 bedrijven met circa 2500 slaapplekken, in de noordelijke gemeenten 9 bedrijven met circa 250 slaapplekken.

2) Volgens de genoemde enquête van de Rijksdienst voor het Nationale Plan komt een zeer groot deel der bezoekers (circa 60 %) uit het Westen des lands.

HOOFDSTUK IX

AMBACHT EN KLEINHANDEL

Wij komen hiermede tot een materie, die in vele opzichten lastig is. In de eerste plaats hebben wij meermalen ervaren, dat reeds bij de quantificering de moeilijkheden aanvangen en dat het vrijwel niet doenlijk is aan de hand van officiële gegevens het aantal dezer bedrijven precies te bepalen. Er zijn altijd onderlinge verschillen tussen de opgaven, terwijl in kleine gemeenten blijkt, dat het beeld der werkelijkheid nog weer anders is. In grote gemeenten loopt dit niet zo gauw in het oog.

Vervolgens tast men nagenoeg in het duister bij de vraag naar de optimale omvang van het verzorgend apparaat. Het werken met gemiddelden heeft hier vele bezwaren; er zijn immers grote, kleine en zeer kleine bedrijven, uitgeoefend in hoofd- of nevenberoep, terwijl voorts de betekenis van bepaalde bedrijven uitgaat boven de plaatselijke verzorging. Men krijgt evenwel de indruk, dat op vele plaatsen het verzorgend apparaat te groot is en voelt sterk de behoefte aan een methode voor het benaderen van de latente werkloosheid of, iets anders gezien, van de onrendabele werkzaamheid in deze bedrijfstakken. De oplossing zou kunnen worden gezocht in vergelijking tussen optimale en werkelijke omzet; het eerste cijfer is voor sommige branches wel bekend, zij het niet bij het huidige prijsniveau¹⁾, doch de bekende vrees, die de middenstander heeft voor het blootleggen van zijn financiële positie, maakt verkrijging der werkelijke omzetcijfers meestal onmogelijk²⁾.

Een andere weg zou zijn het vergelijken van totale optimale omzetten per gebied en totale bestedingen in dit gebied per branche. Wij hebben hiertoe bij het onderzoek voor dit hoofdstuk ernstige pogingen aangewend met behulp van Inkomensstatistiek 1946, Nationaal Budgetonderzoek 1e kwartaal 1951 en de genoemde Kengetallen van het Economisch Instituut voor de Middenstand³⁾. Een aanvaardbaar resultaat hebben deze berekeningen wegens de ontoereikendheid van het statistisch materiaal niet opgeleverd, zodat wij in dit hoofdstuk onze kracht toch moeten zoeken in consumenten-gemiddelden, onderlinge vergelijking en vergelijking met een aantal normen. Een vereenvoudigend element is, dat ambacht en kleinhandel in ons gebied geacht mogen worden werkelijk verzorgend te zijn, en geen koopkracht van elders aan te trekken⁴⁾.

De bedrijven zouden dus inderdaad zijn aangewezen op de regionale bevolking, wanneer niet het vreemdelingenverkeer roet in het eten kwam werpen. Dit voltrekt zich evenwel in een 2 à 3-tal zomermaanden en gedurende de rest van het jaar is de middenstand dus wel degelijk aangewezen op de regionale bevolking.

Wij kunnen nu zowel *ambachts- als kleinhandelsbedrijven* indelen naar de frequentie der behoefte, die zij bevredigen en verkrijgen zo een *drietal groepen*. Bedrijven, die dagelijkse, of althans zeer dikwijls voorkomende materiële behoeften bevredigen, vindt men overal, ook in zeer kleine bevolkingsagglomeraties; voor de ambachtsbedrijven spreekt men hier van basisambachten. Naarmate de frequentie der behoefte daalt, is een groter zielen aantal nodig om de bedrijven renderend te doen zijn; een tweede groep bedrijven vinden wij dan ook alleen in grotere agglomeraties. Voor deze ambachts-

¹⁾ In de publicatie „Kengetallen voor het Kleinbedrijf” van het Economisch Instituut voor de Middenstand, 1950.

²⁾ Ons Instituut heeft voor een ander onderzoek eens gepoogd deze gegevens te verkrijgen; hoewel een en ander in volslagen anonimiteit ging was het aantal antwoorden minimaal.

³⁾ De hierbij gevolgde gedachtengang is neergelegd in bijlage IX-1.

⁴⁾ De tamelijk weinige venters mogen in dit verband naar onze mening buiten beschouwing worden gelaten.

bedrijven spreekt men veelal van grotestadsambachten¹⁾. In deze lijn doorgaand, komen wij tot een derde groep, die haar cliëntèle in de regel uit een nog groter gebied recruteert.

Bij de ambachtsbedrijven hebben wij tenslotte nog te rekenen met de kleine nijverheid, waar dus het ambacht een industrieel karakter draagt.

In de eerste groep ambachtsbedrijven vinden wij op de N.W.-Veluwe²⁾:

Tabel 1 De basisambachten

Ambachten	Elburg	Harderwijk	Ermelo	Doornspijk	Putten	Oldebroek	Totaal
Smeden	4	8	18	6	8	13	57
Loodgieters	3	8	11	1	.	7	30
Electriciens	3	7	10	5	.	5	30
Broodbakkers	11	23	41	12	21	24	132
Slagers	8	13	13	2	6	8	50
Schoenherstellers	4	10	19	3	4	5	45
Schilders	6	22	24	6	16	9	83
Kappers	4	15	12	2	6	7	46
Kleermakers	2	15	5	.	4	4	30

De ambachtsbedrijven van de tweede groep zijn heel wat dunner gezaaid en eigenlijk voor onze streek van weinig betekenis. De consumptie-ijsbereiders zijn met 17 nog het best vertegenwoordigd; onmiddellijk volgt het macabere doodkistenmakersbedrijf, dat door 4 patroons wordt uitgeoefend. De verdere bezetting in deze groep is gering en geeft geen aanleiding tot opmerkingen.

In de derde groep hebben wij te maken met ambachtsbedrijven, van welker diensten in de regel door een zeer wijd verspreide klantenkring gebruik wordt gemaakt.

Als voornaamste vertegenwoordigers dezer groep vinden wij:

Tabel 2 Ambachten der derde groep

Ambachten	Elburg	Harderwijk	Ermelo	Doornspijk	Putten	Oldebroek	Totaal
Uurwerkmakers	2	4	4	.	.	2	12
Fotografen	1	3	4	1	.	2	10
Radioreparateurs	1	4	5	2	.	4	16
Bontwerkers	2	2

Duidelijk blijkt, dat de in deze groep thuisbehorende bedrijven niet zeer dicht gezaaid zijn en dat zij over het algemeen elkander niet verdringen. Men bedenke hierbij voorts

1) In kleinere plaatsen wordt de functie der grotestadsambachten uitgeoefend als nevenbedrijf van de basisambachten.

2) Naar gegevens uit de publicatie „Het Nederlandse Ambacht”, uitgegeven door de Hoofdgroep Ambacht, naar de toestand 1-1-'49.

nog, dat deze beroepen veelal worden uitgeoefend in combinatie met een ander. Zo is de uurwerkmaker in kleinere plaatsen, zoals Elburg, tevens goud- en zilversmid en opticien, de fotograaf tevens drogist. Een eigenlijk overbezettingsprobleem doet zich dan ook in deze groep, evenals trouwens in de tweede niet voor; daarentegen vinden wij het wel in de eerste groep, die der basisambachten.

In het hieronder volgende staatje geven wij de *consumentengemiddelden* voor enkele belangrijke ambachten. Het consumentengemiddelde is het gemiddeld aantal inwoners per bedrijf.

Tabel 3 Consumenten gemiddelden¹⁾

Gemeenten	Bakkerij	Slagerij	Kapper	Schoenherstellers	Schilders	Smeden
Elburg	255	310	710	710	465	700
Harderwijk	500	885	765	1150	520	1440
Ermelo	525	1650	1790	1130	895	1195
Doornspijk	475	5700	2850	1900	950	950
Putten	495	1730	1730	2600	650	1250
Oldebroek	485	1455	1660	2326	1290	895
N.W.—Veluwe	480	1295	1380	1440	765	1110

1) Afgeronde cijfers.

Wanneer wij aannemen, dat een *plattelandsbakkerij* circa 20 balen meel per week moet verwerken wil de eigenaar er een redelijk bestaan in vinden en voorts weten, dat uit een baal 90 broden kunnen worden gebakken, dan moet dus deze bakkerij per week 1800 broden à 0,8 kg d.i. 1.440 kg brood kunnen verkopen. De consumptie per hoofd bedraagt in kleine plaatsen circa 2,2 kg per week, zodat deze bakkerij moet kunnen steunen op het consumptief vermogen van ruim 650 mensen. In ons gebied wordt deze norm gemiddeld niet gehaald. Weliswaar kan de situatie voor de individuele bakkers gunstiger worden, wanneer ze ook banket vervaardigen, terwijl voorts het vreemdelingenverkeer een belangrijke invloed ten goede uitoefent. Van deze bijzondere omstandigheden moet het evenwel, gezien de cijfers, ook bepaald komen.

In het *slagersbedrijf* liggen de zaken enigszins anders; de boerenbevolking consumeert namelijk een deel van het jaar vlees van het zelf geslachte varken. In bevolkingskernen met vele niet-agriërs is dit niet het geval en dus maakt men daar de gang naar de slager veelvuldiger. Vandaar het verschil in consumentengemiddelde tussen de stedelijke en de landelijke gemeenten in ons gebied. Over het geheel berekend, bedraagt het consumentengemiddelde bijna 1300, wat voor een lonende exploitatie waarschijnlijk net voldoende is, doch ongetwijfeld geen overdadig bestaan biedt. In de beide stadjes is de situatie in het slagersvak ongunstiger; weliswaar hebben de hier gevestigde slagers een deel van hun afzet in de omtrek, doch het schijnt ons, dat vooral in Elburg het hierdoor gebrachte soulaas niet voldoende zal zijn.

Voor een behoorlijk bestaan in het *kappersbedrijf* moet het consumentengemiddelde minstens 1000 bedragen, het optimale aantal ligt hoger. In dit licht gezien zou men in deze branche niet van duidelijke overbezetting kunnen spreken; een belangrijke plaatsingsmogelijkheid voor grote aantallen nieuwe werkrachten ligt hier vanzelfsprekend toch niet.

Het heeft slechts weinig zin de gegeven consumentengemiddelden voor het gebied als geheel te bekijken, omdat de plaatselijke verschillen nu eenmaal tamelijk groot zijn. Een beschouwing voor iedere gemeente afzonderlijk zou ons evenwel te ver in details voeren. Wel willen wij aandacht vragen voor Elburg, waar in alle zes genoemde am-

bachten het consumentengemiddelde het laagst is, terwijl het omliggend verzorgingsgebied niet van grote omvang is.

Van bepaalde quantitative of kwalitatieve tekortkomingen van het ambachtelijk apparaat, hebben wij bij een groot aantal vraaggelassen in het gebied nergens horen gewagen; men mag dan ook aannemen, dat het geen belangrijke lacunes vertoont en dat het in de naaste toekomst niet in staat moet worden geacht belangrijke aantallen additionele werkrachten op te nemen.

In het zgn. *ambacht-met-industrieel karakter*, de kleine nijverheid, is in Elburg en Harderwijk de rokerij van betekenis. Dit bedrijf draagt een seizoenkarakter en heeft dus 's winters veel werklozen. Na het verdwijnen der visserij zullen deze bedrijven wellicht uit andere havens vis kunnen aanvoeren, doch op den duur verwachten wij toch inkrimping. Overigens zijn deze ambachten quantitatief van geringe betekenis; zij komen het meest voor in de gemeenten Harderwijk en Elburg. Vermoedelijk is in sommige dezer bedrijven nog wel enige uitbreiding van werkgelegenheid te verwachten, doch andere (touwslagerij, zeilmakerij) zullen met het verloren gaan der visserij hun bestaansbasis verliezen, zodat in deze groep als geheel toch geen groei te verwachten is.

Wij komen nu tot de *détailhandel*, nemen hierbij ons punt van uitgang in de gegevens van de Bedrijfsgroep Détailhandel en rangschikken deze wederom naar de drie groepen van *behoeftefrequentie*, die wij in het voorgaande reeds noemden. Bij de détailhandel behoren gewichtige branches thuis in de tweede groep, welke handelt in goederen, waarvoor de consument bereid is tamelijk verre reizen te maken. Outillage en assortiment spelen hier een zeer gewichtige rol bij het trekken van de klant naar de plaatselijke bedrijven. Schiet bijv. de plaatselijke textiel- of schoenenbranche tekort, dan zal de consument spoedig naar elders gaan om zijn wensen toch te kunnen bevredigen. De winkeliers, die hiervan de dupe worden, hebben de neiging der frequente verbindingen met Zwolle, Amersfoort en Amsterdam misprijzend te beschouwen; zij vergeten evenwel dat de oorsprong van het verschijnsel bij henzelf ligt.

In ons gebied bestaat een belangrijk verschil in outillage van de middenstand tussen de gemeenten met en die zonder omvangrijk vreemdelingenverkeer. Putten, Ermelo, Harderwijk en in iets mindere mate Nunspeet, hebben een uitstekend geoutilleerde en gesorteerde winkelstand, doch in de overige kernen is de détailhandel eigenlijk uitsluitend gericht op de verzorging met dagelijkse levensbehoeften. Elburg heeft wel een groot aantal winkels, doch hun assortiment laat veelal te wensen over; het stadje neemt hierdoor een soort tussenpositie in.

Harderwijk dankt zijn uitstekend winkelapparaat in oorsprong wel aan de aloude centrale functie, die door de handeldrijvende middenstand met succes is getransponeerd in de moderne tijd; in Elburg is men hierin tot heden niet geslaagd.

Putten, Ermelo en Nunspeet zullen ongetwijfeld een sterke stimulans ontvangen hebben van de vreemdelingen, die hier sinds lange jaren des zomers binnenstromen; zonder deze factor is naar onze mening de bloeiende winkelstand in deze plaatsen niet te verklaren. Enkele welgestelden uit de zuidelijke drie gemeenten verrichten hun grotere aankopen in Amsterdam, dat sinds de electrificatie van de spoorweg al heel gemakkelijk bereikbaar is. Anderen trekken naar Amersfoort, doch het merendeel koopt ter plaatse en kan daar op velerlei gebied te kust en te keur gaan.

Ten Noorden van Nunspeet is de situatie geheel anders. In de gemeenten Oldebroek en Doornspijk is geen winkelcentrum van betekenis, terwijl ook Elburg nauwelijks als zodanig kan worden beschouwd. Hier is men voor zijn meer duurzame consumptiegoederen aangewezen op Zwolle en in mindere mate op Harderwijk.

Wij laten thans volgen de aantallen vestigingen en de consumenten-gemiddelden voor enkele belangrijke branches.

Tabel 4
N.W.-Veluwe

Aantal vestigingen en consumentengemiddelden

Groepen bedrijven	Zuidelijke 3 gemeenten		Noordelijke 3 gemeenten	
	aantal	consum. gem.	aantal	consum. gem.
1e groep				
Aardapp., groente, fruit	56	825	23	930
Melk, boter, kaas	51	905	17	1250
Kruidenierswaren	91	510	56	380
2e groep				
Textielgoederen	65	710	25	860
Huishoudelijke artikelen	23	2000	6	3560
Schoenen	18	2560	6	3560
Rijwielen	57	810	25	855

In de eerste groep zijn de bedrijven wederom niet uitsluitend aangewezen op de plaatselijke bevolking, doch geven de vreemdelingen een belangrijke steun; in plaatsen als Putten en Nunspeet moeten deze winkels hun winst behalen in de zomermaanden, terwijl hun omzet gedurende de rest van het jaar te laag is. In de noordelijke gemeenten¹⁾ is het vreemdelingenverkeer veel geringer en daar moeten de winkels het meer uitsluitend van het eigen dorp hebben. De in allerlei kampen en kazernes gelegerde militairen zijn voor het winkelapparaat eigenlijk alleen van betekenis, voorzover het vaste kader met gezinnen ter plaatse gevestigd is. Het reserve- en militiepersoneel leeft in de kazerne, koopt in de cantine en heeft weinig vrije tijd. Alleen in Harderwijk hebben bepaalde middenstandsbedrijven (café's, consumptie-ijsverkopers, e.d.) een belangrijke omzet aan militairen. De voeding voor de legereenheden wordt centraal elders ingekocht en de plaatselijke kleinhandel heeft ook hiervan nagenoeg geen baten.

Neemt men nu in aanmerking, dat een kruideniersbedrijf om te kunnen renderen circa 500 zielen nodig heeft, dan ziet men, dat deze zaken er in de zuidelijke gemeenten gemiddeld niet zo slecht voor zitten, doch dat zij in het noordelijke ongetwijfeld te dik gezaaid zijn. Een groentezaak heeft reeds in een stad circa 1000 zielen nodig en op het platteland zeker veel meer; ook in deze branche schijnt het gebied overvol. In de zuidelijke gemeenten heeft zij de steun van het vreemdelingenverkeer; achtenswaardige informanten deelden ons mede, dat in de toeristenplaatsen 's zomers de groente zeer duur is en dat men alleen door deze hogere prijzen de resterende 8—9 maanden van het jaar kan rondkomen.

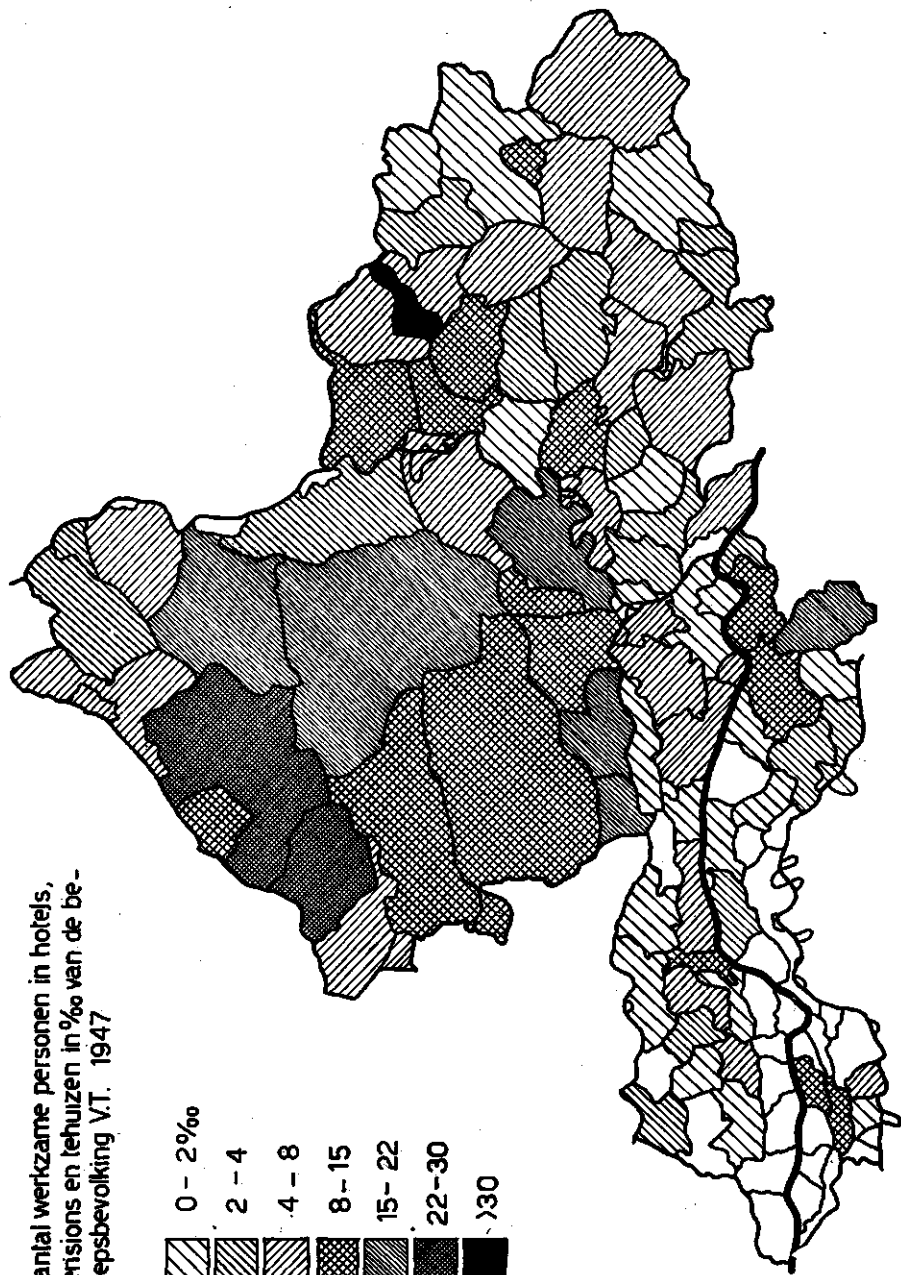
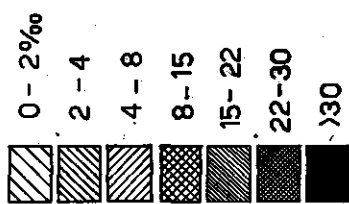
In de tweede groep zijn het alleen de rijwielzaken, die een belangrijk debiet aan vreemdelingen hebben. De norm voor deze bedrijven ligt bij circa 1000 zielen; met steun van de vacatiegangers zal deze in de zuidelijke gemeenten wel worden gehaald, terwijl het Noorden er iets beneden blijft.

De handel in textielgoederen ondergaat weliswaar enige stimulans door de toeristen, doch dit is voor deze zaken niet meer dan een aanvulling en geenszins de kurk, waarop zij drijven. Wanneer wij voor deze bedrijven rekenen met een norm van 1000 zielen, en bovendien bedenken, dat juist deze goederen het eerst in Zwolle, Amersfoort of Amsterdam aangeschaft worden, zien wij, dat ook in de textielbranche de situatie niet rooskleurig is. T.a.v. de schoenbranche geldt, dat deze in de zuidelijke gemeenten nagenoeg in evenwicht is; in het Noorden daarentegen vertoont zij een manco, terwijl de bedrijven hier bovendien kwalitatief te kort schieten.

In de derde groep détailhandelsbedrijven vinden wij de handel in electrotechnische

¹⁾ Wij kiezen hier een tweedeling van ons gebied, omdat wij menen, dat deze subgebieden een min of meer homogeen en samenhangend marktgebied vormen, waarbinnen de détailhandel een eigen karakter heeft.

Aantal werkzame personen in hotels,
perisjons en tehuizen in ‰ van de be-
roepsbevolking V.T. 1947

Harderwijk

Foto K.L.M.

artikelen, foto-artikelen gedistilleerd, parfumerieën, muziekinstrumenten, boeken, bloemen, tweede handsgoederen, e.d. Omtrent de meest gewenste winkeldichtheid in deze branches is weinig te zeggen.

Als conclusie der voorgaande beschouwingen zouden wij willen stellen, dat ambachtelijk- en kleinhandelsapparaat een omvang hebben, die in het algemeen niet de verwachting van spectaculaire uitbreidingen wettigt.

In de noordelijke gemeenten, met name Elburg, is wellicht iets te bereiken door modernisering van het winkelapparaat, doch voor het overige is te verwachten, dat deze bestaansbronnen geleidelijk en ongeveer evenredig met de totale bevolking zullen kunnen toenemen. Voor het tegengoedig en toekomstig arbeidsoverschot is naar deze bedrijfstakken weinig afvloeiing te verwachten.

Dit rapport vindt zijn aanleiding in de consequenties van de voortgezette inpolderingen voor het oude land; voor ambacht- en kleinhandel liggen deze consequenties in Harderwijk en Elburg. Beide plaatsen, eerst Elburg en later ook Harderwijk, zullen met het teloor gaan der visserij een deel van hun stuwend inkomen verliezen; voor Elburg is dit deel zelfs te stellen op circa 35 % van het totaal. In beide plaatsen zal de middenstand het gevoelig ervaren, wanneer de vissers verdwijnen, verpauperen of anderszins hun inkomsten zien teruglopen.

Het ligt in de reden, dat de middenstand voor dit verlies compensatie zal zoeken op het nieuwe land; hiertoe achten wij vooral Harderwijk met zijn actieve en goed gesorteerde middenstand uitstekend in staat. In Elburg zullen op het gebied van de outillage nog belangrijke verbeteringen moeten optreden, wil men daar in de polder enige vaste voet verkrijgen.

Hoewel de Wieringermeerdirectie (Noordoostpolderwerken) terecht van mening is, dat ook in de polders een verzorgingsapparaat behoort te worden gecreëerd en dat de zich hier vestigende middenstand enige beschutting behoeft, is zij toch anderszins wel van plan ook enige ruimte te laten voor de plaatsen in het randgebied. Wij juichen dit zeer toe, omdat immers deze plaatsen tengevolge van de inpolderingen toch reeds zoveel verliezen. Het is dus te verwachten, dat ook Elburgers en Harderwijkers binnen het voorgenomen verzorgingsschema, voorzover nodig door middel van ventvergunningen, enige armslag zal worden gelaten. Voorzover geen ventvergunning nodig is, doch de klant zelf komt naar de plaats, die hem het meeste te bieden heeft, onttrekt zich de feitelijke ontwikkeling aan ieder plan en kan zich een beeld vormen, dat voor de schematische onbegrijpelijk is.

Hierin ligt naar onze mening de kracht van het oude land; hier is een middenstandsapparaat, dat direct kan voldoen aan allerlei niet-dagelijkse behoeften, waarin in de nieuwe polder wellicht niet onmiddellijk op deze schaal kan worden voorzien. Is voor dergelijke dingen de „gang” van de polderbevolking eenmaal naar het oude land, dan schijnt het ons, dat dit een vinger in de pap zal kunnen houden. Wij zien hierin voor de polderbevolking geen groot bezwaar en zelfs een voordeel; wij verwachten, dat de te stichten C-kern zich zeer moeizaam en wellicht slechts ten koste van veel overheidssteun zal ontwikkelen, terwijl op het oude land en met name in Harderwijk een voortreffelijk winkelapparaat aanwezig is¹⁾.

Weliswaar zal Harderwijk naar alle waarschijnlijkheid nimmer de allure verkrijgen, welke bij een volgroeide C-kern behoort. Wij hopen evenwel, dat de Harderwijker middenstand in staat zal zijn de stad te doen worden tot een belangrijk B-centrum; wij menen, dat hiermee een gewichtig N.W.-Veluws belang zal zijn gediend.

¹⁾ Wij wijzen in dit verband eveneens op de vele onderwijsinstellingen, alsmede op het ziekenhuis, waardoor ongetwijfeld ook de „gang” naar deze plaats zal worden bevorderd.

HOOFDSTUK X

DE WERKLOOSHEID

In de werkloosheid vinden wij een indicatie aangaande de doelmatigheid ener economische structuur. Deze kan van vele gezichtspunten worden beschouwd en op lang niet alle vragen, welke ter zake kunnen worden gesteld, geeft de werkloosheid een duidelijk antwoord. Met enkele is dit echter wel het geval en als zodanig komen wij allereerst tegen de vraag naar het sociale aspect der economische structuur. Hierbij doelen wij er met name op, of de bestaande economische structuur in staat is de beroepsbevolking werk te verschaffen en haar te behoeden voor lediggang, die immers des duivels oorkussen is, zeer deprimerend en op den duur ook desorganiserend werkt. Hierbij is tegenwoordig niet meer primair het levensonderhoud van de werkloze, aangezien hierin door de sociale verzekering wordt voorzien, doch valt de nadruk inderdaad op het sociale aspect van de lediggang. Heeft dus een streek permanent een aanzienlijke werkloosheid, dan is haar economische structuur, sociaal gezien, onbevredigend. Hieraan kan worden toegevoegd, dat in dit geval ook het productief vermogen van zo'n gebied tekort schiet.

Komen wij nu tot de N.W.-Veluwe economische structuur, dan zien wij een reële werkloosheid, die over het algemeen geringer is dan in andere Gelderse gebieden, terwijl dit zelfde ook in de vooroorlogse crisisjaren het geval was.

Wij willen onze verdere beschouwingen baseren op de toestand in het crisisjaar 1936, alsmede op die in 1939, toen in de conjunctuur weer enige opleving te constateren was.

Tabel 1 De werkloosheid in 1936 en 1939

Gebieden	Aantal werkloze mannen in 1936				Aantal werkloze mannen in 1939			
	winter		zomer		winter		zomer	
	abs.	in % ¹⁾	abs.	in % ¹⁾	abs.	in % ¹⁾	abs.	in % ¹⁾
N.W.-Veluwe	1822	12,7	1231	8,6	1491	11,3	283	2,2
Maas en Waal	2301	21,0	1773	16,2	2056	18,9	722	6,6
Bommelerwaard	1358	17,6	744	9,6	1586	20,6	195	2,5
W.-Betuwe	2596	15,0	1228	7,1	2200	12,7	698	4,0
IJsselstreek	4840	14,0	3963	12,5	4027	12,3	864	2,6
Gelderland	41576	16,5	29722	11,8	36592	14,5	10857	4,3
Nederland		17,6		11,1				

¹⁾ In % van de mannelijke beroepsbevolking.

Uit de tabel blijkt, dat in het sombere jaar 1936 de werkgelegenheid op de N.W.-Veluwe ten duidelijkste onvoldoende was; vergeleken met de overige genoemde gebieden was evenwel de situatie in ons gebied bepaald minder ongunstig en was het eigenlijk alleen de West-Betuwe, die gedurende een deel van het jaar een beter beeld toonde.

De belangrijkste aantallen werklozen bevonden zich in genoemd jaar onder bouwvakarbeiders, landbouwers en losse werklieden.

Tabel 2

Aantal werkloze mannen N.W.-Veluwe 1936

Beroepsgroepen	winter		zomer	
	abs.	in %	abs.	in %
Bouwwakken	352	19,4	256	21
Landbouw	1102	60	726	59
Losse werklieden.....	236	12,9	167	13,6
Overige	132	7,7	82	6,4
Totaal	1822	100	1231	100

Wij wijzen met name op de zeer hoge aantallen werklozen in de landbouw; deze moet men allereerst in verband brengen met de verminderde migratiemogelijkheden, waarvan wij reeds gewag maakten in onze beschouwing over de migratie. Deze golden evenwel voor alle beroepen en men moet de verklaring van de grote agrarische werkloosheid dan ook zoeken in het feit, dat de slechte uitkomsten van het landbouwbedrijf de anders latent werkloze agrariërs noopten werk te zoeken, of althans zich tot het verkrijgen van werklozensteun als werkzoekende te laten inschrijven. Bij de behandeling der huidige cijfers komen wij op het hier genoemde verschijnsel nog terug.

De spreiding der werkloosheid over de diverse gemeenten in 1936 is in tabel 3 weergegeven.

Tabel 3

De werkloosheid naar gemeenten in 1936

	Doornspijk		Elburg		Ermelo		Harderwijk		Oldebroek		Putten	
	winter	zomer	winter	zomer	winter	zomer	winter	zomer	winter	zomer	winter	zomer
Totaal	210	170	76	40	637	501	268	148	495	363	136	9
% der mann. beroeps bev.	14,5	11,7	9,2	4,9	15,9	12,5	10,0	5,5	17,4	5,4	5,4	0,3
Landbouw	210	170	63	36	554	418	9	1	133	98	133	3
% van het totaal	100	100	59,0	90,0	87,0	83,5	3,3	—	27,0	27,0	98,0	33,0
Bouwwakken	—	—	7	4	60	53	41	18	241	175	3	6
% van het totaal	—	—	9,2	10,0	9,4	10,5	15,5	12,0	49,0	48,0	2,2	67,0

Het is niet moeilijk uit deze tabel te concluderen, dat in Doornspijk en Ermelo de agrarische werkloosheid het gehele jaar op zeer hoog niveau lag, dat zulks in Putten alleen des winters het geval was en dat in Oldebroek de bouwwakken aan de kop gingen. In Harderwijk heerste blijkbaar een ander soort werkloosheid; hier waren de meeste werklozen losse werklieden¹⁾. Zowel 's winters als 's zomers hadden Oldebroek, Doornspijk en Ermelo relatief de grootste werkloosheid. Putten kenmerkte zich door de gunstigste situatie.

Geven wij nu een soortgelijke tabel voor het jaar 1939, waarin op velerlei terrein de oorlogsvoorbereidingen zich reeds manifesteerden in toenemende werkgelegenheid, dan leidt dit tot het navolgende beeld.

¹⁾ Het is thans niet meer na te gaan in hoeverre men in Harderwijk onder „losse werklieden” andere categorieën heeft verstaan dan in de overige gemeenten.

Tabel 4

Aantal werkloze mannen N.W.-Veluwe 1939

Beroepsgroepen	winter		zomer	
	abs.	in %	abs.	in %
Bouwwakken	375	25,1	57	20,2
Landbouw	788	52,8	114	40,3
Losse werklieden.....	197	13,2	61	21,5
Overige	132	8,9	51	18
Totaal	1491	100	283	100

Tabel 5

De werkloosheid naar gemeenten in 1939

	Doornspijk		Elburg		Ermelo		Harderwijk		Oldebroek		Putten	
	winter	zomer	winter	zomer	winter	zomer	winter	zomer	winter	zomer	winter	zomer
Totaal	233	16	132	6	312	47	249	95	393	100	173	19
% der mann. beroepsbev.	15,5	1,6	16,5	0,7	7,5	1,1	8,7	3,3	14,4	3,5	6,6	0,7
Landbouw	221	16	72	6	232	40	14	4	126	33	123	15
% van het totaal	95,0	100	54,5	100	74,0	85,0	5,6	4,2	32,0	33,0	71,0	79,0
Bouwwakken	12	—	17	—	66	4	49	13	190	39	41	1
% van het totaal	5,0	—	13,0	—	21,0	8,5	19,7	13,7	48,0	39,0	24,0	0,5

De zomerwerkloosheid blijkt dit jaar alleen in Harderwijk en Oldebroek van enige omvang te zijn geweest; in Harderwijk was zij aanzienlijk onder de vissers (27,4 %), losse werklieden (32,6 %) en in de bouwwakken (13,7 %), terwijl in Oldebroek landbouw en bouwwakken aan de spits gingen.

De winterwerkloosheid was nog in alle gemeenten omvangrijk, het meest in Doornspijk, Elburg en Oldebroek. In Ermelo was de toestand sinds 1936 blijkbaar verbeterd, in Putten was zij nog steeds het gunstigst. In Doornspijk, Ermelo en Putten lag de winterwerkloosheid in de landbouw wederom op zeer hoog niveau, in Oldebroek overwogen bouwwakken en landbouw tezamen, in Harderwijk school de werkloosheid vooral onder losse werklieden, bouwvakarbeiders, alsmede in de visserij.

Wij besluiten uit dit alles, dat in de jaren vóór 1940 in ons gebied de werkloosheid weliswaar relatief geringer was dan in vele andere gebieden, doch dat zij niettemin belangrijke aantallen omvatte. In de gemeenten Oldebroek en Doornspijk was de toestand steeds het slechtst, in Elburg, Ermelo en Harderwijk over het geheel iets beter, terwijl Putten het minst ongunstige beeld vertoonde. De werkloosheid was overal zeer omvangrijk in landbouw en bouwwakken, hiernaast kwamen voor Harderwijk visserij en losse werklieden.

De oorlog bracht een nagenoeg geheel verdwijnen der werkloosheid teweeg en in de eerste naoorlogsjaren kon men wanen dit spook voorgoed bedwongen te hebben. Dit is evenwel een illusie gebleken en thans vergt het werkloosheidsprobleem weer de aanhoudende zorg van de daartoe gestelde overheden. Weliswaar zijn de cijfers en percentages van de donkerste malaisejaren nog niet bereikt, doch zij zijn de laatste jaren ook in ons gebied steeds hoger geworden. Hoewel de gunstigste jaren tussen 1945 en 1950 nog wel een gering percentage werkloosheid hadden, was het verschijnsel in

deze tijd toch van te geringe omvang om ernstige ongerustheid te kunnen wekken. Wij beperken ons daarom voor de meer recente werkloosheid tot de jaren 1950 en later. Allereerst blijkt nu, dat ook thans de werkloosheid in ons gebied relatief van geringere omvang is dan in vele andere gebieden en in de provincie Gelderland als geheel.

Tabel 6 De werkloosheid in 1951 en 1952

	Aantal werkloze mannen in 1951				Aantal werkloze mannen in 1952			
	winter		zomer		winter		zomer	
	abs.	in % ¹⁾	abs.	in % ¹⁾	abs.	in % ¹⁾	abs.	in % ¹⁾
N.W. Veluwe ...	338	1,8	215	1,1	475	2,5	623	3,2
Veluwe	4166	2,9	2716	1,9	5750	3,9	5394	3,6
Gelderland	11636	3,5	6053	2,0	17167	5,0	12787	3,8
Maas en Waal...	908	6,7	363	2,7	1151	8,4	572	4,2
Rijk van Nijmegen	2521	6,5	1655	4,3	3580	9,1	2851	7,3
Bommelerwaard...	567	6,2	177	1,9	801	8,6	415	4,5
W.-Betuwe	740	3,7	352	1,8	1062	5,3	519	2,6
O.-Betuwe	1286	6,0	143	0,7	1182	5,4	453	2,1
Z.-Veluwezoom ..	2326	4,3	1399	2,6	2806	5,1	2381	4,3
IJsselstreek	1049	2,2	800	1,8	1730	3,7	1895	4,0
Gelderse Vallei ...	453	1,8	302	1,2	739	2,8	495	1,9
Gebied Zutphen ...	176	1,6	122	0,4	707	2,5	354	1,3
Oostel.Achterhoek	114	0,5	146	0,6	663	2,9	731	3,1
Liemers	1158	3,2	249	1,0	2271	6,2	373	2,6
Nederland	110905	3,6	62065	2,0	165824	5,4	110560	3,6

¹⁾ In % van de mannelijke beroepsbevolking.

Op de N.W.-Veluwe is de verdeling over de gemeenten in tabel 7 weergegeven.

Tabel 7 De werkloosheid naar gemeenten in 1950, 1951 en 1952

Gemeenten	1950				1951				1952			
	winter		zomer		winter		zomer		winter		zomer	
	abs.	in % ¹⁾	abs.	in % ¹⁾	abs.	in % ¹⁾	abs.	in % ¹⁾	abs.	in % ¹⁾	abs.	in % ¹⁾
Doornspijk	13	0,6	4	0,2	25	1,3	19	1,0	54	2,8	44	2,3
Elburg	14	1,6	5	0,6	10	1,1	6	0,7	38	4,1	30	3,3
Ermelo	103	1,8	64	1,1	63	1,1	36	0,6	83	1,4	156	2,7
Harderwijk ...	100	2,9	67	1,9	56	1,6	37	1,1	74	2,0	66	1,8
Oldebroek	78	2,0	33	0,9	48	1,3	50	1,3	135	3,5	206	5,3
Putten	149	4,8	88	2,8	70	2,2	67	2,1	89	2,8	121	3,8

¹⁾ In % van de mannelijke beroepsbevolking.

Nu is het bekend, dat ook in een goed functionerende maatschappij een zekere werkloosheid, hoezeer ongewenst, niet te vermijden is. Dit vindt zijn oorzaak in het seizoen, in vrijvingen, gebrek aan vakbekwaamheid of mindere validiteit der arbeidskrachten. Men rekent hiervoor met een percentage der mannelijke beroepsbevolking en stelt dit gewoonlijk op 3. Zolang de werkloosheid beneden dit percentage blijft, is er geen reden

tot bijzondere ongerustheid. Komt zij echter hoger, dan ontstaat wel degelijk de noodzaak aan het verschijnsel de volle aandacht te wijden.

In dit licht bezien, is vooral in Januari 1953 de toestand in alle zes gemeenten alarmerend geworden, waarbij relatief gezien vooral Elburg uit de toon valt, doch ook de overige gemeenten vrij plotseling met hoge aantallen voor de dag komen. Men bedenke hierbij, dat de militaire objecten in het gebied, die de laatste jaren vele handen vroegen en waardoor de werkelijke situatie versluierd werd, thans grotendeels voltooid zijn. Oldebroek, Putten en Elburg hadden eveneens in 1952 reeds te hoge percentages, doch thans is dit in alle gemeenten het geval. Ermelo vertoont hierbij het minst ongunstige beeld.

De verdeling der werkloosheid over de beroepen blijkt, voor zover hieromtrent cijfers beschikbaar zijn, uit tabel 8.

Kijken wij nu voornamelijk naar de meest recente cijfers, dan blijkt, dat met name in de bouwvakken en in de categorie der losse arbeiders in Januari 1953 de werkloosheid een ongewenste omvang had aangenomen. De werkloosheid in landbouw en metaalindustrie week minder af van die op voorgaande peildata. Het is mogelijk, dat de werkloosheid in bouwvakken en onder losse arbeiders voor een deel te wijten is aan de ongunstige weersomstandigheden van de afgelopen winter. In dit geval zou het a.s. zomercijfer (1953) wederom een meer normaal beeld moeten vertonen.

De waarneming van één wintercijfer is op zichzelf niet voldoende om te besluiten tot het bestaan van een chronisch arbeidsoverschot. Mocht evenwel dit jaar ook de zomerwerkloosheid belangrijk hoger zijn dan in andere jaren, zo zal het ook hier nodig zijn tot werkverruiming van overheidswege over te gaan.

In Doornspijk was tot voor kort de werkloosheid zeer gering, doch thans is zij van betekenis in landbouw, bouwvakken, metaalindustrie (forensen) en onder losse werklieden. Elburg (hoogste percentage van de N.W.-Veluwe!) heeft de werkloosheid vooral in de metaalindustrie (forensen), visserij en de rokerijen. In Harderwijk, Oldebroek en Putten hebben „losse werklieden" en bouwvakken hoge cijfers, in laatstgenoemde gemeente trekt voorts de landbouw nog de aandacht.

Overzien wij nu het geheel, dan blijkt allereerst, *dat thans de werkloosheid het peil der vooroorlogse nog niet heeft bereikt. Tot midden 1952 was de toestand slecht in Oldebroek, terwijl Putten en Elburg eveneens de aandacht vroegen. Ermelo en Doornspijk namen een tussenpositie in, terwijl Harderwijk een stabiel beeld op laag niveau vertoonde. In de winter 1952/53 is in alle gemeenten een verandering ten ongunste ingetreden, waarvan nog niet vaststaat, in hoeverre zij continu onrustbarend is. In verband met de IJsselmeer-inpolderingen verwachten wij vooral in Elburg ernstige moeilijkheden. In de beroepen der werklozen vertoont zich, vergeleken met de vooroorlogse jaren een duidelijke continuïteit; ook thans gaan landbouwers, bouwvakarbeiders en losse werklieden aan de spits, terwijl plaatselijk ook metaalbewerkers van werkloosheid te lijden hebben.*

De reële werkloosheid in de landbouw draagt enigmate, doch niet geheel, een seizoenkarakter; zij is in hoofdzaak duidelijk structureel en haar bestrijding vraagt dus, op lange termijn gezien, structuurverbetering der agrarische bedrijfstakken. Bedacht dient voorts te worden, dat bij achteruitgang der agrarische conjunctuur het gevaar bestaat, dat, evenals vóór 1940, grote aantallen latent werklozen zich ontpoppen als reële steuntrekkers. In het aan de landbouw gewijde deel van dit rapport wordt over de problematiek der structuurverbetering uitvoerig gehandeld.

De groep *bouwnijverheid* omvat — en dit geldt ook voor de vooroorlogse jaren — eveneens grond- en waterbouwkundige werken, wegenbouw, e.d.; alleen reeds uit dezen hoofde ondergaat zij steeds een uitbreiding in het winterseizoen, wanneer bovendien nog veel burgerlijke- en utiliteitsbouw stil ligt. Vinden wij evenwel in de zomer nog werkloosheid in deze groep, dan kan het bij de drukke bouwactiviteit van deze tijd wel niet anders of wij hebben te maken met ongeschoolden, welke in de groep grond-

Tabel 8 Aantal werkloze mannen naar gemeenten en beroepsgroepen¹⁾
(1950, 1951 en 1953)

	Doornspijk ²⁾				Elburg ²⁾				Ermelo			
	1950		1951	1953	1950		1951	1953	1950		1951	1953
	winter	zomer	winter	winter	winter	zomer	winter	winter	winter	zomer	winter	winter
Totaal	13	4	25	95	14	5	10	76	103	64	63	182
% mann. ber.bev.	0,6	0,2	1,3	5,2	1,6	0,6	1,1	8,6	1,8	1,1	1,1	3,2
Landbouw	7	—	11	29	—	—	—	4	35	15	11	35
% v.h. totaal	—	—	44	30	—	—	—	5,5	34	23	17,5	19
Bouwwakken	1	—	4	15	2	1	2	9	9	6	12	43
% v.h. totaal	—	—	16	16	—	—	—	12	8,7	9,3	19	24
Metaalind.	—	1	—	10	—	2	—	15	3	10	8	10
% v.h. totaal	—	—	—	10,5	—	—	—	19,5	3	15,6	12,7	5,5
Adm. pers.	—	2	1	2	1	—	1	—	10	13	4	8
% v.h. totaal	—	—	—	—	—	—	—	—	9,7	20	6,3	4,5
Losse werkl.	3	1	1	29	4	1	—	14	25	8	14	62
% v.h. totaal	—	—	—	30	—	—	—	18,4	24,2	12,5	22	34

	Harderwijk				Oldebroek				Putten			
	1950		1951	1953	1950		1951	1953	1950		1951	1953
	winter	zomer	winter	winter	winter	zomer	winter	winter	winter	zomer	winter	winter
Totaal	100	67	56	170	78	33	48	204	149	88	70	151
% mann. ber.bev.	2,9	1,9	1,6	5,2	2	0,9	1,3	5,6	4,8	2,8	2,2	4,9
Landbouw	25	13	7	22	11	3	16	26	71	47	23	30
% v.h. totaal	25	19,5	12,5	13	14	9	33	13	48	53,5	33	20
Bouwwakken	9	8	3	30	22	4	11	71	24	9	8	46
% v.h. totaal	9	12	5,3	18	28	12	23	30	16	10,2	11,4	30
Metaalind.	5	8	7	7	18	1	4	14	2	4	4	3
% v.h. totaal	5	12	12,5	4	23	3	8,3	7	1,3	4,5	5,7	2
Adm. pers.	3	10	4	4	3	7	1	2	7	3	5	3
% v.h. totaal	3	15	7	2,4	4	21	2	1	4,7	3,4	7,1	2
Losse werkl.	27	14	14	67	11	7	7	66	31	17	19	51
% v.h. totaal	27	21	25	39,4	14	21	14,6	32,4	21	19,3	27	33,7

¹⁾ Voor de zomer van 1951 en het jaar 1952 zijn deze cijfers niet beschikbaar.

²⁾ In de kleine aantallen van Doornspijk en Elburg spelen zoveel toevalligheden, dat hier uit percentages geen algemene conclusies zouden kunnen worden getrokken; de berekening is hierom in een aantal gevallen achterwege gelaten.

werkers, e.d. uiteraard ruimschoots te vinden zijn. De afgelopen jaren, toen in ons gebied een aantal militaire kampen moest worden ingericht, zijn voor deze mensen niet ongunstig geweest; nu deze werkzaamheden beëindigd zijn, doen zich de gewone moeilijkheden weer voor¹⁾. Plaatselijk zijn ze op lange termijn te ondervangen door betere scholing dezer categorie. Meer in het groot gezien, kan naar het schijnt verbetering in de groep bouwnijverheid slechts ontstaan door „uitsmeren" der bouwactiviteit over de seizoenen. Provinciaal of regionaal is op dit gebied weinig te doen en de taak der lagere overheids-ganen is o.i. vervuld, wanneer zij de gelegenheid scheppen tot het volgen van technisch onderwijs en in deze richting stimulerend werken.

De categorie der *losse werklieden* is altijd zeer spoedig onderhevig aan werkloosheid, omdat deze mensen geen geschooldheid hebben, die hen in het economisch proces onmisbaar maakt. Ook hier moeten wij er weer op wijzen, dat de geschoolde werker betere kansen heeft dan zijn ongeschoolde collega en dat het dus altijd goed is, wanneer zoveel mogelijk mensen in enigerlei richting over vakbekwaamheid beschikken. Het is wellicht niet mogelijk iedereen te scholen, ook al omdat veler capaciteiten dit niet toelaten, doch dit is toch de richting waarin de oplossing van het probleem moet worden gezocht.

Op korte termijn zijn het vanzelfsprekend andere maatregelen, die verlichting moeten brengen; deze komen voort wat de provinciale en plaatselijke overheden betreft, wel in hoofdzaak neer op het doen uitvoeren van openbare werken, al of niet in D.U.W.-verband. Bij de huidige stand van zaken komen hiertoe allereerst Oldebroek en Putten aan de orde²⁾; Elburg vereist in verband met het aflopen der visserij een benadering van geheel eigen karakter. In de gehele streek is gebrek aan D.U.W.-objecten.

Wij hebben ons in het voorgaande bepaald tot de werkloosheid onder mannen, omdat deze sociaal en economisch het meest ongewenst is. Zou men de in het begin van dit hoofdstuk genoemde doelmatigheid der economische structuur mogen afmeten naar de reële werkloosheid, dan moest de conclusie luiden, dat de structuur der N.W.-Veluwe niet onbevredigend is; zij kent namelijk overwegend een relatief lage werkloosheid. In aanmerking moet echter worden genomen, dat (1947) circa 5,5 % der mannelijke beroepsbevolking werk vond buiten het gebied. *Binnen het gebied is de werkgelegenheid dus toch klaarblijkelijk onvoldoende.* Bedacht dient voorts te worden, dat met het criterium der werkloosheid vele vragen niet beantwoord zijn; het is voor een antwoord op de vraag naar doelmatigheid niet voldoende.

¹⁾ In de winter 1951/'52 was er als gevolg van de regeringspolitiek ernstige slapte in de bouwnijverheid; deze laten wij, als zijnde hopelijk incidenteel, hier buiten beschouwing.

²⁾ In de tweede helft van 1952 is bij Putten een ruilverkaveling ter hand genomen. In Oldebroek kwam verruiming door de uitbreiding van een militair kamp en het tijdelijk in bedrijf stellen van de betonfabriek der Spoorwegen.

HOOFDSTUK XI

BEVOLKINGS- EN ARBEIDSAANBODS-PROGNOSE

De vraag doet zich tenslotte voor, welke bevolkingsaantallen op grond van de te verwachten ontwikkeling in de toekomst waarschijnlijk mogen worden geacht.

De hier gehanteerde prognoses zijn tot stand gekomen door extrapolatie van de bevolkingsontwikkeling in een lange reeks verlopen jaren; deze extrapolatie is niet zonder meer geschied, doch met inachtneming der huidige factoren, die op de ontwikkeling invloed kunnen hebben. De lijn der verwachtingen wordt bovendien telkenjare met de werkelijkheid geverifieerd. Wij kwamen zo tot de navolgende verwachting voor het jaar 1970:

Putten	circa	12.200	inwoners
Ermelo	"	27.700	"
Harderwijk	"	19.600	"
Doornspijk	"	7.000	"
Elburg	"	3.000	"
Oldebroek	"	15.700	"

Totaal N.W.Veluwe... circa 85.200 inwoners

In het bovenstaande is rekening gehouden met een relatief gelijkblijvende migratie. Bij dezelfde verhouding tussen mannen en vrouwen als in 1947 zouden er dan in 1970 circa 42.200 mannen zijn. Schatten wij nu de mannelijke beroepsbevolking in 1970 op 58 % van het totaal aantal mannen (1930: 55,5 %; 1947: 57,5 %), dan zou er voor circa 24.400 mannen werkgelegenheid moeten zijn. (1947: 17.600) (inclusief forensen).

Nemen wij aan, dat de landbouw niet in staat zal zijn meer arbeidskrachten op te nemen, de visserij verdwijnt en de economische en sociale diensten zich iets sneller zullen uitbreiden dan de bevolking, dan verkrijgen wij in het kader onzer prognose voor 1970 de volgende taakstelling:

- werkgelegenheid in landbouw voor circa 6.900 mannen;
- " " economische en sociale diensten voor circa 7.600 mannen;
- " " industrie en ambacht voor circa 9.900 mannen.

De aandacht wordt nu vooral getrokken door het cijfer betreffende industrie en ambacht. Wanneer wij eenvoudigheidshalve aannemen, dat in 1970 geen uitgaand forensensaldo meer zal bestaan, moet dus de streek in industrie en ambacht werk kunnen bieden aan 9.900 mannen. In 1950 gaven deze bedrijfstakken werk aan ongeveer 5.400 mannen en de *jaarlijkse toeneming* zal gemiddeld 225 moeten bedragen (alles onder de veronderstelling van relatief gelijk blijvend emigratie). Er is dus nog een lange weg te gaan, doch bij gunstige algemene conjunctuur moet een en ander niet onmogelijk worden geacht. Tussen 1947 en 1950 nam het aantal mannelijke arbeidskrachten in industrie en ambacht per jaar met gemiddeld 300 toe; het is dus zelfs niet nodig dit tempo te handhaven om het noodzakelijke doel te bereiken.

Wordt de doelstelling *niet* gehaald, dan moet de bevolking in nog meerdere mate wegtrekken, of wordt zij op grote schaal werkloos. Geen dezer vooruitzichten is aantrekkelijk voor de streek of de afzonderlijke gemeenten.

Gezien het feit, dat industrialisatie tegenwoordig aan de orde van de dag is, zouden wij voor de afwisseling thans gaarne eens tot een andere conclusie zijn gekomen. De cijfers laten dit evenwel niet toe en ook voor de N.W.-Veluwe moeten wij concluderen, dat in de *industrie* de enige mogelijkheid ligt om ook in de toekomst alle mannen aan het werk te kunnen houden.

HOOFDSTUK XII

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

Op de N.W.-Veluwe werkte bij de beroepstelling van 1947 meer dan 40 % der mannaen in agrarische bedrijven; het ligt dus voor de hand, dat in het voorgaande op de landbouw zeer veel licht moest vallen.

Bij het onderzoek naar de landbouw op de N.W.-Veluwe is in de eerste plaats aandacht besteed aan de *omstandigheden*, waaronder wordt geproduceerd, aangezien het in wezen de productie-omstandigheden zijn, welke het welvaartspeil in de landbouw bepalen. Een verhoging van de welvaart kan in feite alleen worden bereikt door een verbetering van de productie-omstandigheden. Hierbij kan men als beginsel stellen, dat het gaat om een gelijktijdige verbetering van alle productie-omstandigheden. Het heeft weinig zin om bijv. de cultuurtechnische omstandigheden te verbeteren, als de mensen niet in staat zijn om de nieuwe mogelijkheden volledig uit te buiten.

Het is doelmatig onderscheid te maken tussen de productie-omstandigheden met betrekking tot het *grondgebruik* (bedrijfs grootte, waterstaatkundige toestand, ontsluiting, verkaveling, pachtverhoudingen) en die met betrekking tot de *arbeidsvoorziening* (in zijn kwalitatieve en kwantitatieve aspecten) en de *kapitaalsvoorziening*.

Naast de gegevens over de productie-omstandigheden zijn voor het onderzoek vanzelfsprekend ook de cijfers over productieplan en bedrijfsvoering van belang. Deze cijfers geven een indicatie van het gebruik, dat onder de gegeven omstandigheden van de productiefactoren grond, kapitaal en arbeid wordt gemaakt. Het zal duidelijk zijn, dat productieplan en bedrijfsvoering altijd min of meer zijn aangepast aan de heersende omstandigheden.

Wat nu het grondgebruik betreft, is uit het onderzoek naar voren gekomen, dat dit op verschillende punten veel te wensen overlaat.

In de eerste plaats kan op de N.W.-Veluwe van een nijpend *kleine-boerenvraagstuk* worden gesproken. Van de ruim 3400 bedrijven boven 1 ha is 58 % kleiner dan 5 ha; de gemiddelde bedrijfs grootte bedraagt 5,5 ha. Dezelfde cijfers voor de zandgronden zijn resp. 43 % en 8,0 ha. Een afdoende oplossing voor het probleem van de te kleine bedrijven kan alleen worden bereikt door vergroting van deze bedrijven. De grens voor een sociaal en economisch verantwoord bedrijf ligt op de N.W.-Veluwe ongeveer bij 5 ha. Bedrijven van deze grootte bieden evenwel alleen productieve werkgelegenheid aan het bedrijfshoofd en eventueel diens vrouw en niet aan de, in de latere fasen van de gezinscyclus op het bedrijf aanwezige opvolger. Ook op het zeer geringe aantal grote bedrijven is voor deze opvolgers geen werkgelegenheid. Het zou daarom zeer gewenst zijn, dat voor de bedrijven beneden ongeveer 8 ha de gelegenheid bestond door het bijpachten van los land de bedrijfs grootte in deze periode aan te passen aan het arbeidsaanbod. Voor een sanering van de bedrijfs grootte en het scheppen van de mogelijkheid van een beweeglijke bedrijfs grootte zouden resp. ongeveer 2.800 en 2.200 ha benodigd zijn.

De toestand op *cultuurtechnisch gebied* is in een groot deel van de N.W.-Veluwe verre van ideaal te noemen. De *waterbeheersing* is met name op vele plaatsen langs het IJsselmeer slecht. Deze situatie wordt nog verergerd, doordat een deel van het gebied niet in een waterschapsverband is opgenomen, zodat zelfs elementaire voorzieningen ter verbetering van de waterbeheersing onmogelijk zijn. De *ontsluiting* van de IJsselmeergonden is ten enenmale onvoldoende (met name in de polders Arkemheen en Oosterwolde), terwijl in het zandgebied vooral het aantal onverharde wegen groot is. De *verkavelingstoestand* is in het bijzonder in de gemeente Harderwijk (incl. Hierden) en in het gebied Doornspijk-Elburg-Oldebroek slecht. In laatstgenoemd gebied bedraagt het gemiddeld aantal kavels per bedrijf ongeveer 5—5,5; ongeveer 35 % der bedrijven heeft 6 of meer kavels. Bovendien ligt ongeveer 28 % der kavels op een afstand van 2 km of meer van de bedrijfsgebouwen; het kustgebied is zeer schaars bewoond. Om

het vraagstuk van de verkaveling in het gebied tussen Harderwijk en de IJssel afdoende tot een oplossing te brengen, is een doelmatig verspreide bewoning van het gebied een onontkoombare noodzaak. In een plan tot verbetering van de verkavelingstoestand zal dan ook de bouw van boerderijen in de niet of schaars bewoonde kustgebieden dienen te worden opgenomen. Globaal genomen zijn de cultuurtechnische omstandigheden in het gebied bezuiden Harderwijk — met uitzondering van de polder Arkemheen — beter, dan in genoemde gemeente en het gebied benoorden deze stad.

Om de voor het oude land eventueel nadelige gevolgen van de inpolderingen in het IJsselmeer op te heffen, zal in waterstaatkundig opzicht een aantal technische en organisatorische voorzieningen noodzakelijk zijn, zoals de verbetering van de waterleidingen, aanleg van waterinlaat- en distributiewerken, vergroting van de capaciteit der gemalen, het oprichten van één groot waterschap voor het gebied van Harderwijk tot de Gelderse Sluis, etc.

In het algemeen kan men ten aanzien van de productie-omstandigheden, welke verband houden met het grondgebruik, concluderen, dat voor een verbetering van deze omstandigheden een *hergroepering van het grondgebruik* een onontkoombare eis is. Een simultane verbetering van deze omstandigheden is minder kostbaar en meer doeltreffend dan incidentele verbeteringen. Gezien de bestaande locale verschillen kan men stellen, dat een hergroepering van het grondgebruik het meest urgent is in het gebied van Harderwijk tot aan de IJssel en in enkele dorpen van het zandgebied van Ermelo (met name Elspeet). Eerstgenoemd gebied kan nog in twee delen worden onderscheiden, elk met specifieke problemen, namelijk het gebied Harderwijk tot aan Elburg en het gebied Elburg-Doornspijk-Oldebroek. In een latere phase zou het gebied bezuiden Harderwijk kunnen worden aangepakt.

Wat de factor arbeid betreft verdienen zowel het kwalitatieve als het kwantitatieve aspect van de arbeidsvoorziening de aandacht. De N.W.-Veluwe heeft ten opzichte van andere zandgebieden een achterstand aangaande de *theoretische vakbekwaamheid*. Een verbreding van de belangstelling voor en een verdieping van het landbouwonderwijs is noodzakelijk. De *mentaliteit* van de bevolking kan men typeren als conservatief-tritioneel. Door deze instelling heeft men behalve een aantal ijdele dingen, ook een aantal goede zaken buiten de deur gehouden. Het *organisatieleven* dient te worden gestimuleerd.

Het zal van zeer groot belang zijn, dat de thans bestaande *agrarische bevolkingsdruk* wordt teruggebracht tot meer gezonde verhoudingen, d.w.z. per bedrijf niet meer dan één opvolger. Wil de agrarische bevolking niet meer toenemen, dan zal van het totaal aantal agrarische jongeren beneden 15 jaar in de komende periode ongeveer 68 % moeten afvloeien, d.w.z. ongeveer 175 per jaar. Om dit te bereiken zal men onder meer de wijze van afvloeiing moeten verbeteren, waardoor de boerenzoons in de niet-agrarische bedrijfstakken een positie kunnen verwerven, in overeenstemming met aanleg en capaciteiten. Afvloeiing direct na de lagere school en via een vakopleiding dient als richtlijn te worden gehanteerd.

Tenslotte moet wat de *kapitaalsvoorziening* betreft een verruiming van de thans bestaande mogelijkheden tot het opnemen van crediet van belang worden geacht, aangezien de moeilijkheden, welke een aantal bedrijven hierbij ondervindt, een rem op een verdere ontwikkeling van de bedrijfsvoering betekenen. Daarnaast schiet ook het inzicht van de boeren in financiële vraagstukken — beoordeling rentabiliteit, nieuwe investeringen, afschrijvingen, etc. — soms tekort. Stimulering van het economisch vakonderwijs is dan ook gewenst.

Wat de *tuinbouw, kruidenteelt* en *eendenhouderij* betreft, ligt een, voorshands beperkte, ontwikkeling in de lijn der verwachting; hiervoor verwijzen wij naar de betreffende paragrafen in het rapport.

Resumerend willen wij concluderen, dat de verbeteringen in de productie-omstandigheden voor een groot deel in het gebied zelf tot stand kunnen worden gebracht (bijv. cultuurtechnische omstandigheden, vakbekwaamheid, etc.). Waar het evenwel op een sanering van de bedrijfsgrootte aankomt, zijn de mogelijkheden op het oude land zeer

beperkt. Voor vergroting van de bestaande oppervlakte cultuurgrond biedt wellicht alleen de ontginning in de gemeente Putten en Ermelo enig soulaas, voor zover zich hiertegen geen andere belangen verzetten. In dit opzicht is het oude land afhankelijk van het ter beschikking komen van gronden in de nieuwe polders.

Dat een verbetering van de productie-omstandigheden op de wijze zoals hierboven is aangegeven, het verwachte effect zal sorteren, vindt steun in de gegevens over productieplan en bedrijfsvoering. Ondanks de op vele punten zeer ongunstige productie-omstandigheden, hebben de boeren op de N.W.-Veluwe een behoorlijk gebruik weten te maken van de hun ter beschikking staande mogelijkheden.

De visserij is voor het gebied als geheel van geringe betekenis; zij is evenwel geconcentreerd in Harderwijk en Elburg, waar ze relatief wel een belangrijke plaats inneemt. Dit laatste is met name het geval in Elburg, waar de visserij ongeveer 1/3 van het ter plaatse verdiende stuwende inkomen aanbrengt. De totale aanvoeren belopen in beide plaatsen ruim een half miljoen gulden per jaar.

De laatste jaren zijn voor de visserij niet ongunstig geweest; er is dientengevolge onder de vissers weinig neiging het bedrijf te staken. In verband met de voortschrijdende inpolderingen is inkrimping van de IJselmeervisserij evenwel een gebiedende eis. *Het is dus noodzakelijk, dat geen visserszoons meer in het vaderlijk bedrijf worden opgenomen; voorts, dat zoveel mogelijk jonge vissers het bedrijf alsnog verlaten.* Deze mensen behoren, al of niet via voortgezet onderwijs, in andere dan de traditionele richting te worden geschoold. Gebeurt dit niet dan zullen zij langzaam maar zeker verpauperen, wat zeer ongewenst is en gezien het ijverig en degelijk karakter dezer groep mensen ook niet nodig is. Bij de beroepskeuze zal psychologisch onderzoek der betrokkenen wellicht de juiste weg kunnen wijzen.

In industrie en ambacht werkten in 1947 circa 31,5% der mannen, men mag aannemen, dat ongeveer 11% in de eigenlijke industrie werkzaam was. Deze bestaansbron is sinds 1930 sterk gegroeid, met name in Harderwijk, Nunspeet en Wezep. Bij de vestigingen der laatste decennia werd steeds een gewichtige rol gespeeld door de centrale ligging van het gebied, de lage grondprijs en de stevigheid van de ondergrond, die het bouwen betrekkelijk goedkoop maakte. Aangezien een belangrijk deel van de toekomstige bevolkingsuitbreiding in de nijverheid moet worden opgevangen, is het van grote betekenis, dat de voorgaande gunstige vestigingsfactoren ook voor de toekomst onverkort zullen gelden. De ligging is de laatste jaren steeds beter geworden door de electricificatie van de spoorweg en de verbetering van de Zuiderzeestraatweg; goedkoop terrein voor vestiging of uitbreiding van industrie is in alle gemeenten aanwezig.

Voorts mag worden verwacht, dat het arbeidsaanbod van mannen quantitatief voldoende zal zijn; wel was tot Januari 1953 de werkloosheid gering, doch de bevolking breidt zich steeds uit en de werkgelegenheid in andere bestaansbronnen blijft beperkt. Onder de vrouwelijke bevolking (meisjes) bestaat tot heden weinig animo voor industriële arbeid, zodat het niet gewenst schijnt bedrijven te stichten, die zijn aangewezen op vrouwelijke arbeid. Ook het kwalitatieve aspect van het arbeidsaanbod staat verdere industrialisatie geenszins in de weg. De N.W.-Veluwse fabrieksarbeider is weliswaar wellicht iets trager dan zijn collega in het Westen des lands, doch hij werkt stug door en zijn totale arbeidsprestatie is zoveel geringer niet. Zelfstandigheid is niet zijn sterkste punt en voor precisiewerk is hij thans nog niet goed geschikt; dit laatste zal veranderen met het verbeteren der scholing.

Een gebrek is namelijk op de N.W.-Veluwe het te weinig voorkomen van goed geschoolde krachten. Deze plaatsen, zowel als de leidinggevende functies (bedrijfsleiders, bazen) worden tot heden overwegend bezet door mensen van buiten het gebied. Dit is een zwak punt en aan de scholing der bevolking moet veel aandacht worden gewijd. Hoofden van scholen, die dikwijls zo grote en heilzame invloed op leerlingen en ouders kunnen uitoefenen, zullen zeer goed werk doen beiden er van te doordringen, dat technische scholing in deze tijd een groot voorrecht is.

Een ander punt willen wij hier eveneens aanroeren en dat betreft het „losweken” der agrarische bevolking; naar algemene overtuiging is dit geen eenvoudige zaak. Het

is wellicht gemakkelijker wanneer de industrie niet uitsluitend in stedelijk milieu wordt aangetroffen¹⁾, doch naar alle waarschijnlijkheid zal slechts het paardenmiddel van de financiële noodzaak de mensen er toe kunnen leiden tijdig de boerenbedrijfjes te verlaten. Wij willen dit middel geenszins aanprijzen, doch wijzen er anderzijds op, dat, gezien de mentaliteit van vele agrariërs in ons gebied, vrij sterke prikkels nodig zullen zijn om hen hun huidige leven te doen verlaten en dat propaganda en overreding hiertoe niet voldoende zijn.

Wij mogen, teneinde „up to date” te zijn, niet verzuimen op dit moment het woord „spanningen” te laten vallen; hieronder worden dan verstaan de conflicten tussen oud en nieuw, die ontstaan wanneer een sterk in agrarische traditie gewortelde streek (of, in kleiner verband: gezin) geconfronteerd wordt met de sfeer der moderne industrie. Deze conflicten zullen zich buiten twijfel voordoen, wanneer de N.W.-Veluwe geïndustrialiseerd wordt, ten dele zijn ze er ook thans reeds. Al te tragisch moet men deze zaken naar onze mening nu ook weer niet nemen. De enige afdoende wijze om „spanningen” te vermijden is de mensen te laten voortdommelen. Dit is evenwel geen aanvaardbaar alternatief, evenmin als het brengen van de mensen in de stedelijke industrie. Daarmede vermijdt men weliswaar verdere „spanningen” op het platteland, doch maakt ze voor de individuele mens schier ondragelijk. Het beste schijnt ons dus inderdaad geleidelijke verdere industrialisatie van de N.W.-Veluwe; onheilen kunnen hierbij worden voorkomen door op de strategische punten maatschappelijke werksters te plaatsen. Onder de wijze leiding van wereldlijke en kerkelijke overheden moet het op deze wijze mogelijk zijn de „spanningen” zinnen de perken te houden.

Omtrent het *vreemdelingenverkeer* vonden wij, dat dit een belangrijke bijdrage levert tot het stuwend inkomen van ons gebied. Ons cijfermateriaal leidt tot de conclusie, dat de door vreemdelingen gedurende de maanden Juli en Augustus uitgeoefende koopkracht equivalent is aan die, welke bijna 28.000 N.W.-Veluwnaren gedurende deze gehele periode uitoefenen. Hierbij voegt zich dan nog het bezoek in het voorseizoen. In de toekomst mag verdere uitbreiding van het vreemdelingenverkeer worden tegemoetgezien; vermoedelijk zal hierbij het karakter nog meer gaan naar het zgn. sociaal-toerisme, zodat het parool moet worden: grote omzet, kleine winst.

Het komt ons gewenst voor, dat in de noordelijke gemeenten meer pogingen moeten worden gedaan tot aantrekking van bezoekers; Elburg zal het hierbij vooral moeten hebben van zijn historisch karakter en een aan te leggen zwembad; de badgelegenheid in Doornspijk (Polsmaten) zal goed doen haar accommodatie te verbeteren. Bij alle initiatieven bedenke men, dat de moderne vacatieganger niet spoedig voldaan is.

In de zuidelijke gemeenten geldt het meer geleidelijke uitbreiding; in dit verband merken wij op, dat een goed geoutilleerd hotel in plaatsen als Putten en Ermelo ons geen overdaad schijnt.

Het behoeft geen betoog, dat voor een bloeiend vreemdelingenverkeer goede en frequente verkeersverbindingen een levensbehoefte zijn; dit punt bevelen wij dringend aan in de aandacht der betrokken autoriteiten. Het zou o.i. te betreuren zijn, wanneer de winst terzake gebracht door de electrificatie Amersfoort—Zwolle, teniet werd gedaan door verlaging der busfrequentie op dit traject.

Omtrent de *groothandel* is in dit rapport weinig gezegd, geenszins evenwel wegens gebrek aan belangstelling. Vast staat, dat deze bedrijfstak onmisbaar is en een zeer nuttige functie vervult, terwijl in ons gebied een aantal zeer belangrijke handelsbedrijven voorkomt. De werkgelegenheid die ze bieden is aan hun betekenis meestal geenszins evenredig en daarom ontvangen ze in dit tijdsgewricht wel eens te weinig aandacht. Hun betekenis uit zich niet allereerst in een spectaculaire vergroting van het inwonertal ener gemeente, doch wel in haar welgesteldheid en haar „consuming capacity”.

1) Een onzer zegslieden deelde mede, dat de inwoners van Hierden nog wel bij „Asbestona” (Harderwijk) willen werken, omdat zij vandaar hun dorp kunnen zien liggen. De Hierdenaren zijn echter wel zeer honkvast.

De *niet-verzorgende sociale diensten* omvatten, zover wij kunnen zien, de gestichten te Ermelo en Harderwijk en de legereenheden in allerlei plaatsen.

De gestichten hebben sinds hun oprichting een zeer krachtige bloei doorgemaakt, die zich naar redelijke verwachting ook in de toekomst zal voortzetten.

De militaire inrichtingen hebben in hun bezetting vele ups en downs gekend; de laatste jaren is het op dit gebied weer hoogconjunctuur. De betekenis hiervan voor de streek moet evenwel niet worden overschat, voor zover betreft de militairen, die slechts tijdelijk ter plaatse verblijven. Wanneer aanstonds het beroepspersoneel volledig van woningen is voorzien, zal dit voor de plaatselijke middenstand zeker van betekenis worden.

Afhankelijk van de voorgaande stuwende bestaansbronnen en van de landbouw zijn *ambacht en kleinhandel* alsmede een deel der zgn. *sociale diensten*. In verband met de verwachte groei van vreemdelingenverkeer en industrie en de daarmee gepaard gaande toeneming van het inkomen verwachten wij dat deze bestaansbronnen iets sneller zullen groeien dan de totale bevolking. Vooral de detailhandel moet hierbij waken tegen het gevaar van overbezetting, dat thans hier en daar reeds aanwezig is.

De toestand in de landbouw is, zoals uit het voorgaande bleek, voor velerlei verbetering vatbaar; hier noch elders in het economisch leven hebben wij echter in het oog lopende grauwe armoede of verpaupering aangetroffen, met uitzondering wellicht van de gemeente Oldebroek (hoge werkloosheid). Elders was de werkloosheid tot in de winter van 1953 niet onrustbarend; het is nog niet te zeggen, in hoeverre de toen ingetreden achteruitgang (voornamelijk in bouwvakken, landbouw en onder de losse arbeiders) van blijvende aard zal zijn. Het tamelijk grote saldo van uitgaande forensen (1947: 950 mannen) wijst echter enigszins op een tekort aan werkgelegenheid.

In de noordelijke drie gemeenten is de welgesteldheid geringer dan in de zuidelijke; behalve de productie-omstandigheden in de landbouw heeft het vreemdelingenverkeer hierbij zonder twiifel een rol gespeeld.

In dit verband merken wij nog op, dat vooral in deze noordelijke gemeenten van het gebied de lust tot emigratie naar het buitenland veel te gering is.

Houden wij rekening met een relatief gelijkblijvende migratie, en stellen wij als desideratum, dat het uitgaande forensensaldo in 1970 verdwenen moet zijn, dan moet het gebied in 1970 werk kunnen geven aan circa 24.400 mannen.

Aangezien de landbouw boven het huidige aantal geen meerdere arbeidskrachten kan opnemen, de visserij zal verdwijnen en de dienstensector slechts geleidelijk zal groeien, zijn er voor het opvangen der verwachte bevolkingsuitbreiding slechts twee alternatieven:

- a. versterkte migratie naar binnen- of buitenland;
- b. uitbreiding van industrie.

Langs deze wegen zullen gemiddeld per jaar 225 mannen moeten worden geabsorbeerd; geschiedt dit niet, dan zal in de toekomst op de N.W.-Veluwe een ernstige structurele werkloosheid gaan heersen, met alle ongewenste gevolgen van dien. Gestreefd zal dus moeten worden naar geleidelijke verdere industrialisatie, zodanig verspreid over het gebied, dat voor ieder op redelijke afstand industriële arbeid te vinden is; voor zover de industrievestiging tekort schiet, is het vooral gewenst de emigratie naar het buitenland te stimuleren.

BIJLAGEN

Bladz.

BIJLAGE	II-1.	Bevolkingsgegevens voor de N.W.-Veluwe (zonder correctie voor de gestichten te Ermelo	128
"	II-2.	Vergelijking van de geboorte- en sterftecijfers en de geboorte-overschotten van de N.W.-Veluwe met die van Gelderland en het Rijk 1880—1950	129
"	II-3.	Harderwijk. Gecorrigeerde bevolkingscijfers (zonder invloed der vreemdelingen dus)	130
"	II-4.	Elburg. Bevolkingscijfers	131
"	II-5a.	Ermelo. Bevolkingscijfers	132
"	II-5b.	Ermelo. Vestiging en vertrek onder volledige uitschakeling der gestichtsbevolking	133
"	II-6.	Ermelo. Ontwikkeling aantal mannelijke beroepspersonen per bedrijfstak sinds 1889	133
"	II-7.	Oldebroek. Bevolkingscijfers	134
"	II-8.	Doornspijk. Bevolkingscijfers	135
"	II-9.	Putten. Bevolkingscijfers	136
"	IV-1.	Nota met betrekking tot het hoofdstuk „Beschouwingen over de Waterstaat”	137
"	V-1.	De geënuquêteerde grondgebruikers naar gemeenten, beroepsgroepen en grootteklassen	139
"	V-2.	Overzicht van de voorkomende neven- en hoofdberoepen	140
"	V-3.	De verkavelingstoestand naar gemeenten en onderdelen daarvan	141
"	V-4.	Het pachten van los land	142
"	V-5.	Pachtprijzen en -contracten van behuïsd- en los gepacht land	142
"	V-6.	Verpachters van bedrijven en van los land	143
"	V-7.	Kengetallen over de bedrijfsvoering	144
"	V-8.	Kengetallen over productieplan en bedrijfsvoering naar grootteklassen en gemeenten.	
	a.	Lichtere gronden	145
	b.	Zwaardere gronden	146
"	V-9.	Kengetallen over bedrijfsvoering	147
"	V-10.	Kengetallen over werktuigen en het gebruik van loonwerkers	148
"	V-11.	a en b. Verkaveling en bedrijfsvoering	149
"	V-12.	Het onderwijs van de bedrijfshoofden	150
"	V-13.	Het onderwijs van de in de landbouw werkzame zoons	151
"	V-14.	Het landbouwonderwijs per bedrijf	152
"	V-15.	Aantal aangeslotenen bij standsorganisaties	153
"	V-16.	Landbouwonderwijs, organisatie en lezen van vakbladen	154
"	V-17.	Behoeftc aan landbouwonderwijs en capaciteit van het onderwijs-apparaat	154
"	V-18.	Arbeidsbehoefte, arbeidsaanbod en arbeidseffect	155
"	V-19.	Sanering van de bedrijfsgrootte	157
"	VIII-1.	Omzetten per kwartaal in procenten van het eerste kwartaal ...	158
"	IX-1.	Consumentengemiddelde voor textielzaken	158

BIJLAGE II-1

Bevolkingsgegevens voor de N.W.-Veluwe
(zonder correctie voor de gestichten te Ermelo)

Tijdvak	Geboorde	Sterfte	Geboorde-overschot	Vestigings-overschot	Geboorde 0/mn	Sterfte 0/mn	Geboorde-overschot 0/mn	Vestigings-overschot 0/mn	Totale toename 0/mn
1881-1885	4432	2547	1885	- 1101	31.4	18.0	13.4	- 7.8	5.6
1886-1890	4724	2807	1917	- 1008	32.4	19.3	13.1	- 6.9	6.2
1891-1895	4939	3042	1897	- 537	32.7	20.1	12.6	- 3.5	9.1
1896-1900	5171	2760	2411	- 1100	32.7	17.5	15.2	- 7.0	8.2
1901-1905	5336	2827	2509	- 506	32.0	17.0	15.0	- 3.0	12.0
1906-1910	5554	2828	2726	- 230	31.2	15.9	15.3	- 1.3	14.0
1911-1915	5843	2834	3009	+ 62	30.8	14.9	15.9	+ 0.3	16.2
1916-1920	5955	3390	2565	- 261	29.4	16.7	12.7	- 1.3	11.4
1921-1925	6301	2752	3549	- 538	28.9	12.6	16.3	- 2.5	13.8
1926-1930	5905	2754	3151	- 1413	25.7	12.0	13.7	- 6.2	7.5
1931-1935	5792	2593	3199	+ 522	23.9	10.6	13.3	+ 2.1	15.4
1936-1940	5735	2665	3070	+ 876	21.9	10.2	11.7	+ 3.3	15.0
1941-1945	7096	4137	2959	+ 3766	24.7	14.4	10.5	+ 13.1	23.4
1946-1950	8321	2835	5486	- 383	26.2	8.9	17.3	- 1.2	16.1

Inwonertal (index: 1920 = 100)

	Absoluut	Relatief		Absoluut	Relatief		Absoluut	Relatief
	1880	27848	66.4	1910	87.6	1940	54357	129.8
	1885	28636	68.4	1915	94.6	1945	60789	145.0
	1890	29544	70.5	1920	100.0	1950	66195	158.0
	1895	30304	72.4	1925	107.0		67617	162.0
	1900	32215	77.0	1930	111.2			
	1905	34218	81.7	1935	120.2			

BIJLAGE II-2 Vergelijking van de geboorte- en sterftecijfers en de geboorte-overschotten van de N.W.-Veluwe met die van Gelderland en het Rijk 1880—1950.

Tijdvak	Nederland			Gelderland			N.W.-Veluwe		
	Geboorte	Sterfte	Geboorte-overschot	Geboorte	Sterfte	Geboorte-overschot	Geboorte	Sterfte	Geboorte-overschot
1881—1885	35,0	21,6	13,4	32,1	19,3	12,8	31,4	18,0	13,4
1886—1890	33,7	20,6	13,2	31,5	19,6	11,9	32,4	19,3	13,1
1891—1895	33,2	19,7	13,5	31,8	19,7	12,1	32,7	20,1	12,6
1896—1900	32,3	17,3	15,0	31,9	17,4	14,5	32,7	17,5	15,2
1901—1905	31,8	16,2	15,6	31,3	16,4	14,8	32,0	17,0	15,0
1906—1910	29,7	14,4	15,3	29,6	15,0	14,6	31,2	15,9	15,3
1911—1915	28,0	12,9	15,0	27,9	13,3	14,6	30,8	14,9	15,9
1916—1920	25,9	13,6	12,3	25,8	14,1	11,7	29,4	16,7	12,7
1921—1925	25,9	10,4	15,4	26,3	11,3	15,0	28,9	12,6	16,3
1926—1930	23,4	10,0	13,4	24,0	10,7	13,3	25,7	12,0	13,7
1931—1935	21,3	8,9	12,3	22,2	9,5	12,7	23,9	10,6	13,3
1936—1940	20,5	9,0	11,6	21,2	9,5	11,7	21,9	10,2	11,7
1941—1945	22,3	11,4	10,9	23,2	12,6	10,6	24,7	14,4	10,3
1946—1950	25,6	7,8	17,8	26,6	8,2	18,4	26,2	8,9	17,3

BIJLAGE II-3 Harderwijk — gecorrigeerde bevolkingscijfers (zonder invloed der vreemdelingen dus)

31 December	Aantal inwoners	Tijdvak	Geboorte	Sterfte	Geboorte-overschot	Vestiging	Vertrek	Vestigings-overschot	Toename
1880	7006	1881—1885	1156	756	400	11266	16313	— 47	+ 353
1885	7359	1886—1890	1266	701	565	13201	13746	— 545	+ 20
1890	7379	1891—1895	1200	832	368	13422	13759	— 337	+ 31
1895	7410	1896—1900	1169	531	638	11518	12274	— 756	+ 118
1900	7292	1901—1905	1127	570	557	7316	7839	— 523	+ 34
1905	7326	1906—1910	1128	601	527	5726	6200	— 438	+ 89
1910	7415	1911—1915	1210	567	643	2041	2278	— 237	+ 406
1915	7821	1916—1920	1379	680	699	4186	4415	— 229	+ 470
1920	8291	1921—1925	1283	492	791	2701	3098	— 406	+ 385
1925	8676	1926—1930	1143	461	682	2697	3103	— 697	+ 15
1930	8661	1931—1935	1086	450	636	2060	2155	— 95	+ 541
1935	9202	1936—1940	1055	443	612	2913	2867	+ 46	+ 658
1940	9860	1941—1945	1286	639	647	3242	2933	+ 309	+ 956
1945	10813	1946—1950	1535	509	1026	4094	3757	+ 337	+ 1363
1950	12179								
1951	12718								
		Tijdvak	Geboorte	Sterfte	Geboorte-overschot	Jaar	Inwonertal in % van 1920		
		1881—1885	32,4	21,2	11,2	1880	85		
		1886—1890	32,1	17,8	14,3	1885	89		
		1891—1895	32,7	22,7	10,0	1890	89		
		1896—1900	31,2	14,2	17,0	1895	89		
		1901—1905	31,0	15,7	15,3	1900	88		
		1906—1910	30,7	16,3	14,3	1905	88		
		1911—1915	32,2	15,1	17,1	1910	89		
		1916—1920	34,2	16,8	17,4	1915	94		
		1921—1925	29,7	11,4	18,3	1920	100		
		1926—1930	26,5	10,7	15,8	1925	105		
		1931—1935	24,3	10,1	14,3	1930	105		
		1936—1940	22,2	9,3	12,9	1935	111		
		1941—1945	25,0	12,4	12,6	1940	120		
		1946—1950	27,3	9,1	18,2	1945	130		
						1950	146		
						1951	154		

31 December	Aantal inwoners	Tijdvak	Geboorte	Sterfte	Geboorte- overschot	Vestiging	Vertrek	Vestigings- overschot	Toename
1880	2637	1881—1885	468	292	176	716	908	202	26
1885	2611	1886—1890	470	237	233	697	848	151	— +
1890	2693	1891—1895	408	279	129	647	778	131	— 2
1895	2691	1896—1900	435	269	166	692	886	194	— 28
1900	2663	1901—1905	449	228	221	674	837	163	— + 58
1905	2721	1906—1910	444	243	201	720	856	136	— + 75
1910	2786	1911—1915	433	194	239	627	845	218	— + 21
1915	2807	1916—1920	387	210	177	806	1002	196	— 19
1920	2788	1921—1925	328	171	157	614	759	145	— + 12
1925	2800	1926—1930	279	144	135	552	853	301	— 166
1930	2634	1931—1935	247	142	105	513	688	175	— 70
1935	2564	1936—1940	227	129	98	523	636	113	— 15
1940	2549	1941—1945	294	144	150	593	545	48	— + 198
1945	2747	1946—1950	367	133	234	574	742	168	— + 66
1950	2813								
1951	2933								
		Tijdvak	Geboorte	Sterfte	Geboorte- overschot	Jaar	Inwonertal in % van 1920		
		1881—1885	35,8	22,4	13,4	1880	94,6		
		1886—1890	35,5	17,9	17,6	1885	93,9		
		1891—1895	30,8	21,0	9,8	1890	96,6		
		1896—1900	32,6	20,2	12,5	1895	96,7		
		1901—1905	33,0	16,7	16,2	1900	95,5		
		1906—1910	33,3	18,3	15,0	1905	97,8		
		1911—1915	31,7	14,2	17,5	1910	99,9		
		1916—1920	26,7	14,5	12,2	1915	100,9		
		1921—1925	22,9	11,9	11,0	1920	100,0		
		1926—1930	20,8	10,7	10,1	1925	100,4		
		1931—1935	19,1	11,0	8,1	1930	94,5		
		1936—1940	11,9	10,2	7,7	1935	92,0		
		1941—1945	22,4	11,0	11,4	1940	91,4		
		1946—1950	26,3	9,5	16,8	1945	100,8		
						1950	101,0		
						1951	105,0		

31 December	Aantal inwoners	Tijdvak	Geboorte	Sterfte	Geboorte- overschot	Vestiging	Vertrek	Vestigings- overschot	Toename
1880	5338	1881—1885	751	401	350	1126	1548	422	72
1885	5266	1886—1890	818	545	273	2022	1656	366	639
1890	5905	1891—1895	897	562	335	2557	2196	361	696
1895	6601	1896—1900	1001	577	424	2905	2391	514	938
1900	7539	1901—1905	1099	667	432	3096	2636	460	892
1905	8431	1906—1910	1261	726	535	3699	2936	763	1298
1910	9729	1911—1915	1323	798	525	4496	3372	1124	1649
1915	11378	1916—1920	1443	1103	340	6145	5799	346	686
1920	12064	1921—1925	1589	914	675	5068	4071	997	1672
1925	13736	1926—1930	1523	1022	501	5218	4737	481	982
1930	14718	1931—1935	1514	929	585	4798	3919	879	1462
1935	16182	1936—1940	1535	983	552	5541	4459	1082	1634
1940	17816	1941—1945	2119	1493	626	9686	7366	2320	2946
1945	20762	1946—1950	2562	1099	1463	8482	8451	31	1494
1950	22256								
1951	22700								
		Tijdvak	Geboorte	Sterfte	Geboorte- overschot	Jaar	Inwonertal in % van 1920		
		1881—1885	28,9	15,4	13,5	1880	44,2		
		1886—1890	29,5	19,6	9,9	1885	43,7		
		1891—1895	28,9	18,1	10,8	1890	48,9		
		1896—1900	28,9	16,7	12,2	1895	54,8		
		1901—1905	28,0	17,0	11,0	1900	62,5		
		1906—1910	28,3	16,3	12,0	1905	70,0		
		1911—1915	25,8	15,6	10,2	1910	80,6		
		1916—1920	23,5	17,9	5,4	1915	94,1		
		1921—1925	25,1	14,4	10,7	1920	100,0		
		1926—1930	21,4	14,4	7,0	1925	113,9		
		1931—1935	19,7	12,1	7,6	1930	122,0		
		1936—1940	18,7	12,0	6,7	1935	134,1		
		1941—1945	22,3	15,7	6,6	1940	147,7		
		1946—1950	24,2	10,4	13,8	1945	172,0		
						1950	184,7		
						1951	188,2		

BIJLAGE II-5b

Ermelo

Vestiging en vertrek onder volledige uitschakeling der gestichtsbevolking

Tijdvak	Vestiging	Vertrek	Vestigingsoverschot
1886—1890	1512	1474	38
1891—1895	1875	1788	87
1896—1900	2167	1967	200
1901—1905	2389	2176	213
1906—1910	2868	2553	315
1911—1915	3930	3013	917
1916—1920	5305	5364	— 59
1921—1925	4172	3677	495
1926—1930	3973	4041	— 68
1886—1930			2138
1931—1935	3577	3062	515
1936—1940	4058	3696	362
1941—1945	7600	6174	1453
1946—1950	6130	6733	—603
1931—1950			1727
1886—1950			3865

BIJLAGE II-6

Ermelo

Ontwikkeling aantal mannelijke beroepspersonen per bedrijfstak sinds 1889¹⁾

	1889	1899	1900	1947
Industrie	100	143	421	866
Landbouw	100	97	129	140
Econ. diensten	100	125	550	961
Soc. diensten	100	204	421	835

¹⁾ 1889 = 100.

31 December	Aantal inwoners	Tijdvak	Geboorte	Sterfte	Geboorte- overschot	Vestiging	Vertrek	Vestigings- overschot	Toename
1880	4986	1881—1885	798	473	325	960	1062	— 102	+ 223
1885	5209	1886—1890	867	614	253	964	1124	— 160	+ 93
1890	5302	1891—1895	951	583	368	869	1010	— 141	+ 227
1895	5529	1896—1900	994	607	387	851	973	— 122	+ 265
1900	5794	1901—1905	1065	564	501	881	1012	— 131	+ 370
1905	6164	1906—1910	1064	559	505	1139	1244	— 105	+ 400
1910	6564	1911—1915	1123	569	554	1180	1311	— 131	+ 423
1915	6987	1916—1920	1234	617	617	1734	1949	— 215	+ 402
1920	7389	1921—1925	1438	473	965	1715	1781	— 66	+ 899
1925	8288	1926—1930	1289	487	802	1514	1934	— 420	+ 382
1930	8670	1931—1935	1309	430	879	1424	1498	— 74	+ 805
1935	9475	1936—1940	1222	467	755	1622	1793	— 171	+ 584
1940	10059	1941—1945	1418	577	841	1869	1796	+ 73	+ 914
1945	10973	1946—1950	1698	406	1292	2094	2225	— 131	+ 1161
1950	12134								
1951	12377								
		Tijdvak	Geboorte	Sterfte	Geboorte- overschot	Jaar	Inwonertal in % van 1920		
		1881—1885	31.9	18.9	13.0	1880	67.5		
		1886—1890	33.0	23.4	9.6	1885	71.1		
		1891—1895	35.2	21.6	13.6	1890	71.8		
		1896—1900	35.1	21.4	13.6	1895	74.9		
		1901—1905	35.9	19.0	16.9	1900	78.4		
		1906—1910	33.4	17.5	15.9	1905	83.5		
		1911—1915	33.6	17.0	16.5	1910	88.8		
		1916—1920	34.4	17.2	17.2	1915	94.6		
		1921—1925	37.0	12.2	24.8	1920	100.0		
		1926—1930	30.7	11.6	19.1	1925	112.2		
		1931—1935	28.9	9.5	19.4	1930	117.3		
		1936—1940	25.5	9.7	15.7	1935	128.2		
		1941—1945	27.3	11.1	16.2	1940	136.1		
		1946—1950	29.5	7.1	22.5	1945	148.3		
						1950	164.4		
						1951	167.0		

31 December	Aantal inwoners	Tijdvak	Geboorte	Sterfte	Geboorte- overschot	Vestiging	Vertrek	Vestigings- overschot	Toename
1880	3069	1881—1885	463	275	188	692	896	— 204	— 16
1885	3053	1886—1890	503	295	208	702	793	— 91	— 117
1890	3170	1891—1895	572	352	220	649	713	— 64	— 156
1895	3326	1896—1900	592	325	267	651	838	— 187	— 80
1900	3406	1901—1905	568	310	258	597	710	— 113	— 145
1905	3551	1906—1910	590	281	309	695	872	— 177	— 132
1910	3683	1911—1915	561	254	307	617	797	— 180	— 127
1915	3810	1916—1920	619	285	334	918	980	— 62	— 272
1920	4082	1921—1925	629	252	377	798	939	— 141	— 236
1925	4318	1926—1930	583	247	336	660	995	— 335	— 1
1930	4319	1931—1935	590	260	330	686	752	— 66	— 264
1935	4583	1936—1940	587	215	372	722	797	— 75	— 297
1940	4880	1941—1945	725	316	409	908	785	— 123	— 532
1945	5430	1946—1950	803	237	566	907	884	— 33	— 599
1950	6011								
1951	6076								
		Tijdvak	Geboorte	Sterfte	Geboorte- overschot	Jaar	Inwonertal in % van 1920		
		1881—1885	32,0	19,0	13,0	1880	75,2		
		1886—1890	32,6	19,1	13,5	1885	74,7		
		1891—1895	35,5	21,8	13,6	1890	77,7		
		1896—1900	34,9	19,2	15,7	1895	81,6		
		1901—1905	32,7	17,9	14,9	1900	83,4		
		1906—1910	32,5	15,5	17,0	1905	87,0		
		1911—1915	30,0	13,6	16,4	1910	90,2		
		1916—1920	31,5	14,5	17,0	1915	93,6		
		1921—1925	29,9	12,0	17,9	1920	100,0		
		1926—1930	26,8	11,4	15,4	1925	105,8		
		1931—1935	26,7	11,8	14,9	1930	105,8		
		1936—1940	25,1	9,2	15,9	1935	112,3		
		1941—1945	28,3	12,3	16,0	1940	119,5		
		1946—1950	28,7	8,5	20,3	1945	133,0		
						1950	147,1		
						1951	149,0		

31 December	Aantal inwoners	Tijdvak	Geboorte	Sterfte	Geboorte-overschot	Vestiging	Vertrek	Vestigings-overschot	Toename
1880	4812	1881—1885	796	347	449	1256	1379	— 123	326
1885	5138	1886—1890	800	416	384	1170	1597	— 427	43
1890	5095	1891—1895	911	434	477	1311	1536	— 225	— 252
1895	5347	1896—1900	980	451	529	1252	1607	— 355	— 174
1900	5521	1901—1905	1028	488	540	1419	1455	— 36	— 504
1905	6025	1906—1910	1067	418	649	1377	1514	— 137	— 512
1910	6537	1911—1915	995	452	543	1239	1535	— 296	— 247
1915	6784	1916—1920	893	495	398	1415	1935	— 520	— 122
1920	6662	1921—1925	1034	450	584	1491	1653	— 162	— 422
1925	7084	1926—1930	1088	393	695	1746	1887	— 141	— 554
1930	7638	1931—1935	1096	382	714	1815	1762	— 53	— 767
1935	8405	1936—1940	1109	428	681	2026	1919	— 107	— 788
1940	9193	1941—1945	1254	968	286	2710	1817	— 893	— 1179
1945	10064	1946—1950	1356	451	905	2608	3083	— 475	— 430
1950	10802								
1951	10813								
		Tijdvak	Geboorte	Sterfte	Geboorte-overschot	Jaar	Inwonertal in van 1920	%	
		1881—1885	31.7	13.8	17.9	1880	72.2		
		1886—1890	30.8	16.0	14.8	1885	77.1		
		1891—1895	35.0	16.7	18.3	1890	76.5		
		1896—1900	36.2	16.7	19.5	1895	80.1		
		1901—1905	35.9	17.0	18.8	1900	82.9		
		1906—1910	33.9	13.3	20.7	1905	90.4		
		1911—1915	30.2	13.7	16.5	1910	98.1		
		1916—1920	26.4	14.6	11.8	1915	117.1		
		1921—1925	30.7	13.3	17.3	1920	100.0		
		1926—1930	29.7	10.7	19.0	1925	106.3		
		1931—1935	27.8	9.7	18.1	1930	114.7		
		1936—1940	25.7	9.9	15.8	1935	126.2		
		1941—1945	25.8	19.9	5.9	1940	138.0		
		1946—1950	26.5	8.8	17.7	1945	151.1		
						1950	162.2		
						1951	162.4		

BIJLAGE IV-1

Nota met betrekking tot het hoofdstuk „Beschouwingen over de Waterstaat“

Aan

de Heer Secretaris van de Commissie Streekonderzoek

't Harde, 6 Mei 1953

N.W.-Veluwe,

Van Stolkweg 29, 's-Gravenhage

Als lid der Commissie Streekonderzoek N.W.-Veluwe heb ik de eer U mee te delen, dat ik gemeend heb de navolgende opmerkingen te moeten maken inzake hoofdstuk IV van het Welvaartsrapport voor de N.W.-Veluwe, getiteld „Beschouwingen over de Waterstaat“ en uitgebracht door de Provinciale Waterstaat van Gelderland. Ik kan mij met de in dit hoofdstuk gemaakte beschouwingen over de ontwatering in de polders Oldebroek en Oosterwolde helaas niet verenigen. Zij maken een ongunstiger indruk, dan de toestand in werkelijkheid is. De conclusies zijn niet gefundeerd, maar spruiten vermoedelijk voort uit onjuist verstrekte inlichtingen. Het heeft echter geen zin op deze plaats op genoemde kwestie nader in te gaan.

Ik wil mij daarom beperken tot een bespreking over de eindconclusie vermeld op bladz. 122, namelijk het voorstel om tot één groot waterschap te geraken, en alle gronden tussen Harderwijk en de Gelderse Sluis op de grens met de provincie Overijssel tot aan de voet van de heuvelrij der N.W.-Veluwe onder waterschapsverband te brengen.

Het is, zoals in dit rapport vermeld staat, voor het gehele gebied van het grootste belang, welk peil straks des zomers in het randkanaal „het Eemmeer“ zal worden aangewend, terwijl dit gemeenschappelijk belang als een belangrijk argument voor concentratie wordt aangevoerd. Nu is het helaas zo, dat niet ieder deel van het gebied belang heeft bij eenzelfde peil, met het gevolg, dat hieruit moeilijkheden kunnen ontstaan.

De onder één waterschapsverband te brengen gronden hebben ongetwijfeld dit belang gemeen, dat zij uiteindelijk afwateren in het randkanaal „het Eemmeer“, maar hier houdt het gemeenschappelijke dan ook op. Bij de zojuist genoemde kwestie, namelijk die van het zomerpeil, is reeds gezegd, dat de belangen der diverse gronden bij dat peil niet alle gelijk zijn. Zal men de gevolgen van de regeling van het zomerpeil op de uitdroging der gronden, waterlozing en waterinlaat niet eerst eens moeten afwachten? Dit alles is nog zo onzeker, dat het zeer goed mogelijk is, dat maatregelen, die men thans neemt, straks blijken verkeerd te zijn met al de gevolgen van dien. Wij zullen talrijke maatregelen straks moeten aanpassen aan de nieuw ingetreden toestand.

Bij de regeling van het zomerpeil doet direct de belangrijke vraag zich voor: Hoe hoog zal dit peil over het algemeen worden? Zet men het niet te hoog of te laag, wil en kan men het peil in bijzondere omstandigheden in korten tijd verlagen of verhogen? Dit alles is nog onzeker.

Om een volgend punt te noemen: Indien het waar zal zijn, dat met de nieuwe toestand des winters veel water aan het oude land zal worden onttrokken, zodat waar thans een gemaal aanwezig is, dit straks in de winter minder water zal hebben te verzetten, dient dan in verband hiermede geen rekening te worden gehouden met de capaciteit van het eventuele in de plaats van het oude te bouwen nieuwe gemaal? En wat zal de capaciteit van geheel nieuw te stichten gemalen moeten zijn? En zo zijn er nog vele vragen meer te stellen.

Mijn conclusie is dan ook, dat waar op diverse punten niet met zekerheid aan te geven is, welke de gevolgen van de inpoldering met daarbij het randkanaal „het Eemmeer“ voor diverse gronden zullen zijn, het niet verantwoord is voorbarig ingrijpende voorzieningen te gaan treffen, welke straks misschien weer ongedaan moeten worden gemaakt. Zo zie ik dus voorlopig een concentratie van een groot waterschap als een voorbarige onderneming, waarvan het slagen m.i. zeker niet als vaststaand mag worden aangemerkt.

Over het algemeen is de waterstaatstoestand in het gebied rondom Elburg, niet zodanig, dat hier van een grote urgentie sprake is. Integendeel, de waterlossing is hier sedert een aantal jaren aanzienlijk verbeterd.

Vervolgens zij hier vermeld, dat nog onlangs de Minister van Verkeer en Waterstaat heeft medegedeeld, dat hij concentratie van waterschappen in vele gevallen zal toejuichen, mits de wens daartoe uit de betrokken gebieden zelf opkomt. Dit is een facette van het vraagstuk, dat door mij onbesproken is gebleven. Trouwens er zijn nog meerdere kwesties, die door mij niet zijn vermeld, doch terloops wel in het rapport zijn behandeld. Men leide hier echter niet uit af, dat ik mij met de daaromtrent gemaakte opmerkingen geheel verenigen kan.

Het is de bedoeling van dit schrijven geweest, niet om principiële bezwaren in te brengen tegen concentratie van een waterschap bij gebleken noodzakelijkheid, doch vooral om er de aandacht op te vestigen, dat het m.i. in deze aangelegenheid zeer gewenst is niet overijld te werk te gaan.

Het lid der Commissie Streekonderzoek N.W.-Veluwe.

(w.g.) G. W. A. DE JONGH

„Johanna-Hoeve“

't Harde (Gld)

BIJLAGE V-1

De geënquêteerde grondgebruikers naar gemeenten, beroepsgroepen en grootte-classes

Gemeenten en groepen van grondgebruikers	Aantal geënquêteerde bedrijven		Aantal bedrijven per groep van grondgebruikers								Opp. cultuurgrond per groep in % van totale oppervlakte	Gem. bedrijfs grootte in ha	
			1-3 ha		3-5 ha		5-10 ha		> 10 ha				
	absoluut	in % van het totaal	absoluut	in % per gr. kl.	absoluut	in % per gr. kl.	absoluut	in % per gr. kl.	absoluut	in % per gr. kl.			
Putten													
A	394	67	96	40	92	77	126	87	80	95	84	7.3	
B	63	11	30	12	16	13	15	11	2	3	8	4.3	
C	99	17	87	36	9	8	2	1	1	1	6	2.0	
D	33	5	28	12	2	2	2	1	1	1	2	2.5	
	589	100	241	100	119	100	145	100	84	100	100	5.8	
Ermelo													
A	529	75	112	50	142	81	204	88	71	94	86	6.2	
B	64	9	18	8	21	12	21	9	4	5	8	4.7	
C	85	12	70	32	10	6	4	2	1	1	5	2.3	
D	27	4	23	10	2	1	2	1	—	—	1	2.1	
	705	100	223	100	175	100	231	100	76	100	100	5.4	
Harderwijk													
A	226	86	94	79	78	92	49	88	5	100	89	3.8	
B	8	3	5	4	1	1	2	4	—	—	3	3.5	
C	20	7	14	12	4	5	2	4	—	—	5	2.5	
D	10	4	6	5	2	2	2	4	—	—	3	3.3	
	264	100	119	100	85	100	55	100	5	100	100	3.6	
Doornspijk													
A	327	72	47	37	115	78	123	92	42	98	84	6.0	
B	52	12	22	17	19	13	10	7	1	2	9	3.8	
C	51	11	44	34	6	4	1	1	—	—	5	2.2	
D	23	5	16	12	7	5	—	—	—	—	2	2.4	
	453	100	129	100	147	100	134	100	43	100	100	5.1	
Oldebroek													
A	425	74	34	31	103	74	193	86	95	91	84	7.5	
B	38	7	6	6	10	7	17	8	5	5	6	6.5	
C	72	12	37	34	18	13	13	6	4	4	7	3.9	
D	42	7	32	29	9	6	1	—	—	—	3	2.2	
	577	100	109	100	140	100	224	100	104	100	100	6.6	

BIJLAGE V-2

Overzicht van de voorkomende neven- en hoofdberoepen

Beroeps- groepen	Groep B							Groep C							Gem. bedr.-grootte			
	Harderwijk	Ermelo	Oldebroek	Elburg	Putten	Doornspijk	Totaal		Harderwijk	Ermelo	Oldebroek	Elburg	Putten	Doornspijk		Totaal		
							abs.	in %								abs.	in %	
1	4	14	3	2	17	8	48	20,8	2	4	3	—	4	4	17	5,2	2,7	
2	2	8	4	—	13	10	37	16,0	—	5	4	—	22	12	43	13,0	1,5	
3	—	1	1	—	2	—	4	1,7	1	1	6	—	6	6	20	6,1	2,0	
4	—	2	3	—	—	6	11	4,8	2	11	11	—	7	12	43	13,0	2,0	
5	—	1	1	—	4	1	7	3,0	2	14	3	—	15	4	38	11,5	1,7	
6	—	7	7	—	2	10	26	11,3	1	4	17	—	5	2	29	8,8	5,9	
7	1	17	10	2	17	8	55	23,8	3	9	8	—	12	3	35	10,6	2,6	
8	1	12	3	2	5	9	32	13,9	6	25	17	3	23	5	79	23,9	2,5	
9	—	1	6	—	3	—	10	4,3	3	11	3	—	4	2	23	7,0	2,9	
10	—	1	—	—	—	—	1	0,4	—	1	—	—	1	1	3	0,9	2,1	
Totaal	8	64	38	6	63	52	231	100	4,6	20	85	72	3	99	51	330	100	2,5

Omschrijving der beroepsgroepen:

1. Melkrijders.
2. Landarbeiders.
3. Tuindersknechts, grondwerkers, arbeiders N.H.M., arbeiders N.O.P., polderwerkers
4. Losse arbeiders en fabrieksarbeiders.
5. Bosarbeiders, bosopzichters, jachtopzieners.
6. Vee-, varkens- en paardenhandelaren.
7. Beroepen nauw verbonden aan agrarisch bedrijf: loonwerkers, slepers, eierverzamelaars, molenaars.
8. Verzorgende beroepen, afhankelijk van de dorpsgemeenschap: ambachtslieden, bakker, slager, pensionhouder.
9. Maatschappelijke beroepen, beroepspersonen en arbeiders in dienst van de Overheid, Waterschappen, Stichtingen, Kerk, enz
10. Diverse beroepen.

BIJLAGE V-3

Groep A

De verkavelingstoestand naar gemeenten en onderdelen daarvan

	Putten				Ernelo				Harderwijk			Doornspijk				Elburg		Oldebroek	
	Lichte grond	Overgangs- gebied	Zwaardere grond	Totaal	Lichte grond	Zwaardere grond		Totaal	Harderw. ca	Hieden	Totaal	Lichte grond	Overgangs- gebied	Zwaardere grond	Totaal	Totaal	Lichte grond	Zwaardere grond	Totaal
						Huisl. (ged.)	Ton- sel												
Aantal bedrijven	245	40	109	394	338	111	80	529	60	166	226	91	130	106	327	25	132	293	425
Oppervl. cultuurgrond in ha	650.7	233.9	943.02	2827.7	2035.3	768.1	483.6	3287.0	177.5	671.1	848.6	434.8	733.7	775.7	1944.2	128.3	926.0	2278.4	3204.4
Gemidd. bedrijfsgrootte	6.7	5.9	8.7	7.2	6.0	6.9	6.0	6.2	3.0	4.0	3.8	4.8	5.6	7.3	6.0	5.1	7.0	7.8	7.5
% bouwland	32	22	12	26	33	23	22	30	58	35	40	33	25	13	22	25	27	15	19
Gemidd. aantal per bedrijf																			
a. kavels	2.7	2.6	3.5	2.9	3.2	3.5	4.1	3.4	4.7	5.2	5.1	4.8	5.8	5.2	5.3	5.5	4.8	5.0	4.9
b. perc. bouwland	2.2	1.6	1.6	2.0	2.0	1.9	2.1	2.0	3.9	3.4	3.6	2.9	3.5	2.1	2.9	3.2	2.7	2.5	2.6
c. perc. grasland	2.9	2.8	3.6	3.0	2.6	2.8	2.9	2.7	1.4	2.3	2.1	3.0	3.3	4.5	3.6	3.2	3.5	3.9	3.7
d. beweidingsperc.	6.0	6.0	7.1	6.2	5.1	6.9	5.5	5.5	2.3	4.2	3.7	5.2	5.6	6.8	5.8	4.3	5.7	6.5	6.3
Gemidd. grootte in ha																			
a. kavels	2.5	2.4	2.5	2.5	2.0	2.1	1.5	1.9	0.7	0.8	0.8	1.0	1.0	1.5	1.2	0.9	1.6	1.6	1.6
b. perc. bouwland	1.0	0.8	0.7	1.0	1.0	0.8	0.6	0.9	0.4	0.4	0.4	0.6	0.4	0.5	0.5	0.4	0.7	0.5	0.6
c. perc. grasland	1.6	1.6	2.1	1.8	1.5	1.9	1.7	1.6	0.9	1.1	1.1	1.1	1.3	1.4	1.3	1.2	1.5	1.7	1.6
d. beweidingsperc.	0.7	0.8	1.1	0.9	0.8	0.8	0.9	0.8	0.5	0.6	0.6	0.6	0.8	0.9	0.8	0.9	0.9	1.0	1.0
Ligging kavels in % v. tot.																			
a. bij huus	49	44	44	47	39	41	33	38	11	18	16	28	23	32	27	17	31	28	29
b. 200—500 m	15	17	20	17	18	14	15	17	21	19	20	29	27	27	27	39	17	22	21
c. 0.5—2 km	23	28	18	22	25	30	28	27	47	43	44	15	21	17	19	30	19	22	22
d. 2—5 km	9	6	13	10	11	12	21	13	18	19	19	11	18	15	15	12	13	17	16
e. boven 5 km	4	5	5	4	7	3	3	5	3	1	1	16	11	9	12	2	19	11	13
Aantal bedrijven met:																			
1 en 2 kavels	55	60	39	52	42	36	21	38	12	10	10	15	3	12	9	8	16	13	14
3, 4 en 5 kavels	38	37	48	41	48	49	60	50	61	52	54	55	52	51	53	56	56	50	52
6, 7 en 8 kavels	5	3	9	6	9	12	16	10	25	26	26	25	33	28	29	24	23	31	28
meer dan 8 kavels	2	—	4	2	1	3	3	2	2	12	9	5	12	9	9	12	5	6	6
In % v. totaal aantal bedr.																			
Ligging v.d. kavels in %																			
van totaal																			
a. aan de harde weg	20	32	45	29	50	45	55	50	52	34	39	60	52	57	55	68	42	52	49
b. aan landweg	71	63	39	59	43	45	35	42	42	60	55	28	28	21	26	20	36	28	31
c. niet aan een weg	9	5	16	12	7	10	10	8	6	6	6	12	20	22	19	12	22	20	20

BIJLAGE V-4

Groep A

Het pachten van los land

Gemeenten en grootteklassen	Bedrijfsgebouwen in eigendom					Bedrijfsgebouwen gepacht						
	aantal bedrijven	Los land bijpachtende bedrijven					Los land bijpachtende bedrijven					
		bedrijven in % van het totaal aantal	Cultuurgrond				aantal bedrijven	bedrijven in % van het totaal aantal;	Cultuurgrond			
			totaal in h.a.	in ei- gendom	los ge- pacht	totaal in h.a.			in eigendom	behuïsd gepacht	los gepacht	
in % van het totaal	in % van totaal											
Putten	243	68	959	60	40	102	37	282	3	68	29	
Ermelo	400	61	1424	58	42	129	39	326	4	57	39	
Harderwijk	182	85	553	31	69	43	87	146	9	42	49	
Doornspijk	227	89	1181	33	67	98	76	534	6	49	45	
Elburg	21	90	103	42	58	5	100	19	—	44	56	
Oldebroek	275	89	1649	46	54	149	68	932	7	62	31	
N.W.-Veluwe	1348	76	5869	47	53	526 ¹⁾	58	2239	6	57	37	
1— 5 ha	710	80	1931	38	62	170	71	413	4	42	54	
5—10 ha	485	78	2622	46	54	216	57	941	8	52	40	
10—15 ha	110	54	734	62	38	73	53	479	6	65	29	
> 15 ha	43	67	582	63	37	67	33	406	3	77	20	

1) Exclusief 52 bedrijven, die alleen los land pachten.

BIJLAGE V-5

Groep A

Pachtprijzen en -contracten van behuid en los gepacht land

Gemeenten en grootteklassen	Pachtprijzen (met behuid land)					Totale oppervlakte los gepacht land				
	aantal bedrijven	% mondeling gepacht	pachtprijs in gld per ha			totale oppervlakte	% mondeling gepacht	pachtprijs in gld per ha		
			schriftelijk contract	mondeling contract	alle contracten			schriftelijk contract	mondeling contract	alle contracten
Putten	102	28	81	81	81	1350	27	80	80	80
Ermelo	129	30	72	88	75	1467	20	77	85	79
Harderwijk	43	35	102	133	109	462	24	101	105	102
Doornspijk	98	42	98	113	102	1266	29	107	112	109
Elburg	5	60	162	189	178	67	33	121	138	126
Oldebroek	149	39	89	96	91	1911	26	92	94	93
NW-Veluwe	526	35	83	96	87	6492	24	90	95	92
1— 5 ha	170	42	118	130	122	1527	30	102	103	102
5—10 ha	216	40	89	96	91	2546	30	95	95	95
10—15 ha	73	32	81	85	82	973	27	83	89	85
> 15 ha	67	7	75	72	75	1478	18	78	78	78

BIJLAGE V-6

Groep A

Verpachters van bedrijven en van los land

Gemeenten en grootte- klassen	Aantal pachtbedrijven met behuïsd land							totale oppervlakte in ha	Oppervlakte los land					
	totaal aantal	Gepacht van							Gepacht van					
		familie	boeren		particul.		kerken e.a. instellingen		familie	boeren		particul.		kerken e.a. instellingen
			in de gem.	buiten de gem.	in de gem.	buiten de gem.				in de gem.	buiten de gem.	in de gem.	buiten de gem.	
		in % van het totale aantal							in % van de totale oppervlakte					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Putten	102	10	16	4	16	13	41	466	1	11	4	11	15	58
Ermelo	129	2	30	8	14	11	35	847	1	14	4	17	17	47
Harderwijk	43	4	28	—	33	2	33	429	1	20	6	26	8	39
Doornspijk	98	18	29	9	18	12	14	1033	1	8	10	13	39	29
Elburg	5	20	—	—	40	—	20	71	4	4	7	22	8	55
Oldebroek	149	20	20	5	20	9	26	1298	8	16	6	17	26	27
Totaal	526 ¹⁾	12	24	6	18	10	30	4144	3	14	6	16	24	37
1—5 ha	170	9	26	6	26	15	18	1448	1	14	4	17	23	41
5—10 ha	216	15	28	6	18	7	26	1926	5	15	6	18	24	32
10—15 ha	73	16	23	7	15	11	28	426	6	9	6	15	29	35
> 15 ha	67	4	3	4	8	6	75	344	4	7	10	5	27	47

¹⁾ Exclusief 52 bedrijven, welke alleen los land pachten.

Kengetallen over de bedrijfsvoering

144

BIJLAGE V-8a

N.W. Veluwe ~ 4 gemeenten ~ lichtere gronden

Groep A

Kengetallen over productieplan en bedrijfsvoering naar grootteklassen en gemeenten (lichtere gronden)

	Grootteklassen in ha								Gemeenten				
	1-3	3-5	5-7	7-10	10-12	12-15	15-20	> 20	totaal	Putten	Elmelo	Doornspijk	Oldebroek
1. Melkkoeien per 100 ha cultuurgrond	126	115	106	101	99	94	86	61	100	94	98	115	111
2. Melkkoeien per 100 ha grasland	211	168	154	149	141	131	126	91	147	239	147	172	152
3. Kalveren per 100 melkkoeien	18	25	28	28	28	34	32	38	28	30	26	27	28
4. Pinken per 100 melkkoeien	12	9	23	27	29	32	32	42	25	28	24	20	24
5. Leghennen per bedrijf	134	122	133	138	125	114	110	134	129	172	135	77	70
6. % gemaaid grasland	62	58	58	60	58	59	59	51	58	68	49	69	64
7. % ingekuuld grasland	5	6	9	12	10	19	11	11	10	19	6	7	4
8. Are voederbieten per melkkoe	3,7	2,7	2,2	2,0	1,8	2,1	1,7	1,4	2,3	2,7	2,4	2,1	1,5
9. % bouwland van de cultuurgrond	40	32	31	32	30	28	32	33	32	32	33	33	27
10. % granen van het bouwland	62	68	71	77	75	78	83	79	74	75	72	71	76
11. % hakvruchten van het bouwland	30	29	24	20	18	20	15	18	22	21	24	25	22
12. % aardappelen van het bouwland	18	18	16	13	12	13	11	15	15	12	16	18	16
13. % bieten van het bouwland	11	10	8	6	6	7	4	3	7	8	7	7	6
14. Arbeidsbehoeften in stand.uren per ha	931	734	667	611	583	557	510	416	633	634	636	679	590
15. Oppervlakte cultuurgrond in ha	—	—	—	—	—	—	—	—	5037	1640	2035	435	927
16. Gem. bedrijfsgruote in ha	—	—	—	—	—	—	—	—	6,23	6,69	6,04	4,78	7,01
17. Aantal bedrijven	173	239	163	117	38	32	29	17	808	245	337	91	135

BIJLAGE V-8b

N.W.-Vehwe — 4 gemeenten — zwaardere gronden

Groep A Kengetallen over productieplan en bedrijfsvoering naar grootteklassen en gemeenten (zwaardere gronden)

	Grootteklassen in ha								Gemeenten						
	1-3	3-5	5-7	7-10	10-12	12-15	15-20	> 20	totaal	Putten	Ermelo				
											totaal	ten Z. van Harderwijk	ten N. van Harderwijk	Doornspijk	Oldebroek
1. Melkkoeien per 100 ha cultuurgrond	147	126	119	116	110	102	100	76	111	98	113	109	116	122	113
2. Veebezetting per 100 ha grasland	188	159	145	136	130	126	115	85	133	113	145	151	137	140	133
3. Kalveren per 100 melkkoeien	23	28	32	32	34	30	32	34	31	24	27	24	32	34	34
4. Pinken per 100 melkkoeien	14	19	29	29	29	28	34	37	28	30	26	24	30	27	29
5. Leghennen per bedrijf	120	76	81	73	74	81	75	94	82	113	149	184	101	42	40
6. % gemaaid grasland	68	68	67	70	70	60	65	52	66	59	57	61	52	69	73
7. % ingekuuld grasland	7	7	9	11	12	10	10	11	10	16	8	10	4	8	9
8. Are voederbieten per melkkoe	2,4	1,9	1,4	1,5	1,1	1,5	0,9	1,4	1,4	1,8	1,4	1,3	1,5	1,5	1,4
9. % bouwland van de cultuurgrond	21	20	18	15	15	19	14	11	16	13	22	23	22	13	15
10. % granen van het bouwland	57	67	71	69	74	78	78	75	71	71	76	77	73	67	69
11. % hakvruchten van het bouwland	40	31	28	31	26	21	22	24	28	27	23	20	28	33	30
12. % aardappelen van het bouwland	23	18	18	19	18	13	15	14	17	14	15	13	19	19	20
13. % bieten van het bouwland	16	12	10	11	8	8	7	10	10	13	7	6	8	14	10
14. Arbeidsbehoefte in standaarduren per ha	921	666	611	577	537	535	487	392	570	517	645	681	589	563	553
15. Oppervlakte cultuurgrond in ha	-	-	-	-	-	-	-	-	5232	943	1252	768	484	776	2261
16. Gemiddelde bedrijfsgrootte in ha	-	-	-	-	-	-	-	-	7,51	8,65	6,55	6,92	6,05	7,32	7,80
17. Aantal bedrijven	80	161	146	156	57	37	45	15	697	109	192	111	80	106	290

BIJLAGE V.9

N.W.-Veluwe — 4 gemeenten
Groep A

Kengetallen over bedrijfsinrichting

	Grootteklassen in ha							Gemeenten					
	1-3	3-5	5-7	7-10	10-20	> 20	totaal	Putten	Ermeelo	Harderwijk	Doornspijk	Elburg	Oldebroek
Aantal bedrijven	389	541	377	325	260	34	1926	394	529	226	327	25	425
% bedrijven met lichtstroom	50	44	52	50	55	62	50	45	54	76	25	12	56
% bedrijven met krachtstroom	13	14	19	21	33	44	19	18	24	26	5	—	23
Aantal bedrijven met autom. drinkbakjes	—	1	4	8	26	3	42	10	20	2	4	—	6
% bedrijven met gierkelder	63	77	74	81	77	82	75	77	75	66	72	72	78
Gierk. inh. in m³ per stuk grootvee, van de bedr. met gierkelder	2,5	2,4	2,3	2,0	1,6	1,2	2,0	2,1	2,2	2,6	2,0	1,9	1,6
% bedrijven met verharde mestplaat	29	42	46	50	46	29	42	14	56	52	44	52	42

Kengetallen over werktuigen en het gebruik van loonwerkers

	Grootteklassen in ha								Gemeenten														
	1-3	3-5	5-7	7-10	10-20	> 20	Totaal		absoluut	%	abs.	Putten		Ermelo		Harderwijk		Doornspijk		Elburg		Oldebroek	
							absoluut	%				abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%		
																						aantal bedr.	% v. totaal
% bedrijven, dat gebruik maakt van:	3	16	39	66	91	94	726	38	149	38	181	34	35	15	146	45	7	28	208	49			
maaimachine	2	10	24	53	76	85	548	28	121	31	93	18	28	12	111	34	7	28	188	44			
hooihark	—	1	2	7	16	35	86	4	15	4	18	3	1	—	23	7	1	4	28	7			
gecomb.harkkeerder																							
% bedrijven, dat werktuigen huurt van:	6	10	18	22	24	18	288	15	6	2	93	18	60	27	35	11	1	4	93	22			
a. Werktuigencoöp.	4	7	9	12	9	—	147	8	1	—	46	9	7	3	36	11	—	—	57	13			
b. Coöp. aan- en verkoopverenig.	7	16	20	15	14	3	277	14	7	2	52	10	37	16	98	30	12	48	71	17			
c. Smeden, boeren, enz.																							
% bedrijven, dat gebruik maakt van:	36	17	11	7	5	6	311	16	94	24	105	20	20	9	39	12	4	16	49	12			
a. loonploeger	52	60	45	26	8	3	801	42	149	38	209	40	97	43	156	48	18	72	172	40			
b. loonmaaler voor gras	11	10	12	12	19	32	245	13	61	15	81	15	30	13	24	7	1	4	148	11			
c. loonmaaler voor graan																							

BIJLAGE V-11a

Oldebroek — Groep A

Grootte- klassen	Kavel
6—7 ha	4.
	50.
	>
	gem
7—10 ha	4.
	20.
	50.
	>

inbod arb. per cult.gr.	Arbeffect in stand.uren per volw. arb. kracht	Kg N. per ha cult.gr.
	2466	.
	2619	.
	2694	.
	2599	.
	2891	34.8
	2522	29.7
	2543	42.2
	2650	40.1

BIJLAGE V-11b Doornspijk — Groep A

Grootte- klassen	Kavelgetal	Aantal bedrijven	% gemaaid grasland	Aantal melkkoeien per 100 ha grasland + kunstweide	Bouwland in % van cult. gr.	Grasland in % van bouwland	Kg N. per ha	Arb. behoefte in standaard- uren per ha cult. grond	Arb. aanbod in v.a.k. per 100 ha cult. grond	Arb. effect in stand.uren per volw. arb. kracht
5—7 ha (zwaardere gronden)	4—20	10	71	153	11	57	36	620	33.5	1850
	20—50	10	69	140	17	66	29	563	23.3	2411
	50—100	2	59	132	5	63	22	493	21.9	2254
	> 100	4	59	139	13	67	28	556	24.8	2237
7—10 h.a. (zwaardere gronden)	4—20	7	76	105	13	67	43	550	20.6	2663
	20—50	5	77	142	13	58	20	558	25.8	2165
	50—100	5	67	146	13	62	30	571	22.7	2519
	> 100	5	75	141	15	58	47	585	22.1	2643
5—7 ha (lichtere gronden)	4—20	7	69	145	37	62	41	568	31.3	1814
	20—50	13	58	164	27	75	36	616	24.5	2518
	50—100	8	63	163	24	74	49	641	25.1	2558
	> 100	13	64	176	29	67	53	706	30.0	2353

BIJLAGE V-12
Groep A

Het onderwijs van de bedrijfshoofden

Leeftijdsklassen en grootteklassen	Tot. aantal bedrijfsh.	Met landbouwonderwijs				Zonder landb. onderwijs	
		Aantal bedrijfsh.	waarvan met			Aantal bedrijfsh.	waarvan met niet-agr. voortgez. onderwijs
			Landb. winter- school	Lagere landb. school	Algemene landb. cursus		
in % van het aantal bedrijfshoofden							
30 jaar en jonger	124	53	1	5	47	47	1
30—39 jaar	320	39	—	1	38	61	1
40—59 jaar	920	25	—	1	24	75	—
60 jaar en ouder	438	10	—	—	10	90	—
Totaal	1802	26	—	1	25	74	1
1—5 ha	855	16	—	1	16	84	—
5—10 ha	675	31	—	1	30	69	—
10—15 ha	170	42	1	1	40	58	1
> 15 ha	102	39	—	1	38	61	1

BIJLAGE V-13

Groep A

Het onderwijs van de in de landbouw werkzame zoons

Leeftijds- en grootte- klassen	Tot. aantal zoons	Met landbouwonderwijs				Zonder landb.- onderwijs	
		Aantal zoons	waarvan met			Aantal zoons	waarvan met niet-agr. voortgez.ond.
			Landb.winter school	Lag. landb. school	Alg. landb. cursus		
	in procenten van totaal aantal zoons						
15 t/m 19 jaar	386	40	—	22	18	60	2
20 t/m 24 jaar	364	45	2	13	30	55	2
25 t/m 29 jaar	262	41	2	4	35	59	—
30 jaar en ouder	400	20	—	1	19	80	—
Totaal	1412	36	1	10	25	64	1
1 — 5 ha	585	18	1	4	13	82	—
5 — 10 ha	491	35	1	9	25	65	2
10—15 ha	192	67	1	18	48	33	2
> 15 ha	144	67	2	24	41	33	—

BIJLAGE V-14
Groep A

Het landbouwonderwijs per bedrijf

Grootteklassen in h.a.	Tot. aantal bedrijven	Aantal bedrijven, waarvan het bedrijfshoofd 1)												Ongehuwde mannelijke bedrijfsfh.			
		Landbouwonderwijs heeft genoten						Geen landbouwonderwijs heeft genoten									
		Totaal		met 1 of meer meew. zoons van 15 jaar en ouder		zonder meew zoons of met zoons < 15 jaar		Totaal		met 1 of meer meew. zoons van 15 jaar en ouder		zonder meew zoons of met zoons < 15 j.		met landb. onderwijs	zonder landb onderwijs		
				met landb. onderwijs	zonder landb. onderwijs	met landb. onderwijs	zonder landb. onderwijs			abs.	in %	abs.	in %			abs.	in %
		abs.	in %	abs.	in %	abs.	in %	abs.	in %	abs.	in %	abs.	in %	abs.	in %		
1-5	930	138	11	1	10	1	117	13	619	35	4	157	17	427	46	9	89
5-10	702	213	35	5	18	3	160	23	419	71	10	105	15	243	35	5	38
10-15	184	68	21	11	3	2	44	24	94	42	23	12	7	40	22	3	5
15-20	76	26	13	17	3	4	10	13	42	22	29	7	9	13	17	1	1
> 20	34	12	6	18	—	—	6	18	16	5	15	3	9	8	24	1	3
Totaal	1926	457	86	4	34	2	337	17	1190	175	9	284	15	731	38	19	136

1) Exclusief weduwen en ongehuwde vrouwelijke bedrijfshoofden.

BIJLAGE V-15
Groep A

Aantal aangesloten en bij standorganisaties

Gemeenten	Totaal aantal grond- gebruikers	Aantal georganiseerde grondgebruikers bij:				Groottekl. in ha	Totaal aantal grond- gebruikers	Aantal georganiseerde grondgebruikers bij:		
		C.B.T.B.	G.M.v.L.	Totaal	C.B.T.B.			G.M.v.L.	Totaal	
in % van totaal aantal							in % van totaal aantal			
Putten	394	17	6	23	1-3	389	19	3	23	
Ernelo	529	26	6	33	3-5	541	18	7	27	
Harderwijk	226	49	4	53	5-7	377	30	11	42	
Doornspijk	327	19	14	34	7-10	325	34	13	49	
Elburg	25	8	4	12	10-20	260	40	21	62	
Oldebroek	425	31	20	55	> 20	34	32	21	53	
Totaal	1926	27	10	38	Totaal	1926	27	10	38	

BIJLAGE V-16

Landbouwonderwijs, organisatie en lezen van vakbladen

Grootte- klassen	Aantal bedrijfshoofden					
	Met landbouwonderwijs			Zonder landbouwonderwijs		
	Georganiseerd	Ongeorganiseerd		georganiseerd	ongeorganiseerd	
		Lezen vakbladen	Lezen geen vakbladen		Lezen vakbladen	Lezen geen vakbladen
	in % van het totaal aantal grondgebruikers					
1—5 ha	7	6	4	20	21	42
5—10 ha	18	10	3	27	22	20
> 10 ha	29	7	2	31	21	10
Totaal	14	8	3	25	21	29

BIJLAGE V-17

Behoeftte aan landbouwonderwijs en capaciteit van het onderwijsapparaat

Behoeftte

Uit onderzoekingen is gebleken, dat op de zandgronden de duur van het bedrijfs-leiderschap ongeveer 33 jaar bedraagt; men is in doorsnee boer van zijn 32ste tot 65ste jaar. Dit betekent, dat per 100 bedrijven jaarlijks 3 boerenzons, die in een voorgaande periode in een of andere vorm landbouwonderricht moeten ontvangen, bedrijfshoofd kunnen worden. Bovendien dient nog een aantal zons te worden geschoold, die in de toekomst in de periferie van de landbouw werkzaam zullen zijn of die zullen emigreren. Dit aantal menen wij te kunnen stellen op ongeveer 0,5 per jaar per 100 bedrijven. Het totaal aantal zons, dat jaarlijks geschoold dient te worden, bedraagt dus 3,5 per 100 bedrijven. Het aantal grondgebruikers boven 1 ha met hoofdberoep landbouwer bedraagt volgens Inventarisatie-1950 in: Putten 734, Ermelo 905, Harderwijk 338, Doornspijk 674, Elburg 86, Oldebroek 785; in totaal 3.522 grondgebruikers. Het aantal grondgebruikers, dat onder de werkingssfeer van buiten het gebied gevestigde instellingen van landbouwonderwijs valt, bedraagt ongeveer 734 (voornamelijk Putten, dat binnen 10 km hemelsbreed van de L.L.S. te Nijkerk ligt). Het totaal aantal zons, dat jaarlijks op de N.W.-Veluwe voor scholing in aanmerking komt, bedraagt dus ongeveer

$$\frac{2788}{100} \times 3,5 = 98 \text{ zons.}$$

Capaciteit

De jaarcapaciteit van de dagscholen kan worden berekend door het aantal eerste klassen te vermenigvuldigen met de optimale leerlingbezetting, d.i. ongeveer 25 leerlingen per klasse. De jaarcapaciteit van de Lagere Landbouwscholen te Nunspeet en Oldebroek bedraagt derhalve ongeveer 50 leerlingen, die van de Landbouwwinterschool te Putten ongeveer 12, aangezien deze school tevens bedoeld is als middelbare vakschool voor de andere gebieden. De totale capaciteit zou dus 62 leerlingen per jaar bedragen. Op dit cijfer dient nog een correctie te worden aangebracht, daar normaal een deel der zons op de Landbouwwinterschool reeds agrarisch vooronderwijs in de

vorm van Lagere Landbouwschool heeft genoten. Stelt men dit aantal voor de N.W.-Veluwe in de toekomst op 50 % van het aantal zoons van de Landbouwwinterschool, dan bedraagt de totale jaarcapaciteit van het dagonderwijs dus $62 - 6 = 56$ leerlingen.

Confronteert men de capaciteit met de behoefte, dan blijkt duidelijk, dat de capaciteit belangrijk beneden de berekende behoefte ligt. Afgaande op deze cijfers zou er op de N.W.-Veluwe nog ruimte zijn voor ten minste één dagschool.

Tenslotte worden hieronder nog enkele cijfers gegeven over het onderwijs in andere landbouwgebieden van ons land. Hierbij bedenke men, dat deze cijfers alleen iets zeggen over de boerenzoons, die momenteel landbouwonderwijs volgen; of dit aantal al of niet voldoende groot is, blijkt hieruit niet.

Gebied	Eindbestemming der leerlingen			Jaarcapaciteit v. h. dagonderwijs in % v.h. aant. onderwijs-behoefte zoons
	Landbouw-winterschool	Lagere Landb.school	Algemene Landb.cursus	
	in % van het totaal aantal leerlingen			
Noordelijk zandgebied (in Dr., Fr. en Gr.)	22	52	26	82
Oostelijk zandgebied (in Overijssel en Gelderland ten O. van de IJssel)	23	38	39	73
Centraal zandgebied (Veluwe en Utrechts zandgebied)	12	42	46	63
Zuidelijk zandgebied (in Brabant en Limburg)	14	39	47	90
Weidestreken	21	51	28	115
Zeekleigebieden	36	41	23	97

BIJLAGE V-18

Arbeidsbehoefte, arbeidsaanbod en arbeidseffect

Arbeidsbehoefte.

Wil men op een bedrijf de arbeidsbehoefte bepalen, dan kan dit worden gedaan door voor de verschillende gewassen en diersoorten arbeidsnormen vast te stellen. Door de arbeidsnormen van een bepaalde groep bedrijven tot standaard te verheffen — men spreekt dan niet meer van arbeidsnormen, maar van standaarduren —, kan de arbeidsbehoefte op bedrijven van verschillende grootte en in verschillende gebieden met elkaar worden vergeleken. Vanzelfsprekend zal de op deze wijze gemeten arbeidsbehoefte niet geheel overeenkomen met de in werkelijkheid benodigde hoeveelheid arbeid. Andere omstandigheden kunnen immers — men denke o.a. aan het verschil in bedrijfsgrootte en mechanisatiegraad — een grotere of kleinere arbeidsbehoefte met zich meebrengen.

De arbeidsnormen zijn ontleend aan arbeidsstudies van het L.E.I. en zijn berekend voor de goed geleide bedrijven, waarbij de niet-economisch aangewende arbeid zoveel mogelijk is geëlimineerd. Voor de berekening van de arbeidsbehoefte op de N.W.-Veluwe zijn de volgende normen gebruikt:

Bouwland per ha

	Uren-aantal
Rogge	235
Haver	235
Gerst	235
Maïs	600
Erwten	500
Aardappelen	750
Voederbieten	750
Kruiden (gemiddeld)	1500
Landbouwwortelen	900
Stoppelknollen	200
Andere nagewassen	150

Grasland per ha

	Uren-aantal
Verzorgen en bemesten	60
Hooien (1 x)	80
Kuilen (1 x)	80
Veestapel per stuk	
Melkkoeien (inclusief jongvee)	275
Fokzeugen	100
Mestvarkens	30
Werkpaarden	175
Schapen	10
Kippen	4
Eenden op boerenbedrijven	5

Arbeidsaanbod

Voor de bepaling van het totale arbeidsaanbod op de bedrijven moeten alle arbeidskrachten tot dezelfde noemer worden herleid. Hiervoor dient het begrip volwaardige arbeidskracht, dit is een mannelijke arbeidskracht in de volproductieve leeftijd (20—59 jaar), die gedurende het gehele jaar op het bedrijf werkzaam is. Alle mannelijke arbeidskrachten kunnen, rekening houdende met leeftijd en de duur van het meewerken, tot deze eenheid worden omgerekend. Deze normen voor de leeftijd zijn resp. voor volledig in het bedrijf meewerkende mannen van 15—17 jaar, 18—19 jaar, 20—59 jaar, 60—69 jaar, 70 jaar en ouder: 0,7, 0,9, 1,0, 0,7 en 0,1 volwaardige arbeidskracht. Voor arbeid van vrouwen en meisjes wordt elk uur per dag, dat zij gedurende het gehele jaar op het bedrijf meewerken, gesteld op 0,1 volwaardige arbeidskracht. Werkt een vrouw dus het gehele jaar drie uur per dag mee, dan wordt deze arbeid gesteld op 0,3 volwaardige arbeidskracht.

Arbeidseffect

Deelt men de arbeidsbehoefte per bedrijf (gemeten in standaarduren) door het arbeidsaanbod (omgerekend in volwaardige arbeidskrachten) dan verkrijgt men het aantal standaarduren per volwaardige arbeidskracht. Dit begrip noemt men het arbeids-effect.

Welke betekenis kan nu aan de hier ontwikkelde begrippen worden toegekend? In de eerste plaats kan men een standaarduur gebruiken in de betekenis van productie-eenheid, waardoor het resultaat van de arbeid in verschillende groepen met elkaar kan worden vergeleken. Het arbeidseffect geeft immers in feite een indruk over de hoeveelheid productie-eenheden, die één man bedient of concreter voor een bepaald bedrijfstype: het aantal dieren en de oppervlakte gewassen, welke één man verzorgt. Is dus het arbeidseffect in een groep van bedrijven laag, dan wil dit zeggen, dat één arbeidskracht relatief, dit is in vergelijking met andere groepen bedrijven in het betreffende gebied, een gering aantal productie-eenheden bedient.

In de tweede plaats kan het standaarduur worden gebruikt in de betekenis van arbeidseenheid, waarmee dus een globale indruk over de benodigde hoeveelheid arbeidsuren wordt verkregen. Door vergelijking van deze arbeidsbehoefte met een redelijk te achten fysieke prestatie van de op het bedrijf aanwezige arbeidskrachten, is men in staat adviezen te geven over de inzake de bedrijfsvoering meest wenselijke gedragslijn. Men denke hierbij vooral aan vraagstukken als intensivering, mechanisering en afvloeiing. Tevens is het hierdoor mogelijk om — mede in verband met het minimum aantal arbeidskrachten per bedrijf en de moeilijkheden, welke de kleine bedrijven bij verdere intensivering ondervinden — de grens van de minimum-bedrijfsgrootte aan te geven.

Het arbeidseffect blijkt in grote lijnen ook een maatstaf te zijn voor het inkomen per arbeidskracht. Het inkomen per s.u. blijkt namelijk op grote en kleine bedrijven weinig uiteen te lopen en inkomen kan worden geformuleerd als het product van aantal s.u. per arbeidskracht en inkomen per s.u.

Sanering van de bedrijfs grootte

Minimum-grootte van 5 ha

Het totaal aantal geënquêteerde bedrijven bedraagt 2.657, waarvan er 2.157 stuks behoren tot de groepen A en B, d.i. 81 % van het totaal aantal geënquêteerden.

Het aantal geënquêteerde en niet-geënquêteerde bedrijven groter dan 1 ha is 3.449. Past men genoemd percentage op dit aantal toe, dan krijgt men een totaal van 2.804 bedrijven in de groepen A en B op de N.W.-Veluwe.

Van de geënquêteerde bedrijven, behorende tot de groepen A en B vallen er 1.080 in de grootteklasse 1—5 ha, d.i. 50 % van het totaal. Dit percentage toegepast op het berekende totaal van 2.804 bedrijven geeft ongeveer 1.400 bedrijven, welke dus voor bedrijfsgrootte-sanering in aanmerking zouden komen. Rekening houdende met de daarbij behorende gemiddelde bedrijfsgrootte, namelijk ± 3 ha, komt men op deze wijze tot 2.800 ha cultuurgrond, welke benodigd zou zijn voor sanering der bedrijven van 1—5 ha.

Beweeglijke bedrijfsgrootte

Rekening houdende met het in de verschillende fasen van de gezinscyclus wisselende aantal arbeidskrachten, verdient het de overweging cultuurgrond ter beschikking te stellen voor tijdelijke bedrijfsvergroting tot ongeveer 8 à 9 ha. Het blijkt, dat in doorsnee $\pm 1/3$ deel der bedrijfshoofden met een opvolger werkt.

Voor de bedrijven, die tot 5 ha vergroot zijn, is ongeveer 3 ha per bedrijf voor dit doel gewenst, of wel ± 1.600 ha in totaal. De huidige bedrijven van 5—8 ha hebben voor dit doel $\pm 1,80$ ha per bedrijf nodig, uitgaande van de bestaande gemiddelde bedrijfsgrootte. In totaal bedraagt dit voor deze groep ± 600 ha.

Om een aanpassing van de bedrijfsgrootte aan het wisselend aantal arbeidskrachten per bedrijf mogelijk te maken, is dus in totaal 2.200 ha nodig.

BIJLAGE VIII-1

Omzetten per kwartaal in procenten van het eerste kwartaal

		Nederland			Harderwijk			Ermelo			Putten		
		S	B	K	S	B	K	S	B	K	S	B	K
1950	1e kw.	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	2e kw.	100	112	105	113	104	103	113	105	117	101	109	119
	3e kw.	109	105	124	134	129	130	149	168	129	143	141	149
1952	1e kw.	2)	100	100	—	100	100	—	100	100	—	100	100
	2e kw.	—	107	101	—	104	129	—	123	128	—	129	93
	3e kw.	—	104	101	—	130	133	—	162	175	—	162	118
		Elburg			Doornspijk			Oldebroek					
		S	B	K	S	B	K	S	B	K			
1950	1e kw.	100	100	100	100	1)	100	100	1)	100			
	2e kw.	98	99	108	101	—	103	106	—	112			
	3e kw.	118	134	138	112	—	140	120	—	118			
1952	1e kw.	—	100	—	—	100	100	—	100	100			
	2e kw.	—	112	—	—	120	102	—	67	104			
	3e kw.	—	122	—	—	135	122	—	82	116			

S = slagers; B = bakkers; K = kruideniers.

1) Omtrent deze branches niet voldoende cijfers beschikbaar.

2) In 1952 waren vlees en vleeswaren vrijgesteld van omzetbelasting.

BIJLAGE IX-1

Consumentengemiddelde voor textielzaken

Voor de berekening van het maximale aantal nog net rendabele textielzaken (bijv.) is uitgegaan van de Inkomensstatistiek 1946.

Hieruit kan met behulp van de gemiddelde gezinsgrootte (1947) een gemiddeld gezinsinkomen van circa f 2.590,— berekend worden. Rekening houdend met 10 % niet-achterhaalde belastingfraude en enige prijsstijging, komen wij voor 1948 tot circa f 2.900,— per gezin.

Volgens de Budgetstatistiek (1951) wordt circa 10 % van het gezinsinkomen besteed aan kleding. Dit cijfer heeft het bezwaar, dat het is berekend voor niet-agrarische gezinnen; er is echter geen beter en dus namen wij aan, dat in ons gebied jaarlijks per gezin circa f 290,— aan kleding werd besteed. In het jaar 1948 was volgens de Kentallen van het Economisch Instituut voor de Middenstand een gemengde textielzaak (waarmee wij op het platteland te maken hebben) pas rendabel bij een omzet van circa f 25.000,—. Per 86 gezinnen zou dan één renderende textielzaak kunnen voorkomen, en in ons gebied zou plaats zijn voor circa 155 zaken. Dit aantal is ongetwijfeld te hoog en wij hebben in dit cijfer geen vertrouwen. De fout ontstaat vermoedelijk, doordat het voor kleding bestede percentage te hoog is genomen. Het schijnt ons evenwel, dat met beter grondmateriaal langs deze weg iets te bereiken is.